

ŞƏLALƏ ABDULLAYEVA (CƏLALQIZI)

**Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN
DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ**

(1998-ci ildə çap edilmiş monoqrafiyanın təkrar nəşri)

Bakı – 2023

Redaktor: **Yusif Mir Əhməd oğlu Seyidov**,
Respublika Dövlət Mükafatı Laureatı,
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Tofiq Hüseyn oğlu Hüseynov**,
Filologiya elmləri doktoru, professor

Hüseyn Abbas oğlu Əsgərov
Filologiya elmləri doktoru, professor

Şəlalə Abdullayeva “Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri”.
Bakı, “Füyuzat”, 2023, 204 s.

Böyük Azərbaycan yazıçısı Y.B.Çəmənzəminli haqqında yaradıcılığının bir sıra aspektləri üzrə diqqəti çəkən müstəqil tədqiqat işləri aparılsa da, dilçilik görüşləri, lüğətçiliklə əlaqədar fundamental tədqiqatlarına dair ayrıca, konseptual bir elmi-tədqiqat işinin olmaması bu sahədə bir boşluq yaratmışdır. Bu baxımdan “Y.B.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri” monoqrafiyasında ədibin dilçiliyə dair elmi-nəzəri görüşləri, lüğətçilik fəaliyyəti əsas götürülmüş, ayrıca tədqiqat obyektini kimi sistemli şəkildə araşdırılmış, dilçilik elmimiz üçün təzə, yeni və orijinallığı ilə səciyyəli olan bir sıra elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bütün bunlar Y.B.Çəmənzəminli irsinin daha geniş və hərtərəfli öyrənilməsi, həmçinin milli dilçiliyimizlə bağlı əlaqədar məsələlər araşdırmağa yeni imkanlar yaradır və ilk dəfə məhz bu kitabda Y.B.Çəmənzəminli professional bir dil nəzəriyyəçisi və lüğətçi kimi xarakterizə edilir.

4602020400-000 15-1998
M 658(07)-015

© Ş.Abdullayeva

Yazıçı və dil problemi fonunda yeni bir tədqiqat

Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixinin bir çox görkəmli nümayəndələri, həm də elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmuş, elmi-nəzəri əsərlər də yazmış, müxtəlif sahələrdə elmin inkişafında müəyyən rol oynamışlar. Çox da uzağa getməyib, yaxın keçmişimizə – XIX əsrdən bu tərəfə davam edib gələn tariximizə nəzər salsaq, bu cəhətdən son dərəcə zəngin bir mənzərənin şahidi olarıq. Abbasqulu Ağa Bakıxanov şair idi, eyni zamanda, dilçilik, tarix və digər sahələrdə öz qələmini sınamış, indi də əhəmiyyətini saxlayan əsərlər yazmışdır. Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoyan, “A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması”nın, “Aldanmış kəvakib” povestinin müəllifi kimi də məşhur olan M.F.Axundovun fəlsəfi əsərləri, dilçilik fəaliyyəti, əlifba uğrunda mübarizəsi də məlumdur. Böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov həm də görkəmli yazıçı və alim idi. Mirzə İbrahimovun və Mir Cəlal Paşayevin bədii yaradıcılıqları ilə elmi fəaliyyətləri eyni müstəvi üzərində davam etmişdir. Bir çox başqaları da elə.

İş elə gətirmişdir ki, həmişə olmasa da, bir çox hallarda yaradıcılığın bir sahəsi o biri sahəsinə kölgə salmış, sonrakı tədqiqatlarda da həmin kölgələnmiş tərəflərə diqqət yetirilməmiş və ya az diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həm bədii yaradıcılığı, həm də elmi-dilçilik fəaliyyəti ilə körkəmli yer tutan Yusif Vəzir Çəmənəzəminli irsinə münasibət də belə olmuşdur. Doğrudur, bu şəxsin yaradıcılığına müraciətlərə qadağa qoyulmuş, onun əsərləri xeyli vaxt istifadədən çıxarılmış, haqqında tədqiqatlara da imkan olmamışdır. Ancaq bu imkan yaranandan sonra ədibin bədii əsər-

ləri nəşr olunmuş, bədii yaradıcılığı əsaslı şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, haqqında dissertasiya və monoqrafik əsərlər yazılmış, elmi fəaliyyəti isə sözün əsl mənasında, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Halbuki Y.V.Çəmənəminlinin elmi yaradıcılığı, xüsusən dilçiliyə dair əsərləri xüsusi elmi axtarışlara layiqdir. Məsələ ondadır ki, Yusif Vəzir dil haqqında fikir yürüdən bir sıra yazıçılardan fərqli olaraq, dil problemləri haqqında ümumi mülahizələr söyləməmiş, onları publisist qaydada izaha çalışmamışdır; sözün həqiqi mənasında, bir alim kimi, tədqiqat işi aparmış, müxtəlif dil faktlarına aid faktik materiallar toplamış, onların əsasında elmi araşdırmalar aparmış, hətta müxtəlif tipli lüğətlər tərtib etmişdir. Şəlalə Abdullayevanın oxucuların istifadəsinə verilən bu əsəri Y.V.Çəmənəminlinin dilçilik fəaliyyətinə ilk və həqiqi elmi baxışdır. Biz də vaxtı ilə ədəbin yaradıcılığının bu sahəsinə müraciət etmiş və “Yazıçı və dil” kitabında (1979) bu haqda müəyyən qeydlər etmişik, lakin ədəbin elmi-dilçilik yaradıcılığının ilk və geniş elmi təhlili Ş.Abdullayevanın bu əsərində verilmişdir. Bu əsər, sözün əsl mənasında, orijinal və elmidir. Müəllif aylarla Y.V.Çəmənəminlinin nəşr edilməmiş arxiv materialları üzərində işləmiş, əlyazmalarını nəzərdən keçirmiş, beləliklə də, ədəbin elmə məlum olmayan və ya az məlum olan əsərlərini meydana çıxarmış, öz tədqiqatını ədibə məxsus geniş yaradıcılıq məhsulu əsasında aparmışdır.

“Y.V.Çəmənəminlinin dilçilik görüşləri” adlı bu əsərin əsas hissəsi iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə – “Y.V.Çəmənəminli dilçi-nəzəriyyəçi kimi” adlanır. Bu, şərti addır. Çünki burada alimin dil sahəsində apardığı praktik işlərdən də danışılır. Bununla belə, Y.V.Çəmənəminli hər məsələdə ümumiləşmə aparır, hökmlər çıxarır, elmi, tarixi mənbələrə müraciət və istinadlar edir, görkəmli alimlərin

tədqiqatlarına öz münasibətini bildirir. Bu, Y.V.Çəmən-zəminlini nəzəriyyəçi alim kimi təqdim etməyə əsas verir. Monoqrafiyanın adını çəkdiyimiz birinci bölməsi bir-biri ilə bağlı olan mühüm məsələləri əvatə edir: “Y.V.Çəmən-zəminli və Azərbaycan xalq danışığı dili”; “Əcnəbi söz və ifadələrə qarşı mübarizə dilin təmizliyinin başlıca meyarı kimi”; “Sadə, səlis və aydın ifadə tərzində uğrunda”; “Əlifba məsələsi”; “Etimologiya məsələləri”; “Qoşa sözlər”; “Atalar sözləri və məsəllər”; “Y.V.Çəmən-zəminlinin rus yazıçılarının dilin mühüm problemləri haqqında fikirlərinə münasibəti”.

Göründüyü kimi, məsələlər çoxdur, onlardan bir qisminin indi də açılmayan, mübahisəli cəhətləri var. Ədib bu məsələlərin hamısında progressiv mövqə tutub, milli zəminə əsaslanıb, xalq dilinin təbiiliyinin qorunması və saxlanması, dildə, ifadədə ənənəyə sadıqlığı daima nəzərində saxlamışdır. Ş.Abdullayeva Y.V.Çəmən-zəminlinin tədqiqatlarının mahiyyətini düzgün dərk etmiş, onların elmi və praktik əhəmiyyətini obyektiv mövqedən qiymətləndirə bilmişdir. Ş.Abdullayevanın ədibin dil sahəsindəki işlərini problemlər üzrə qruplaşdırması və onlara ayrı-ayrılıqda öz münasibətini bildirməsi müəllifin tədqiqatçılıq qabiliyyəti haqqında çox şey deyir. Ş.Abdullayevanın Y.V.Çəmən-zəminlinin dilçilik əsərlərinə münasibətində onun özünün bu məsələlər üzrə, ümumən dilçilik problemləri üzrə biliyi də nümayiş olunur.

Monoqrafiyanın “Y.V.Çəmən-zəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti” adlanan ikinci bölməsində ədibin tərtib etdiyi müxtəlif tipli lüğətlərin təhlili verilir. Y.V.Çəmən-zəminlinin bu sahədəki fəaliyyətinin miqyasını göstərmək üçün onun tərtib etdiyi lüğətlərin sayına və müxtəlifliyinə diqqət yetirmək kifayətdir. Ş.Abdullayeva bunu belə təqdim edir: “Y.V.Çəmən-zəminlinin arxivində onun tərtib etdiyi lüğətlər saxlanılır. Bu

lüğətlərdən səkkizi ikidillidir; yeddisi – “Rusca-azərbaycanca”, biri – “Azərbaycanca-türkcə” lüğətlərdir. İkisi isə izahlı lüğət səciyyəsində olub, “Dilimizdə ikimənali söz və cümlələr” adlanır.” Ş.Abdullayeva bu lüğətləri bir-bir təhlilə çəkir, onların söz əhatəsini, tərtib qaydalarını, uğurlu və zəif tərəflərini izah edir, müqayisələr aparır.

Y.V.Çəmənəminlinin belə bir kəlamı var: “Hər bir söz bir tarix yuvasıdır.” Ədib bütün elmi yaradıcılığında, dilçilik fəaliyyətində bu prinsipə əsaslanmış, sözdə, ifadədə, cümlədə gizlənən sirləri axtarmış və bu istiqamətdə çox şey demişdir. Ş.Abdullayeva ədibin tədqiqat üsulunu düzgün müəyyən etmiş və özünəməxsus həssaslıqla Y.V.Çəmənəminlinin elmi-dilçilik fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür yaradan əsər yazmışdır. Bununla, o həm də dilçilik tariximizin müəyyən bir hissəsini və ya dövrünü işıqlandıra bilmişdir.

Şübhə etmirik ki, Ş.Abdullayevanın “Y.V.Çəmənəminlinin dilçilik görüşləri” adlı bu əsəri orijinal və sanballı bir elmi mənbə, dilçilik problemləri üzrə tədqiqat apararı ayrı-ayrı alimlər, mütəxəssislər üçün elmi-nəzəri qaynaq, habelə ümumən “Yazıçı və dil” məsələləri ilə maraqlanan ziyalılar üçün də yeni, etibarlı bir istinad nöqtəsi olacaqdır.

Redaktordan

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLI DİLÇI-NƏZƏRİYYƏÇI KIMI

Y.V. Çəmənzəminli və Azərbaycan xalq danışıq dili

Böyük xalq yazıçısı Azərbaycan dilinin ən mühüm elmi-nəzəri problemlərinə dair apardığı tədqiqatlarda xalq danışıq dili məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi. O, dilimizin zənginləşməsi, inkişaf etməsi, öz ifadə imkanlarını daha da genişləndirməsi üçün bir sıra digər mənbələrlə yanaşı, canlı xalq danışıq dilinə daha artıq yer verirdi. Ədib Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrini, oymaqlarını, obalarını addım-addım gəzərək hər yerin öz təbii şəraitinin, təbiətinin, iqliminin adamların dilinə təsirsiz qalmadığını dəfələrlə qeyd edərək göstərirdi ki, bu xüsusiyyətlər, bu amillər bizim kənd, şəhər və bütöv bir regionun dilində müəyyən, hətta bəzən çox əsaslı dərəcədə seçilən, qabarıq görünən fərqlərin meydana çıxmasını şərtləndirir. Ədib yazır:

“Azərbaycanın mədəniyyət tarixini tədqiq edərkən Qarabağ, Şirvan, Qazax tərəflərin mədəniyyət tariximizdə, bilxassə ədəbiyyat sahəsində böyük rol oynadığını görürük. Halbuki Bakı, Salyan, Lənkəran səmtləri istər ədəbiyyat, istər şivə etibarilə səfalı Şirvan və Qarabağdan çox-çox geridə qalır. Səbəbi aşkardır. Xalq mühitində rast gəlmədiyi şeylərə ad qoya bilməz. Mühit təbiətə zəngin olursa, dil də genişlənir, ədəbiyyat da zənginləşir.

Xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olarkən, bu nəzəriyyənin doğruluğunu hər addımda duyuruq. Bir zaman mən xalq ədəbiyyatını toplayarkən, onları tutuşdurardım. Qarabağda işlədiklərimin Bakıda öyrəndiklərimdən hər cəhətcə yüksək olduğunu görürdüm. Deməli dağlı, meşəli, çeşməli yerin

xalqı daha incə dilə, daha şairanə tərkiblərə malik olur”¹.

Yazıçı göstərir ki, bütün bunlar canlı danışıq dilinin üslubunu, xarakterini, zənginliyini, emosionallığını, canlılığını və həyatiliyini təmin edir. Burada istər-istəməz çox zəngin folklorumuzun tükənmək və qurumaq bilməyən çağlar çeşməsini xatırlamalı oluruq. Çünki həmin xalq nağıllarını, əfsanələrini, atalar sözü və məsəlləri, rəvayət və əsatirləri, lətifə, bayatı və s. gözəl, dolğun, cazibədar, ürəyəyatımlı edən də məhz dil sadəliyi, onun rəvan və axıcılığı, nəhayət, xəlqi xüsusiyyətləridir. Burada da son dərəcə elastik, qarşılıqlı dönüşümlər, bir-birini tamamlayan metamorfozalar əbədi qaynar bir proses kimi diqqəti çəkir. Odur ki, üslub, təhkiyə, canlı, şirin, duzlu-məzəli nəqletmə adamı ovsunlayır və beləliklə, canlı danışıq dilinə də sirayət edir, bu münasibətlə Y.V.Çəmən-zəminli yazır:

“Üsula gəldikdə, nağıl ədəbiyyatının müəyyən üsulu var. Onları gözəl edən və süsləndirən müəyyən dil, tərkib və cümlələrdir. Xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar bu nöqtəni unudarlarsa, çəkdikləri zəhmət hədəd olar. Xüsusən cümlələr və dil nağılda da əhəmiyyətli yer tutur. Bir çox nağılların “Biri var imiş, biri yox imiş, allah var imiş, bəndəsi yox imiş” deyə başladığını hər kəs bilir, qurtardıqda “o yedi yerə keçdi, sən də ye dövrə keç” deyirlər. Gözəl gördükdə “yemə-içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa et”, yol getdikdə “az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi” kimi cümlələr nağılın zینəti hesab olunur. Nağılları toplarkən bunları qeyd etməlidir. Bunlarsız nağıl bütün gözəllikdən

¹ Y.V.Çəmən-zəminli. Nağıllarımızı necə toplamalı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.48.

məhrum olar”¹.

Y.V.Çəmənzəminli məhz bu məziyyətlərinə görə xalq ədəbiyyatının bu qədər ardıcıl tədqiqatçısı və təbliğatçısına çevrilmişdi. O həmin sahədə ardıcıl, dönməz fəaliyyət göstərməklə başqalarının əməklərini də layiqincə dəyərləndirirdi: “El ədəbiyyatını toplamaq dilimizə artıq genişlik verəcək. Bu nöqteyi-nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” sərlövhəli kitabı ziqiymət bir əsərdir. Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si və Mirzə Məhməd Axundovun “Məcas yaraşığı” da bu yolda böyük xidmətlər edirlər”².

Folklor nümunələrinin toplanılması və yazıya alınmasının da böyük ədib müəyyən elmi əsaslar üzrə aparılması tərəfdarı idi. Xüsusilə bu hallarda o, toplanılan nümunələrin olduğu kimi, hətta xalq ifadə və tələffüzü şəklində yazıya almanın vacibliyini dönə-dönə qeyd edərək deyirdi:

“Bu gün Azərbaycan gəncləri arasında xalq ədəbiyyatına böyük bir maraq oyanmış, kəndbəkənd gəzilir, ağızdan-ağıza keçən, əsrlər məhsulu olan atalar sözü, bayatılar, nağıllar, aşıq sözləri toplanır. Lakin bir çoxlarının hazırlığı olmadığı üçün yığdıqlarında qüsurlar görünür, xalq şivəsini lazımınca gözləmirlər, şəhər təsirinə qapılırlar. Çox vaxt ədəbi sözlər qataraq, xalq əsərinin ahəngini pozurlar”³.

Özünün elmi-nəzəri və təcrübi fəaliyyətinə, qənaətlərinə əsaslanaraq ədib belə hesab edir ki, dil məsələsi ilə müəyyən miqdar adamların məşğul olması kifayət deyildir. Bununla

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Nağıllarımızı necə toplamalı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.49

² Y.V.Çəmənzəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 1913, 1 noyabr.

³ Y.V.Çəmənzəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.62.

bütün xalqın, cəmiyyətin ellikcə maraqlanması vacibdir. Dilə passiv münasibət yaramır, burada çevik, əzmkar, səbatlı, sistemli iş aparılmalıdır. Dilçilərimizin şəhərə, bazara, xalqın dərin qatlarına, məişət yerlərinə baş vurmağının vacibliyini əsaslandırır. Ədibin fikrincə, “Dilin birliyi üç-dörd adamın bir dildə yazmağı ilə olmaz: dil gərək işlənsin, mürurla gəlib birləşsin. Dil qayıрмаq zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsün, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır. Qələm sahiblərimiz buralara yönəlib bunları öz dilləri ilə danışdırıb yol göstərməkdənsə, özləri düz yoldan çıxıb, camaatı da avara qoymaq istəyirlər”¹.

Beləliklə, Y.V.Çəmənəzəminli xalq danışığı dilinin bütün aspektlərini, necə deyərlər, nəzərə alaraq, həm də o zamankı konkret tarixi şərait zəminəsində daha effektiv, daha praktik məqamları diqqətlə izah edir və elmi şəkildə ümumiləşdirirdi: “Gərək yaddan çıxmasın ki, Azərbaycanca neçə milyon adam var və onların çoxu geridə qalıblar. Bu səbəbdən də gün-gündən əsir olub, əcnəbilərin ayağının altına düşürlər. Torpaqları, əkin yerləri əllərindən çıxır, ticarət gedir, sənətdən xəbərləri yox, milliyət və tərəqqi nə olduğunu bilmirlər...”

Bu camaatı qaranlıqdan çıxartmağa ən əvvəl dil lazımdır ki, deyərsən: “Ay qardaş, uşaqlarını məktəbə qoy, əkin

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.173-174.

yerlərini satma, gözü açıq ol...” Bunları hansı dillə danışdırmalı ki, başa düşsün? Əlbəttə camaatın öz dili ilə, Azərbaycan türkcəsində”¹.

Ədib onu da qeyd edir ki, ana dilinin inkişafında adı çəkilən komponentlərdən başqa da çox dəyərli vasitələr mövcuddur:

“Pəs ana dilimizi genişləndirib ədəbi bir qaydaya salmalıyıq. Bunun üçün də ədəbiyyatımıza, teatro və musiqimizə meydan verməliyik və bu yolda çalışan şəxslərin qədrini bilib, gələcəklərini təmin etməliyik”².

Ana dilimizin inkişafında xalq ədəbiyyatının böyük rolunu qeyd edən ədib, həm də göstərir ki, geniş xalq kütlələrindən toplanan folklor nümunələri öz sadə, bakir və təbii halında yazıya alınmalıdır, çünki bəzən elə təsadüflər baş verir ki, toplayıcılar yığdıqları materiala öz “yaradıcılıqlarını” da əlavə edir, nəticədə süniliyə, hətta saxtakarlığa, dil təhriflərinə yol vermiş olurlar.

Ədib göstərir ki, özünü dilçi, ana dilinin sərrafı hesab edən şəxs həqiqi dil materialını, məhz xalqın arasında – el içində, camaatın topladığı yerlərdə, bazarda, sırayı adamların bir-biri ilə danışdığı məqamlarda axtarmalıdır.

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 174.

² Bax: Y.V.Çəmənşəminli. Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx., - 26, Q-10 (174)⁵ 19089, sax. vah. 147.

ƏCNƏBİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏ DİLİN TƏMİZLİYİNİN BAŞLICA MEYARI KİMİ

Bu bəlli bir məsələdir ki, heç bir dil yalnız öz milli dil materialı, yalnız öz sözləri, kəlmələri hesabına zənginləşərək inkişaf edə bilməz və dünyada belə bir dil yoxdur. Deməli, doğma dilin, milli dilin inkişafında, zənginləşməsində, dolğunlaşmasında əcnəbi dillərin müəyyən rol oynadığı mübahisəsizdir. Lakin xarici dillərdən hansı sözləri, hansı kəlmələri, ifadələri ana dilinə gətirmək məsələsi var. Bu məsələ xüsusi diqqət tələb edir. Dilə gələn sözləri filterdən – süzgəcdən keçirməli və bu zaman alınma sözlərin təbii olaraq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün şərait yaranmalı, hər sözün, hər kəlmənin leksik-qrammatik, semantik məna çalarları, funksiyası, daşdığı məzmun-mündəricə yükü nəzərə alınmalıdır. Y.V.Çəmənəminli bu sahədəki araşdırmaları zamanı bizim dilimizlə, ümumən türk dillərinin tədqiqi yolunda obyektiv elmi-nəzəri tədqiqat aparmış və həmişə real varlığa, gerçəkliyə istinadən dəyərli fikir və mülahizələr söyləyən böyük alimlərin əməyini təqdir edərək, xüsusilə Azərbaycan dilinin anlaşılmaz, yad təsirlərdən, qəliz tərkiblərdən təmizlənməsi məsələsində həmişə onların ədalətli tədqiqatlarını dəyərincə qiymətləndirmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq o, xüsusilə M.Lazarevin araşdırmalarını ayrıca qeyd edərək, onu “türk dilinin fars və ərəb nüfuzundan qurtarılmasının məsləhətli tərəfdarı” adlandırır. O, görkəmli dilçinin bu mülahizələrinə bəraət qazandırır ki, ...türklər, xah Osmanlı və xah Azərbaycan əhli, bir kitabı təlif edəndə onu öylə bir ərəb və fars əlfaz və sözlərilə yazarlar ki, min adamdan on adam ancaq başa düşüb, bir söz anlar.¹

¹. يوسف بك وزيروف. أزربايجان ادبياتنه بر نفار. استانبول-مطبعة عاصره ١٣٣٧.

M.Lazarevin hələ neçə illər bundan qabaq söylədiyi aşağıdakı kəlamlar böyük yazıçını necə rıqqətə gətirmişsə, indi bizim özümüzü də o dərəcədə heyrətləndirir:

“Doğrudur, heç bir dil yoxdur ki, özgə dilindən söz götürməmiş olmaya; amma nə o həddə ki, türklər ərəb və farsdan götürüb işlədirlər. Doğrudur, ərəb və fars dillərindən türk dilinə çox sözlər qədim əyyamdan daxil olub. Şimdiki halda öylə müstəhkim olmuşlar ki, onları türk dilindən çıxarıb rədd etmək namümkündür. Misal: can, kitab, səbr, fikir, isbat... və bunlar kimi çoxusunu olur saymaq. Amma türk dilində olan sözləri nə üçün işlənməyib, əvəzinə ərəb və fars sözləri qoyub işlədirlər. Məsəl: nə üçün göz, baş, od, su yerinə yazıb demək – çeşm, eyn, rəs sər, atəş, nar, ab, ma və bunlar kimi min olur saymaq”¹.

Ədib görkəmli alimin sözlərinin təsdiqi kimi “Dil məsələsi” məqaləsində yazır: “Necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əvəzində “qadın”, “ata” yerinə “baba” və ya “pədən” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb, işini çətinləşdirməkdən savayı bir şeyə yaramır”².

Bu baxımdan, yazıçının istər həcm, istərsə də elmi kamillik, nəzəri səviyyənin yüksəkliyi etibarilə seçilən “Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə” adlı məqaləsi bu gün də xüsusi maraq doğurur.

Adı çəkilən əsərində yazıçı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan türklərinin ümumi türk xalqları arasındakı mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün bir sıra müqayisə və paralellər (məs., türk-mənlərlə) aparır və belə qənaətlərə gəlir ki, istər dil, istər maarif və mədəniyyət, ədəbiyyat, musiqi və digər sahələrdə

¹. يوسف بك وزيروف. أذربايجان ادبياتنه بر نفاار. استانبول-مطبعة عاصره ١٣٣٧.

² Y.V.Çəmənzəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.174.

xalqımız xeyli irəli getmiş, daha çox inkişaf etmişdir. Əcəmilik möhrünün təsirinin miqyasına gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, burada nisbət heç də bizim xeyrimizə deyil. Belə ki, ədibin həmin məqaləsində yazdığı kimi, türkmənlər əsl türklərə məxsus keyfiyyətlərə malikdirlər; onlar günlərini dini mübahisələrə, mollaları ilahiləşdirməyə və s. işlərə sərf etmirlər, bunun əksinə, şücaətli ömür sürür, igidliklər göstərir, sağlam ruhda tərbiyə olunurlar. Yazıçı göstərir ki, İrandan gələn yad təsir altında qadınlarımız çarşab örtür, üzlərini gizlədir, lakin bizim uzaq dağ kəndlərində, o cümlədən, Anadolu kəndlərində olduğu kimi, türkmənlərdə də bu hallara rast gəlinmir. İran hökmranlığının təsiri isə bizim adət və ənənələrimizdən, həyat tərzimizdən yan keçməmiş, bir sıra izlər qoymuşdur. Bütün bu yad amilləri yazıçı müəyyən mənada dillə də bağlayır: “Məsələ, arvadların qapanmağını götürək. Çarşav (“çadırşəb” fars sözüdür) gəzdirmək türkman elində adət olmayan kibi bizim kəndlərimizdə də və Anadolu köylərində də adət deyil. Şəhərlərimizdəsə İran mədəniyyətinin dövlətindən şədid bir halda yaşamaqdadır. Hansı şəhərlərdəki əcəmilik təsiri daha da artıqdır, orada çarşav ilə iktina etməyib rübənd də (fars sözüdür) gəzdirirlər. Kəndli türk arvadının açıq gəzməyi, “çadırşəb” və “rübənd”in fars kəlmələri olmağı açıqca isbat edir ki, türklərdə böylə adət yox imiş – bu ancaq İrandan gəlmə pozğun mədəniyyət nəticəsi olub”¹.

Dilimizin inkişafına əngəl törədən təhlükə kimi, ana dilində məktəbin, tədrisin olmaması, kitab və qəzetin qıtlığı, bədii ədəbiyyatın lazımcına təbliğ edilməməsi, xüsusilə, yazı dilinin azərbaycanca aparılmaması və s. nəzərdə tutan ədib yazırdı:

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 1913, 1 noyabr.

“Köhnə məktəblərdə uşaq öz dilində oxuyub yazmır – kitablar və yazılar fars dilində olur. Təbiidir ki, bu məktəblərdən çıxanlar özləri ilə həmişə farslıq daşıyırlar. Bunun üçün də şairlərimiz şeirlərini fars dilində yazıb, fars ədiblərini təqlid edirlər; və cəmiyyətimizin adi üzvləri də məktub, sənəd, ticarətə dair hesablar və qeyri-şeylər yazdıqda yenə fars dilinə müraciət edirlər. Qəribə burasıdır ki, iki türk bir-biri ilə öz dillərində danışdığı halda, bir-birinə kağız yazdıqda fars dilində yazırlar”¹.

Y.V.Çəmənəminli dilimizin inkişafı üçün əsas və tükənməz mənbələrdən olan bədii ədəbiyyatın təbliği ilə əlaqədar yazıların da, çox təəssüf ki, ana dilində yox, yenə də əcnəbi dillərdə yarandığını ürək ağrısı ilə qeyd edirdi: “Cənab Nəvvab türk şairlərinin tərcümeyi-hallarını farsca yazıb, türk oxucularına təqdim edir. Halbuki, cənab Nəvvab türk dilini bilir və bu dildə şeirlər də yazıb”².

Ədib bəzi bədii əsərlərin məzmunusuz, mənasız, əxlaqi və tərbiyəvi cəhətdən qüsurlu olduğunu, gənc nəslin ağıllı, idraklı yetişməsinə səbəb olacağı əvəzinə onlara pozğunluq, naturalist sifətlər aşıladığını da kəskin surətdə tənqid edir. Və onu da təkrar-təkrar xatırladır ki, bu hicabla dolu təsvirlər, qeyri-təbii eşqi, qeyri-insani məhəbbəti mədh edən şairlərin “istedad və ilhamı” da məhz əcəmilikdən gəlir; kökü uzaq-uzaq ölkələrə, məmləkətlərə gedib çıxır; bu ölkələr sırasına qədim Yunanıstan, qədim Roma, Bizans, İran və digəriləri daxil etmək olar. Həmin zərərli adət və ənənələrin təsviri və təsiri İran ədəbiyyatı vasitəsilə Türkünəstanə, sonra da Azərbaycana keçmişdir.

¹ Y.V.Çəmənəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 1913, 1 noyabr.

² Yenə orada.

Ədibə görə, başqa bir zərərli amil də fəlsəfə və dünyagörüşü sahəsinə aiddir. O bu barədə yazır: “Bizdən savayı hamı murdardır – “darfəna”dır, bundan başqa bir “darbəqa” da var ki, gərək ora üçün çalışasan” – bu da əcəmilərdən iqtibas olunan bizim fəlsəfəmizdir. Bu fəlsəfə sayəsində “murdarlar” “darfəna”nı verib, özümüz gözümüzü “darbəqa”yə dikmişik. Ümidimiz də budur ki, hər mömin qardaşa “darbəqa” da bir neçə gözəl huri verəcəklər, əbədi lənətə nail olaca-yıq”¹. Ədib bu təsirlərə qarşı bizdə lazımı qüvvə olmadığını qeyd edərək yazır:

“Zənnimcə, onda mübarizəyə müqtədir ola bilərik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən felə keçər”². Ədibin dediklərinin, sadaladıqlarının bütün məqamları ümumi mədəniyyət üçün bu gün də aktual səslənsə də, burada bizi ən çox düşündürən dil məsələləri olduğuna görə onlardan bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyik:

“1-Gərək bizim bir cəmiyyətimiz olsun ki, dilimizi farslıqdan xilas eləsin. Bu da onda mümkündür ki, cəmiyyəti fəal və kamil amillər təşkil edələr və hər müəllif kitabəni çapa verməkdən qabaq cəmiyyətə göstərüb, qüsurlarını düzəltir. Böyləlikdə ədəbiyyatımız yeni axıntıdan da övraq olub (darmadağın olub, korlanıb – Ş.A.), osmanlı və ərəb dillərinin nüfuzi altına düşməz. Bir də ədəbiyyatımız ədəbsiz kəlmələrdən və qeyri qüsurlardan xilas olar.

2-Gərək müstəsid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola ki, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bununla ehtiyaclar dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 1913, 1 noyabr.

² Yenə orada.

olar. Ədəbiyyat ayıq bir məslək təqib etməlidir. Həqiqətnəvisliyə artıq meydan verməlidir. Nəsr nəzmdən uca dutmalıdır; çünki nəzm qafiyənin düzlüyü üçün fars və ərəb kəlmələrilə sui istemal edir. O söz ki, türkdə var, onun əvəzinə qeyri söz yazmaq, danışqda işlətmək əlbəttə böyük xətdir. Məsələ, “su” ola-ola “ab” və ya “qan” əvəzinə “xun” demək kibi. Şeyrnəvislikdə də ki, böylə xətalardan çəkinmək mümkün deyil, amma nəsr ilə yazan qafiyə düzlüyünə möhtac olmayıb, həmişə “arvad” əvəzinə “zən” və ya “qadın” yazmaq kibi xətalardan əsərini uzaq saxlaya bilir...

3-Milli musiqimiz türkləşməlidir. Bunun ilə həm farslığa qalib gələrək, həm də türk mədəniyyətini ləzzətli bir mövqeyə götürürük ki, hamı məhəbbət və rəğbət göstərüb, ona yavıqlaşar. Məsələ, Üzeyirbəy Hacıbəyov cənablarının operaları bizim aramızda kəsb şöhrət edən kibi. Türkmən və onlara qonşu kürdlərin arasında da parçaları ağızlarda oxunmaqdadır. Bir kürd uşağının “söylə bir görüm, ey ərəb!..” oxumağı türklülüyn müzəffəriyyəti deməkdir.

4-Türk məktəblərinin sayını artırmalıdır. Bunların içində ruhani sinfi yetürmək üçün edadi və ali məktəb də bina etməlidir ki, oradan kamil mollalar çıxub biçərə cəmətimizi İrandan gələn əcəm ətvarlı mollaünmələrdən və mərsiyəxənlərdən xilas etsünlər.

5-Bizi farslığın nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərinə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməklə tahi fars dilində onları oxumağa ehtiyac olmasun. Tərcümə əlbəttə, “Bəhrülhəqaiq” kimi olmamalı, tərcümənin bir neçə şərti düzgünlüyün və sadəliyindir. Tərcümə nəsr ilə olunsa, bu iki şərtlər də lazımcə yerinə yetürilər.

6-Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb,

nəşr etməlidir ki, cəməət özünün türk olmağını bilsün, keçmişini öyrənsün və milli vəzifələrini düşünüb, gələcək üçün çarələr arasun. Bu xassə hər kəsdən soruşursan: “sən kimsən?” – deyir: “müsəlmanam!” tahi bunu bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimiz isə türk millətidir”.¹

Y.V.Çəmənəminlinin bir sıra elmi-nəzəri məqalələrinin yazıldığı zamanlarda dövrü mətbuat səhifələrində bəzən elə yazılar dərc olunurdu ki, onlarda müəlliflər bir növ iki yol arasında qalırdılar, tərəddüd edirdilər, ona görə də qəliz, anlaşılmaz söz və ibarələr işlətmələrinə bəraət qazandıрмаğa çalışırdılar. Lakin Y.V.Çəmənəminli onlara qarşı həmişə amansız olmuş, ana dilimizi korlayanları “əqidəsiz”, “məsləksiz” adlandırmışdır: “...qəliz ibarə işlədənlərin və osmanlı dili ilə yazanların çoxusu əqidə və məsləklə iş görmürlər. Məhz “belə yazıblar, yazırlar, biz də onlara baxıb yazırıq” demək xahişindədirlər. Bir çoxları “türk dilini birləşdirmək” istəyirlər. Buna görə də osmanlı dilini ümumi bir dil sayırlar və bu dildə də kitablar, qəzetlər və jurnallar yazıb Azərbaycan türklərinə verirlər. Halbuki, bunların özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri var”².

Ədibin bu fikirlərinin öz bədii əsərlərində də yeri gəldikcə əks olunduğunu göstərən Yusif Seyidov “Yazıçı və dil” adlı monoqrafiyasında bu problemə toxunmuş və yazıçının “Studentlər” romanının müsbət personajlarından olan Rüstəmbəy surətinin timsalında müəllifin dilçiliyə dair nəzəri fikirlərinin konkret ədəbi tip və xarakter yaratmaq kontekstində necə kristallaşdığını izah edərək yazmışdır: “Y.V.Çəmənəminli “Studentlər” romanında belə gənclərin bədii obrazlarını ya-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəzeti, 1913, 1 noyabr.

² Y.V.Çəmənəminli. Dil məsələsi. Əsərləri. III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.173.

ratmışdır. Romandan görünür ki, ana dilinə belə münasibət dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı idi və ona görə də yalnız Azərbaycanda deyil, başqa yerlərdə də özünü göstərirdi.

“Studentlər” romanında müəllif, Rüstəmbəy surətində dövrün mütərrəqi gənc ziyalısını vermişdir. Rüstəmbəy başqa sahələrdə olduğu kimi, dil məsələsinə də obyektiv mövqedən yanaşır; dilin cəmiyyətdəki, xalqın tarixindəki rolunu yaxşı başa düşür”¹.

Son dərəcə yüksək intellektə malik olan böyük yazıçımız bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında əsər yazanların dil baxımından Azərbaycan-türk dilində lazımi söz, ifadə, aforizm, sərrast kəlmələr tapmağın kasadlığından şikayətlənən və bu səbəbdən də fikrin dərinliyi üçün ərəb, fars dillərindən bol-bol gətirdikləri sözlərə bəraət qazandırmğa çalışanlara üzünü tutarkən kəskin şəkildə deyirdi: “Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə, bu ayrı bir məsələdir. Yoxsa camaatın mənfəəti də mülahizə olunursa, gərək o camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın ki, o da oxuyub, bundan bir hissə götürsün”².

Y.V.Çəmənəminli ana dilimizin korlanmasında mətbuatımızın səriştəsizliyi, vaxtında həyəcan təbili çalmaması, xalq kütlələri arasında canlı iş, aydınlaşdırma aparmamasının da faciəli nəticələr törətdiyini ürək ağrısı ilə qeyd edirdi: “Bu surətlə mənlüyimizdə əgərdən-əskikdən başqa bir şey, dəyərli və qiymətli bir var görməməyə öyrəşən camaatımız yavaş-yavaş özlüyündə laqeydlik göstərdi. Dilimiz əcnəbi sözlərlə dolmağa başladı. Çox yerlərdə türkcə danışmağa

¹ Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı, 1979, s. 252

² Y.V.Çəmənəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.174.

utandılar. “Türkcə danışma – eyibdir” deyə bir gimnazistin birinə müraciət elədiyini çox görmüşəm. “Müsəlman” ləfzi föhş və eyib ifadə edən bir kəlmə oldu... hər kəs nə bitərbiyə iş gördüsə, onu gören şəxsin müsəlmanlığına yozdular.”¹

Ədib dilimizə lüzumsuz əcnəbi sözlərin gəlməsinin bir səbəbini də bəzi ziyalılarımızın öz ana dillərində deyil, başqa dillərdə danışmaqları ilə əlaqələndirirdi.

Milli dilimizin hüsnünü korlayan, onun tam gücü ilə parlamasının qarşısını alan maneələrdən biri də, heç kəsin bir o qədər də fərqi varmadığı və ya dərini getmədiyi belə bir problemdir ki, guya ana dilində danışmaq, onu öyrənməyə çalışan həmin şəxs Avropa mədəniyyətinə, xarici dilləri öyrənməsinə əngəl törədir. Bu cür mülahizələri qeyri-elmi, əsassız, bəlkə də, nadanlıq, dayazlıq hesab edən ədib yazırdı: “Yuxudan gec ayılmışın acısı ol dərəcə olur ki, onun üçün müqəddəs bir şey olmur, o mülahizə etmir ki, milli dil, ədəbiyyat, musiqi və i.a. Yevropa mədəniyyət məhsulunu əxz etməyə nəinki mane olmur, bəlkə sabit bir bina, bir bünövrə yerini alır. Bizim millət haman bu tarixi bəlkə də devirib qalmaqdadır; bu səbəbdəndir ki, ana dilimizdə danışmaq eyib sayılır; hər kəs mədəniyyət əvəzində əcnəbi dilini alayarımcıq da olsa, əxz edib, cəmi mədəniyyətsizliyini, cəmi mənəvi fəqirliyini ol dil ilə örtüb bastırırız, bunun üçün də “ziyalı”nın milli mətbuata, milli dilə etinasızlığı ona “intiligent”, “liberal” və qeyri bunlar kimi adlar qazanır”².

Y.V.Çəmənəminli bu fikirlərini “Bizim studentlər” məqaləsində də söyləyir, ana dilini bilməyən ziyalının xalqdan

¹ Y.V.Çəmənəminli. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., s. 180.

² Bax: Y.V.Çəmənəminli. Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmağının səbəbləri. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx. - 26, Q-10 (174)⁵ 19089, sax. vah. 147.

aralı düşməyinin, millətin dərdi-sərinə etinasızlığının səbəbini “dilsizlik” ilə əlaqələndirirdi. Tələbə yoldaşlarına ana dilini öyrənməyi tövsiyə edən yazıçı onlara yaponların öz dillərini necə sevdiklərini nümunə göstərirdi. Ədib ana dilinin gələcəyinə nikbin baxırdı: “Qərbi Asiya üçün ümumi bir dil olmağa meyl göstərir”¹. Yazıçı inanırdı ki, bu dil asanlıq, narınlıq və cazibəliyi ilə uca məqsədinə nail olacaq...²

Y.V.Çəmənəminli belə bir maraqlı misal verir:

“Bir çinovnik bir mütəllimi ana dili danışdığı üstə məzəmmət eləyib deyirmiş: “Həmşəri deyilsən ki, müsəlmanca danışırısan?” Görün nə dərəcə batil bir fikrə və gülünc bir əqidəyə maliklik! – bu sözlər savadsız bir çinovnikin məslək-sizliyi deyil, bəlkə cəmi maarif hesab olub tək-cə zahirciliyə xidmət edən şəxslərin yoldan sapmağına dəlalət edir”³.

Böyük yazığımız dilimizin tarixinə, qədimliyinə istinadən, onun böyük potensialından, gücündən söhbət açaraq əsaslandırır ki, gözəl və bənzərsiz, çox zəngin el ədəbiyyatına söykənən bu ədəbiyyatın möhkəm təməlləri üzərində yetişən Molla Pənah Vaqif, M.F.Axundov, F.Köçərli, Ə.Haqqverdiyev, habelə Həsən bəy Məlikov kimi dahilər öz çoxşaxəli yaradıcılıqlarını bu dildə yaradıb, xalqın sevimlisinə çevrildikləri halda, bəzilərinin yenə də gözləri kənara dikilir.⁴

Y.V.Çəmənəminli dilə dair yazılarında ərəb, fars faktorunu da heç vaxt unutmur. O, çox yaxşı bilir ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanda elm dili ərəb, şeir dili fars olmuşdur. Bizim xalqımızın arasında yetişən dühaların bəziləri farsca, bə-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Bizim studentlər. “Açıq söz” qəz., 1916, 5 iyun.

² Yenə orada.

³ Bax: Y.V.Çəmənəminli. Ziyalılarımızın millətimize aralanmasının səbəbləri. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.,-26, Q-10 (174)⁵ 19089, sax. vah. 147.

⁴ Yenə orada

ziləri ərəbcə, bəziləri isə hər ikisində sənət əsərləri yaratmağa müvafiq olmuşlar. Hətta Azərbaycan türkcəsi bir sıra ləhcələrə qalib gələndən sonra da ana dilimizlə yanaşı, bu dillərdə də bənzərsiz şedevrlər ortaya qoymuşlar.

“Yalnız yavaş-yavaş bir Azərbaycan türkcəsi təşəkkül etdi, başqa dil və ləhcələrə qələbə çaldı və əbədi olaraq hökmranlığını təmin etdi.”¹ Əlbəttə, yazıçı bu qələbənin heç də asanlıqla əldə edilmədiyini, onun uzun və keşməkeşli yollarında çoxlu mücadilə, mübarizə və fədakarlıqlarla dolu ağır və üzücü mürəkkəb bir prosesin mövcudluğunu da faktik və konkret dil materialları ilə təsdiq və təsbit edir.

SADƏ, SƏLİS VƏ AYDIN İFADƏ TƏRZİ UĞRUNDA

Y.V.Çəmənəminlinin dil haqqındakı bütün tədqiqatları, müşahidələri, təcrübi və əməli fəaliyyəti nəticə etibarilə bir əsas problem ətrafında mərkəzləşir ki, bu da sadə, səlis və aydın dil problemidir. Ədibin əsərlərində onu ömrü boyu düşündürən bu məsələlərə dair xeyli elmi-nəzəri fikir və mülahizələrə rast gəlirik. Y.Seyidov ədibin bu sahədəki fəaliyyətini qiymətləndirərək yazmışdır: “...Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan dilinin qədimliyini, müstəqilliyini, zəngin dillərdən olduğunu qeyd edirdi; o dilin milli özlüyünü, saflığını qorumaq, onun müstəqil inkişafını təmin etməyi dövrün qələm sahiblərinin vəzifəsi hesab edir və istəyirdi ki, ədəbi dilimiz ümumxalq Azərbaycan dili əsasına malik olsun, o da ümumxalq danışmaq dili kimi sadə və aydın olsun, qəzet və jurnallarımız xalqın anlayacağı dildə yazılsın”.²

Görkəmli yazıçı bu sahədəki axtarışlarını ardıcıl və sis-

¹ يوسف بك وزيروف. آذربايجان ادبياتنه بر نفاار. استانبول- مطبقة عاصره ۱۳۳۷. س.ع.

² Y. Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı, 1979, s. 246.

temli surətdə davam etdirərək qeyd edirdi ki, bizim və başqalarının bu qədər yazmağına baxmayaraq, elə bil ki, iş daha da tilsimə düşür: “Dil barəsində arabir yazılır. Hərə ortalığa bir fikir atır, yenə məsələ əvvəlki dairəsində qalır. Camaatımızın anlamadığı, başa düşmədiyi bir dildə yazanların sayı gün-gündən artır. Bircə bunu bilməli ki, bu yazıçıların qəliz ibarələr işlətməkdə fikirləri nədir? Bu məsələ məni artıq də-rəcədə həvəsləndirir. Çünki camaatımızın gələcəyi üçün bu da lazımlı və həlli vacib işlərdən biridir.”¹

O, “lazımlı və həlli vacib olan” bu məsələni dövrü mətbuat, dövrün qəzet, jurnal və az-çox işıq üzü görən bir çox kitab nümunələrinin timsalında daha dəqiq və ətraflı şəkildə ardıcılıqla izləyir. Yazıçı hətta bir sıra jurnal və qəzetlərin bağlanması bir səbəbini, bəlkə də, ən əsas səbəblərdən biri kimi, onların dilində görərək yazırdı: “...”Həyat” bir elə dildə yazırdı ki, onu ancaq pürsavad adamlar oxuyub, feyz ala bilirdilər. Xalq isə az savadla belə qəzetləri oxuya bilmirdi”.²

Y.V.Çəmənəzəminli onu da qeyd edirdi ki, sadə və aydın dil uğrunda mübarizədə o heç də tək deyildi; bu sahədə onun həmfikir, həmməslək dostları, səsində səs verən görkəmli adamlar çox idi. Lakin onların səsi eşidilmirdi. Bu barədə ədibin yazdıqlarına müraciət edək:

“Deyirlər bir dəfə sabiq “Əkinçi” müdiri məşhur Həsən-bəy Zərdabi “Füyuzat” məcmuəsinə baxıb soruşub:

- Bunu kimin üçün yazırsınız?
- Camaat üçün, – demişlər.

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.173

² Y.V.Çəmənəzəminli. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Adı çəkilən kitab, s. 176.

Həsənbəy gülümsünərək demişdir:

– Elə isə camaatın dilində yazın ki, camaat da başa düşsün.

Əlbəttə, Həsənbəyin haqq sözləri heç kəsə kar eləmədi. Çünki sadə dildə yazmaqlıq o zaman bisavadlıq kimi tələqqi olunurdu və bu dərddən hər kəs yazıçılıq meylinə olsa idi, gərək bir xeyli fars və ərəb ibarələrinə malik ola idi. Adi türk sözləri yerinə ərəb ləfzləri işlətmək mod olmuşdu”.¹

Y.V.Çəmənşəminlinin Həsən bəy Zərdabidən misal gətirdiyi bu sözləri “Dəbistan” jurnalında gedən məqalələrdən birində yazılan çox maraqlı bir əhvalata da şamil etmək olar. Burada yazılır ki, bir molla “bir kasa su içdim” demək əvəzinə “bir qədəh abi-xoş güvar nuş ilə təkini-ətəşini-dilfikar və iqtibasi-fərəhi-bişümar elədim” deyirmiş.²

Günlərin birində həmin molla öz qəliz danışığının “xoş bəhrəsini” görür. Belə ki, mollanın papağının yandığını gören şagird, ona təlim edən mollanın təbiri ilə danışmağa başlayır: “Ey müəllimi-bimisal və ey ustadi-zikamal! Bu şagirdi pürkəlal bu vəch ilə ərzihal eyləyir ki, bikehmətülmütəal narimənqali-püratəşdən bir şərəreyi-cəvval bərcəstə olub səri-aliül alinizdəki papağı işal eyləmişdir”.³

Bundan sonra mollanın peşimançılığını başa düşmək elə də çətin deyil. Dildə ibarəbazlığın, qəlizliyin və mənasızlığın bundan parlaq, bundan aydın, bundan ibrətli analoqu olmaz! Ona görə də yazıçı bu cür cızmaqaraların, qəliz ibarələr atına minib cövlan etməyin əvəzinə adi, sadə ana dilində yazmağın əhəmiyyətini döənə-döənə qeyd edir: “Yaxşı olardı yazıçılarımız ata-baba dilimizə qayıda idilər. Onda mətbuatımız

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.176-177.

² Bax: “Dəbistan” jurnalı, 1960, № 15

³ Yəne orada

bir ovuc savadlının malı olmayıb, ümumin, yəni az savadlıların və heç savadı olmayanların da mənəfətinə qulluq edərdi”¹

Y.V.Çəmənəzəminli öz nəzəri və bədii əsərlərində inqilaba qədərki mətbuat orqanları arasında dilə aid düzgün yolda, aydın məslək və amalda tək bir jurnalı bəyənirdi ki, bu da “Molla Nəsrəddin” idi: “İnqilaba qədər bizdə nəşr olunan jurnal və qəzetlər arasında “Molla Nəsrəddin” qədər nüfuzlu olmamışdır. Bunun səbəbi çox idi, “Molla Nəsrəddin” geniş kütlənin anlayacağı bir dildə yazırdı”²

Böyük yazıçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinin sadə, aydın, düşündürücü və hamının anlayacağı bir tərzdə üslubunu həm də belə izah edirdi: “Əsrlərcə məzhəkə ilə tərbiyə tapan millətimiz aşkardır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının zühuruna artıqlığına sevindi. “Molla Nəsrəddin” də əvvəl illər doğrudan gözəl və cazibəli idi, məsləki sabit və salamat, yazıları kamil və şirin, dili asan və xalqa yavıq. Özü də mahir rəssamlar qələmindən çıxmış şəkillərlə müzəyyən idi. Həqiqətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə biz fəxr edə bilirdik.”³

Y.V.Çəmənəzəminliyə görə, bu bir də onunla əlaqədar idi ki, həmin illərdə, C.Məmmədquluzadənin özü demiş, “türkün ana dilində yazmağı” guya intellektuallıqdan, yüksək ziyalılıqdan, elmi-nəzəri səviyyədən kənar sayılırdı: “Ciddi qəzet və jurnallarımız çətin dilləri, duzsuz yazıları və məsləksizliyi ilə oxucuları zara gətirdiyi zaman “Molla Nəsrəddin” şöhrət tapıb, vətənimizin hər bir guşəsində oxunurdu. Tüccar, əsnaf, əyan, əşrəf, avam, xas – hər bir sinifdə rəğbət

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Dil məsələsi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.174

² Y.V.Çəmənəzəminli. Ədəbi dövrün başçısı. Adı çəkilən kitab, s. 111.

³ Y.V.Çəmənəzəminli. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Adı çəkilən kitab, s.179

qazanırdı. Kəmsavad baqqallarımız, çörəkçilərimiz höccələyə-höccələyə oxuyur, “Molla Nəsrəddin”dən ləzzət apardıqları kimi, studentlərimiz, doktorlarımız, laqeyd bəy və hökumət məmurluğunda olanlarımız da ondan həzz alırdılar. Çox ailələrdə arvadlar toplanıb, balaca uşaqlara oxutdurub, qulaq asardılar”.¹

Böyük yazıçının bu elmi-nəzəri fikir və mülahizələri, yeri gəldikcə, öz məqamında, bədii əsərlərində də obrazlı bir şəkildə təcəssüm etdirilirdi. Bu baxımdan, ədibin “Studentlər” romanında “Vaxt” qəzetinin dili ilə bağlı verdiyi maraqlı fikirlər çox mənalı və ibrətamizdir. Tələbələrin müzakirə etdiyi həmin məsələ də türk dillərində çıxan qəzet və jurnalların çox əcaib bir dildə yazdıqlarından ibarətdir. Mübahisəyə qoşulanlardan Çingiz, Fatma xanım, Şirin, Rüstəmbəy və başqaları həmin mübahisədə ümumi bir məxrəcə gələ bilmirlər; hətta Rüstəmbəyin “Molla Nəsrəddin”i tərifləməsi də onların bəzilərini qane etmir. Çünki onlar rusca təhsil aldıklarına görə sanki öz doğma dillərindən uzaqlaşmışdılar. Rüstəmbəy doğru deyir: “Sizlər öz dilinizi əsla sevmirsiniz. Sevsəydiniz, zəhmətə qatlaşıraqları onu incədən-incəyə öyrənərdiniz”.²

Y.V.Çəmənəzəminli hələ əsrin əvvəllərində nitqin sadəliyi problemini qaldıraraq yazırdı: “...uşağı çağıranda gərək “bəli” desin; “hay” desə, onu ədəbsiz sayarlar. Deməli, türkün “hayı” İranın hörmət ilə qəbul etdiyi “bəli” sözündən alçaq dutulur”³.

Yazıçının şəxsi arxivində saxlanılan “Nitq” adlı hekayəsi

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.179-180.

² Y.V.Çəmənəzəminli. Studentlər. Əsərləri, II c., Bakı, “Elm” nəş., 1976, s.108.

³ Y.V.Çəmənəzəminli. Əcəmilik möhrü və onunla mübarizə. “İqbal” qəz., 1913, 1 noyabr.

nitq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Hekayə çox maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuş, sadə dillə yazılmışdır. Məzmunu belədir: “Mirzə Mehrəli qubernatorun qarşısında nitq söyləməyi qət edir. Bir cümlə giriş kimi yazıb dayanır, nə qədər fikirləşirsə, ardını davam eləyə bilmir; fikri yüz yerə haçalanır. Əsəbiləşir, yazdığı cümləni qaralayır, yenə başqasını yazır, onu da bəyənmir. Bütün gün ərzində bir nitq yazıya bilmir, nitq icad edənləri söyür və nəhayət, arvadının sözüne qulaq asıb yatmağı üstün tutur”.

Göründüyü kimi, hekayə adi həyat hadisələrindən bəhs edən sadə bir süjet xəttinə malikdir. Lakin yazıçı burada natiqlik sənətinin problemlərinə elə özünəməxsus şəkildə ustalıqla toxunmuşdur ki, hekayə oxucuda böyük maraq doğurur. Əsərin qəhrəmanı nitqinin başlanğıcı üçün lazımı sözlər tapmadığına görə çox həyəcanlanır və əvvəl bu sözləri yazır: “Ey sərkar sərnəşini humayun!..” Ancaq “sərnəşin” müraciətini bəyənmir və onu “Ey aludeyi əşqi rəiyyət!” cümləsi ilə əvəz edir, amma bu cümlə də onu qane etmir. Y.V.Çəmənəmli bu epizodu çox gözəl təsvir edir: “-Alideyi əşq – deyə dayandı – bu çox üstü örtülü oldu – dedi. Burada ima və işarə var. Ciddi və müsinni (müsinn – qocalmış, yaşı keçmiş qoca mənalarını verir – Ş.A.) adama böylə kəlmələr xoş gəlməz. Qoburnatın aşnası var deyərlər. Öylə bilər “aludeyi əşq” deməkdə onun aşnasına sataşırım. Yaxşı olmaz – qaş qayırdığımdır, göz tökərəm”.¹

Burada Mirzə Mehrəlinin öz nitqinə başlayarkən nə qədər çətinlik çəkdiyinin şahidi oluruq. Doğrudan da, hər bir natiq üçün ilk sözlər, giriş sözü çox vacibdir. Çünki məruzəçi öz giriş sözünü elə qurmalıdır ki, onu dinləyənlərdə nitqinə ma-

¹ Bax: Y.V.Çəmənəmli. Nitq. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-3 (57) 19214, sax.vah. 157.

raq oyada bilsin. İlk sözlərdən məruzəçi dinləyiciləri nitqinə hazırlamalıdır, cəlb etməlidir. Zahirən bərbəzəkli, təmtəraqlı, dəbdəbəli sözlər axtarmaqdansa, sadə, savadlı və mədəni danışığa malik olmaq lazımdır. Nitqin məzmunca zənginliyi, sadəliyi və təbiiliyi nitq mədəniyyətində əsas xüsusiyyətlərdən biri hesab olunur. “Nitq” hekayəsinin qəhrəmanı isə bütün bunları bilmədiyindən günahın hamısını nitqi çıxardanlarda görür: “-Görəsən bu nitq söyləməyi kim qayda qoymuş. Allah urusu da kəssin, onun qaydasın da. Bizlərdəcə yaxşıdır – şəhrə bir əziz adam gələndə qabağında qurban kəsirlər, çıxır, gedir... Nitq nədir?! Bəlkə birisi nitq söyləyə bilməyir...”¹

Beləliklə, Y.V.Çəmənşəminli bu kiçik hekayədə natiqlik sənətinin nə qədər məsuliyyətli, çətin, mürəkkəb bir iş olduğunu göstərir. Əsərin mütaliəsindən aydın olur ki, natiqin dinləyicilərə təsiri sehirlənmiş, əfsunlayıcı mahiyyətə, eyni zamanda bəlağətə, cazibə qüvvəsinə malik olmalıdır. Bunun üçün natiqlik həvəsinə düşən hər kəs, hər şeydən əvvəl, dili, onun bütün imkanlarını, ifadə vasitələrini, atalar sözünü, xalq şeirini gözəl bilməli, klassik ədəbiyyatı, çağdaş bədii fikri dərinləndirən-dərinə öyrənməli və bütün bunlardan yerində faydalanmağı bacarmalıdır.

Deməli, görkəmli sənətkarımız öz tədqiqatlarında, müşahidələrində, hətta bədii əsərlərində qələmə aldığı hadisə, predmet və xarakterləri yaradarkən də dil problemini həmişə nəzərdə saxlayır və dilin sadəliyini bir sıra müntəzəm təsir göstərən amillərlə bağlayır, həmin amillər bunlardan ibarətdir:

- milli təəssübkeşlik, anaya, Vətənə, xalqa, onun milli-

¹ Bax: Y.V.Çəmənşəminli. Nitq. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-3 (57) 19214, sax.vah. 157.

- mənəvi dəyərlərinə ürəkdən bağlılıq;
- dil tamlığının, bütövlüyünün, kökə, əslə bağlılığının, nəhayət, milli varlığının simvolu, meyarı kimi;
 - dilin cilalanmağı, oxnar görməsi, işləkliyi təmin olduqca o da büllurlaşar, gözəlləşər;
 - siyasi hakimiyyət, milli mentalitet, iqtisadiyyat, ticarət, hər b və s. sahələrə dilin güclü nüfuzu;
 - yazıçılar, aşıqlar, siyasi xadimlər, mətbuat işçiləri dilin həm yaradanı və həm də yaşadanı kimi; bütün bunların məcmusu bərabərdir – dilin sadəliyi, aydınlığı üstəgəl işləklik!

ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Xalqın tez maariflənməsi, insanların yazı-pozu öyrənməsi və beləliklə də, dövrün, zamanın tələbi ilə az-çox ayaqlaşması baxımından əlifbanın rolu olduqca böyükdür. Vaxtilə ərəb qrafikası əsasında yaradılmış əski Azərbaycan əlifbasının öyrənilməsi bir neçə cəhətdən çətinliklər törədirdi. Bütün bunlara görə xalqımızın qabaqcıl ziyalısı, müəllim, yazıçı və mütəfəkkirləri, böyük maarif xadimləri əlifba məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu bir nömrəli problemə çevirmişlər. Bu sahədə ilk addım atan böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Onun bu sahədəki ardıcıl, inadlı fəaliyyəti həqiqi qəhrəmanlıq nümunəsi idi. Bundan sonra öz xələflərinin arzularını həyata keçirmək üçün yeni-yeni maarifçilər, əlifba islahatçıları yaranmağa başladı: H.Zərdabi, F.Köçərli, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və başqaları ilə bərabər Y.V.Çəmənəminlinin rolu da danılmazdır.

Y.V.Çəmənəminlini əlifba məsələsi hələ çox gənc yaşla-

rından narahat edir, düşündürürdü. Yazıçı “Əlifbamızın qüsurlarını duyaraq iyirmi doqquz yeni hərf icad etmiş, bunun ətrafında çalışırdım”,¹ – deyər öz xatirələrində yazır. Həmin vaxt ədəbin cəmi 19-20 yaşları var idi. “Bir cavanın dəftəri” adlı avtobiografik məqaləsində müəllif özünün yaratdığı əlifbanın soldan sağa yazıldığını, bir səsin, hərfin bircə şəkli olduğunu qeyd edir və yazırdı: “Şərqi-Rus” qəzetindəki “Məhəmməd Ağa xətti” buna nisbətən çox geridə qalır, çünki ərəb hərfini islah etməklə xəstəlik bitmir. Mənimki isə məsələni kökündən həll edir.”²

Yusif Vəzir Kiyevdə oxuduğu illərdə də dönə-dönə bu məsələ üzərində fikirləşir, ərəb əlifbasının Azərbaycan dili üçün yaramadığını, oxucu üçün çox çətin olduğunu isbat etməyə çalışırdı. Bu da təbiidir, çünki hər hansı bir dilin yazısı, əlifbası nə qədər asan olsa, o dili öyrənmək də bir o qədər asan olar. Dilimizin sadə olmağını həmişə arzulayan Yusif Vəzir ərəb və fars tərkibli sözlərin əksəriyyət təşkil etdiyi bir dildə kitab oxumağın tələbələrə çox çətin olduğunu digər bir səbəbini də hürufatda, yəni əlifbada görürdü: “O qədər dolaşlıq bir hürufata malikdir ki, böyük səbr və vaxt istəyir ki, onu öyrənib başa çıxasan. Studentlər içində ana dilini öyrənməyə meyl və həvəs göstərənlər az deyil. Məsələn: Kiyevdə neçə dəfələrlə studentlər dəstə-dəstə olub ana dilini öyrənməyə şüru ediblərsə də, böyük müvəffəqiyyətləri olmayıb. Bir tərəfdən hürufat çətinliyinə rast gəlirlər, bir tərəfdən də dilimiz olmamağına təbiidir ki, mənası düşünməyən bir kitab oxunduqda nə qədər adamda şövq də olsa, ol kitab hə-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Həyatımın 20 ili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.310.

² Y.V.Çəmənəminli. Bir cavanın dəftəri. Yenə orada, s.226.

vəsi öldürür”¹.

Y.V.Çəmənzəminlinin əlifbaya tamamilə həsr olunmuş “Hürufat məsələsi” məqaləsində xalqın savadsızlığının səbəbləri, rus dilinə meyllilik və başqa bu kimi xoşagəlməz xüsusiyyətlərin hürufatın dolaşığından törədiyi sübut olunur: “Hürufat məsələsi Şərqi üçün ən zəruri məsələlərdən biridir. Çünki hürufat çətinliyi milləti bu hürufatdan qaçma məcburiyyətində saxlayır. Bu səbəbdəndir ki, Qafqazda ruslaşma xalqımızın öz xahişi ilə geniş meydan almamışdır. Xalqı qınamaq olmaz. Rus əlifbasına iki ay sərf etdikdə oxuyub yazmağı öyrənirlər. Bizim hürufata isə bir il sərf olunsada, dürüst oxuma mümkün olmur.”²

Yazıçı, çox haqlı olaraq, bir neçə səsə eyni işarə ilə göstərildiyini və buna görə də bir sözün müxtəlif şəkillərdə və mənələrdə oxunma ehtimalının artmasının əlifbadan irəli gəldiyini, çətinlik yaratdığını tənqid edirdi: “Rus hərfi ilə bir şey yazılırsa, yazıldığı kimi də oxunur. Bizdə isə böylə deyil: yazılan sözə cürbəcür mənələr verilir.”³

Əski əlifbanın bu qüsurluğunu N.Nərimanov “Dilimiz haqqında” məqaləsində daha aydın şəkildə izah edir: “Məsələn: (بول) (bir şeyi bir neçə adamın arasında bölmək), (بول) (çox mənasına), (بول) (tap), bu kəlmələrdə üç ayrı səsli hərflər bir hərflə (و) yazılır.”⁴

Y.V.Çəmənzəminli əski əlifbanın əks tərəfinə latın əlifbasını qoyurdu. Daha doğrusu, latın əlifbasını təbliğ edir və ya-

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Ziyalılarımızın millətimize aralanmağının səbəbləri. Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx-26, Q-10(174)⁵ 19089, sax. vah. 147.

² Y.V.Çəmənzəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

³ Yenə orada.

⁴ N.Nərimanov. Dil haqqında. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1956, s.275.

zırdı: “Bizim oxumaq və yazmamıza bir çox vaxtlar sərf olunur. Axırda da lazımi nəticələr görünmür. Hürufatımız latın hürufatı olsaydı, az bir zamanda milli maarifimiz ölkəmizin hər tərəfinə yayılırdı.

Şərqi məktəblərində uşaqlar illər itirirlər. Oradan savadsız çıxırlar. Bais hürufat!..”¹

N.Nərimanov uşaqların savadsız qalmasına səbəb olan hürufatın çaşqınlıq yaradan tərəflərini bu cür açıqlayırdı: “...uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır (اوخو) (oxu – Ş.A.), qeyrisi yazır (اوخی), bir müəllim yazır (کلمه نی) (kəlməni – Ş.A.), o birisi yazır (کلمنی) iki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir. Ancaq uşaq bir mənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür.”²

Məlumdur ki, M.F.Axundov özünün “Ərəbcə, farsca və türkcədən ibarət olan islam dillərinin yazısı üçün yeni əlifba” əsərində yeni əlifbanın üç layihəsini vermişdi. Hər layihədə samit və sait səsləri ayrı-ayrı cədvəllərdə göstərmişdi. Birinci layihəsini 1857-ci ildə tərtib edən M.F.Axundov 41 hərf-32 samit və 9 saitdən ibarət əlifba yaratmış, 1864-cü ildə özü ilə İstanbula aparmış, zahirən layihəni bəyənsələr də, qəbul etməmişdilər. İkinci layihəsi ilə qənaətlənməyən M.F.Axundov, nəhayət, əsasən latın əlifbası əsasında, bir neçə rus əlifbasının hərflərini də əlavə etməklə üçüncü layihəni hazırlamışdı. M.F.Axundovun əlifba islahatını ürəkdən bəyənen Y.V.Çəmənşəminli bu barədə yazırdı:

“Millətini sevən bir adam hürufatımızı görərək laqeyd qala bilməz. Bizim can nöqtəimiz. Burada bu hal çoxdan bəri millət xadimlərimizi düşündürməkdədir. Mirzə Fətəli Axun-

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

² N.Nərimanov. Dil haqqında. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1956, s. 275.

dov hürufat məsələsini həll etmək üçün İstanbula səfər etdi; Tehrana layihə göndərdi. Heyfa ki, Mirzə Fətəli bəyin fikrini anlamadılar. O vaxtdan bəri bu məsələ arabir meydana çıxdı.”¹

Y.V.Çəmən-zəminli əlifba haqqında təkcə nəzəri mülahizələrlə qane olmayıb, praktik cəhətdən də fəaliyyət göstərmiş, 35 səs-dən ibarət əlifba layihəsi tərtib etmişdir:

“İndi baxaq görək bizə hankı hərflər və səslər lazımdır: zənnimizcə, yeni əlifbamız otuz beş səs-dən ibarət olmalıdır. Səslər bunlardır:

آ, ا, او, ئو, ب, پ, ت, ث, ج, چ, ح, خ, د, ذ, ر, ژ, ش, غ, ف, ق, ك, ئى,
ل, م, ن, و, ا.
Ы, й, يا, Ю, у, о, э, е

Yazıcının bu layihəsinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Müsbət cəhətləri bunlardır:

1) Hər bir səsin bir işarəsi vardır. Əski Azərbaycan əlifbasında isə t, s, z səslərinin hər birinin bir neçə işarəsi vardır. Bu barədə müəllif özü yazır: “Yeni hürufat ilə söz söyləndiyi kimi də yazılacaq. Bir səs neçə şəkildə olmayacaq. Yəni س ‘ص və ya ظ ‘ز kimi ənva şəkillər olmayacaq. Hər səsə müvafiq bircə şəkil olacaq”.²

2) Məlum olduğu kimi, o, ö, u saitləri əski əlifbada (و) kimi işarə olunur, yəni üç səsin eyni şəkli var. Y.V.Çəmən-zəminlinin əlifba lahiyəsində isə bu saitlərin hər birinin özü-nəməxsus işarəsi vardır: o, ʌ, u.

3) Bu yeni əlifbaya görə, sözlər sağdan sola deyil, soldan sağa oxunur.

4) Ərəb əlifbası əsasında tərtib olunmuş əski Azərbay-

¹ Y.V.Çəmən-zəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

² Yenə orada

can əlifbasında hərfilər sözüün əvvəlində, ortasında, sonunda müxtəlif şəkildə yazıldığı halda, Y.V.Çəmənözəminlinin verdiyi layihəyə görə bir, yəni vahid şəklə məxsusdur.

Layihənin mənfi cəhətləri isə aşağıdakılardır:

1) Əlifba, əsasən yenə ərəb əlifbası hərfilərindən təşkil edilmişdir.

2) Layihədə bir yox, iki əlifbadan seçilmiş hərfilər vardır; ərəb və kiril qrafikası üzrə tərtib olunmuşdur.

3) “Ya”, “yu”, “ye” hərf birləşmələri üçün ayrıca işarələr ayrılmışdır ki, bunlar da əlifbanı asanlaşdırmaq əvəzinə bir qədər də mürəkkəbləşdirir.

4) Əlifba, şəkildə eyni, təkcə nöqtələrlə seçilən, fərqlənən hərfilərdən azad olmamışdır.

Y.V.Çəmənözəminli özü də etiraf edirdi ki, latın əlifbasına keçilsə, daha düzgün olar. O öz əlifbası barədə yazırdı: “Bu səslərin çoxu latından alınmalıdır. Latında olmayanları icad edib uydurmalı, təbiidir ki, soldan sağa oxunub və yazılacaq.”¹

Məlumdur ki, ərəb əlifbasında sait səsləri ifadə etmək üçün kifayət qədər hərfin olmaması bəzən müxtəlif sözlərin eyni oxunmasına, bir-birindən seçilməməsinə gətirib çıxarır. Bunun əksinə olaraq, Yusif Vəzir özünün tərtib etdiyi əlifba əsasında yazılmış sözlərdə sait səslərin də işarələrinin verilməsinin nə qədər vacib olduğunu əyani şəkildə göstərirdi. Nümunə üçün o, kül, kəl, gil, göl, gül, gəl; kürək, gərək, kürk, körük; mələk, mülk, məlik sözlərinin ərəb əlifbasında eyni cür yazıldığını öz məqaləsində qeyd edir. Yazıda qətiyyən bir-birindən fərqlənməyən bu kəlmələrin qarşı tərəfində şəxsi layihəsi üzrə soldan-sağa yazdığı eyni sözləri göstərir.

¹ Y.V.Çəmənözəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

Aşağıdakı gül, gəl, gil, göl; mələk, mülk, məlik, kürək, kürk, körük nümunələrinin sol tərəfdə yazılanları müəllifin tərtib etdiyi əlifbada, sağ tərəfdəkilər isə ərəb əlifbasında verilmişdir:

“Nümunə olaraq bir neçə söz yazaq:

گل- لئوك	ملك - ك ا ل ا م	كورك - ك ا ر ئوك ¹
گل - ل اك	ملك - ك ل ئوم	كورك - كرئوك
گل - ل اك	ملك- ك ا ل ام	كورك- كئوراك
گل - ل ئوك		

Y.V.Çəmənəminli millətin tərəqqisini, savadsızlığın ləğv edilməsinə bir də əlifbanın dəyişməsində görür, köhnə hürufat ilə yenisinin müqayisəli mənzərəsini verirdi:

“Əgər yeni əlifba qəbul olarsa, oxumaq, yazmaq qayət asanlaşar, qələtsiz yazı yazmaq az bir vaxt sərf etmək ilə mümkün olar, deməli, millət oxur, yazar, müşkülət görməz, xeyir və şərini anlar.

Köhnə hürufatımız milli idarəmizdə də bir çox əngəllər törədir, teleqrafda işləmir, dəftərxanalarda yazı maşınlarına uymayıb. Avropalılar bir kağızı bir neçə dəqiqədə maşında basıb, kopyası ilə bərabər çıxarırlar. Bizdə isə əl ilə yazaraq bir çox vaxtlar itirirlər...

Deməyə nə həcət. Millətimiz o qədər ayılıb ki, özü hürufatımızın qüsurlarını görür, bilir”².

1918-ci ildə Azərbaycan öz milli müstəqilliyini əldə edərkən ADC hökuməti ölkəmizdə siyasi-ictimai, sosial-iqtisadi, mənəvi-əxlaqi, mədəni-maarif, bir sözlə, müstəqil, suveren, azad və hüquqi-dünyəvi bir dövlət quran sivilizasiyalı ölkələrə lazım olan bütün sahə və təsisatlar üzrə islahat apararkən əlifba məsələsini də ön plana çəkmiş və ona o zaman-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust

² Yenə orada.

kı Cümhuriyyətin qarşısında duran əsas və təxirəsalınmaz problemlərdən biri kimi yanaşmışdır. Çünki bu məsələ nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Şərqi üçün həmişə aktual olmuş və bu istiqamətdə qabaqcıl ziyalılar sistemli və ardıcıl mübarizə aparmışlar.

Əlifbanın islahatı və ya onu yenidən yaratmaq, hər halda, öz xalqımızın orijinal, milli əlifbasının olması onu dünya xalqları sırasına çıxarmaqdan əlavə, həm də xalqın sürətlə savadlanması və beləliklə, maariflənməsi üçün ilkin və əsas şərtlərdən biri idi. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, 1919-cu ildə böyük ədibimiz Y.V.Çəmənəminli “Hürufat məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı:

“Bu gün ölkəmizin və məmləkətimizin müqəddəratı əlimizdə olduğu bir zaman hürufat məsələsi yenidən fikirləri məşğul eləyir. Bizim nazirimiz Xudadad bəy Məlikaslanov cənablarının təklifi Nazirlər Şurasında qəbul olunaraq hürufat islahı üçün çalışmağa başlanır. Bu yolda bir heyət işlənir.

...Əgər hökumət bu məsələni həll edərsə, millətə unudulmaz bir xidmət etmiş olar.”¹

Yenilik ruhu ilə yazıb-yaradan, xalqımızın tərəqqisi naminə zehni əməyin bütün sahələri üzrə, sözün həqiqi mənasında möcüzələr göstərən, yorulmaz yazıçı əlifba probleminə xüsusi diqqət yetirərək, onu böyük bir inqilaba bənzədirdi:

“Şərqdə dəfələrlə mütəəssiblik sədlərini yıxan, ənənəvi hüdudları pozan və həyat tələbatından başqa heç bir şeyə bac verməyən Azərbaycan bu gün yenə bir inqilab doğurmaq istəyir”².

Yazıçı əlifba islahatına şübhə və tərəddüdlə yanaşanlara müraciətlə yazırdı ki, nə üçün hər cəhətdən tərəqqi etmiş

¹ Y.V.Çəmənəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

² Yenə orada.

Azərbaycan bir nöqtədə durub mürgü döyən qardaşlarını gözləsin. O, xüsusi iftixar hissi ilə deyirdi: “Biz çoxdan bəri inqilabçılığa öyrəndik. Biz Rusiyədə birinci olaraq türk qəzetəsini nəşr etdik;

Biz türk aləmində Qurani-şərifini ana dilimizə tərcümə etmək ilə birincilik qazandıq;

Aləmi islamda birinci olaraq opera vücudə gətirdik;

Azərbaycan cümhuriyyətini vücudə gətirməklə islam tarixinə yeni səhifə əlavə elədik.

Latın hürufatı qəbul etməklə bir inqilab da yapaq və əmin olaq ki, bu inqilab əvvəlkilərdən də parlaq və məhsuldar olaçaq.”¹ Ədibin bu arzusu 1929-cu ildə həyata keçdi.

Bu gün, indiki çağdaş zamanda, ölkəmizin 70 illik böyük bir fasilədən sonra müstəqillik qazanaraq azadlığa qovuşduğu indiki mərhələdə əlifba məsələsi yenə də meydana çıxdı və həll olundu.

ETİMOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xalq yazıçısı Y.V.Çəmənəminlinin zəngin və çoxcəhətli dilçilik irsində bir sıra mühüm problemlərlə yanaşı, söz və ifadələrin, frazeoloji birləşmələrin etimologiyasına dair son dərəcə bitkin, bütöv, sistemli bir təlimi vardır.

Böyük ədib dilçilikdə əsas sahələrdən biri olan etimologiya problemi haqqında ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Bu zaman o yalnız təsadüfdən-təsadüfə bu və ya digər söz və ifadənin mənşəyi, yaranışı, formalaşması haqqında ötəri mülahizələr yürütməyərək, daha köklü, daha əsaslı və elmi-nəzəri səviyyəyə seçilən bir tərzdə konkret dil hadisələrinin etimoloji tipologiyasını verir və bu istiqamətə dair elmi konsepsi-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Hürufat məsələsi. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 5 avqust.

yalar yaradır. Ona görə də Y.V.Çəmənzəminlinin araşdırmaları intellektual, elmi-nəzəri səciyyə daşıyır. Bu axtarışlar hər zaman elmi-metodoloji əsaslara söykəndiyindən alimin gəldiyi nəticələr elmi mənaya malik olmuşdur.

Ədib yazırdı: “Tarixi tədqiq etmək üçün filoloji təhlilə, xalq ədəbiyyatına, el adət və etiqaadlarına müraciət etmək birinci məsələlərdən olmalıdır. Hər bir söz bir tarix yuvasıdır”.¹

Y.V.Çəmənzəminlinin etimologiyaya dair apardığı tədqiqatları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Toponimlərin etimologiyası;
- 2) İkimənalı söz və ifadələrin etimologiyası;
- 3) Atalar sözləri və məsəllərin etimologiyası;
- 4) Bayatıların etimologiyası;
- 5) Bəzi işlək sözlərin etimologiyası;
- 6) Xalqımızın adət-ənənəsi ilə bağlı yaranan ifadələrin etimologiyası.

1. TOPONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Toponimlərin mənşəyinin, əmələgəlmə yollarının araşdırılması, tədqiqatı Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tutur.

Elə ilk əvvəl ölkəmizin adı ilə bağlı araşdırmalardan başlayaq. Y.V.Çəmənzəminli “Azərbaycan” sözünün etimologiyasına dair ayrıca bir məqalə yazmışdır. “Azərbaycan sözü ətrafında” adlanan bu məqalə yazıçının arxivində qorunub saxlanılır. Arxivdə bu məqələnin iki əlyazması vardır. Bunlardan biri 4 qrankada, hər iki üzündə yerləşdirilmişdir.² Di-

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Ölkəşünaslıq. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-9 (161).

² Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx. -26, fond № 21, Q-1(3) 19235, sax.vah. 123

gəri isə 9 ensiz vərəqədə yazılmışdır.¹ Hər iki əlyazma eynidir, ərəb əlifbası ilə qələmə alınmışdır.

Y.V.Çəmənzəminli millətin tarixini öyrənməyi həmişə başlıca məsələlərdən biri hesab etmişdir. Ona görə də yazıçı qədim yunan, Şərq, Avropa tarixçilərinin tarixi əsərlərini dərindən mütalə etmiş və onların əsərlərindən müəyyən fikirləri bir-biri ilə müqayisə edərək mühüm tədqiqat işləri aparmışdır.

Ədibin “Azərbaycan” sözü ətrafında” məqaləsi də bu cəhətdən çox maraqlı, tarixi və etimoloji sahələri əhatə edən bir yaradıcılıq nümunəsidir. Məqaləni olduğu kimi diqqətini-zə çatdırırıq. Yazıcının gətirmiş olduğu sitatları, iqtibasları mötərizə içərisində veririk:

“Ölkəmizin adı müsəlman müəlliflərində “Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan” kimi kəlmələr ilə ifadə olunur. Erməni müvərrixlərinin bir hissəsi (Munis Xürən, Nəlizə və Atropət) “Adərbadağan”, o biri hissəsi “Azərbaycan” deyir (Bizanslı Fərhad Sütuş, Fərilən Lazar) (Collection des Historien anciens et modernes de L’Armenie “-Victor Langlais). Qədim yunan və Roma coğrafiyün və müvərrixləri ölkəmizi “Atropatan” adlandırırlar.

Bütün bu ləfzlərin bir kökdən ayrılıb zəbanzədi olduğu şübhəsizdir. Hətta yunanların “Atropaten” dedikləri də eyni mənənin qədim bir şəklidir. Çünki “Azər” kəlməsinin pəhləvilərdə “Adər”, “Ator” sözündən də “Atro” kimi ifadə olunması bəllidir.***) (***) Ectudes Yraniennes” – Darmesteter, Paris, 1883, birinci cild, səhifə 66). Buna baxmayaraq “Azərbaycan” kəlməsinin mənşəyi haqqında bir çox Avropa alim və müvərrixləri səhv edüb və etmədədirlər”.²

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, fond №21, Q-10 (186) 19102, sax. vah.124

² Yenə orada

Bütün bunlardan sonra Y.V.Çəmənzəminli “Azərbaycan” sözünün etimologiyası barədə olan üç mülahizəni təqdim edir: 1) Avropa tarixçilərinin nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə yunan alimi Strabonun adı ilə bağlıdır; 2) Şərqi tarixçilərinin nəzəriyyəsi-ərəb tarixçisi Yaqut Həməvinin nəzəriyyəsi; 3) Oğuz xanın adı ilə bağlı nəzəriyyə.

Y.V.Çəmənzəminli yazır: “Vaxtilə İstrabonun yaptığı bir xəta üzündən imdiyə qədər bir çoxları tərəfindən tarixi həqiqət deyə qəbul olunmuş. Məlum sözdə İstrabon Midiya məmləkətini ikiyə bölür: “Böyük Midiya” və “Midiya Atropatı”. Böyük Midiyanın paytaxtı Həmədən (Ecbatane), Atropatenanın yayda “Qazaqa” (Qazaqa), qışda Vəra (Vera) şəhərində (imiş*) (*) “Qazaqa” erməni müvərrixlərinin “Qandzaq” dedikləri “Gənci” şəhəridir; ərəb coğrafiyunları “Cəzə” və ya “Cənzə” deyə təsmiyyə edirlər). İstrabonun şahadətinə görə “Atropaten” İsgəndərin valisi “Atropat”ın adından əmələ gəlmiş. İsgəndər öldükdən sonra “Atropat” Şimal Midiyada ələ keçirilmişdir. Guya Atropatın müstəqil dövlət təşkil etdiyindən adı ölkənin üzərində qalır. İstrabonun bu fikrinə alman alimi İşpiqel (“Eran”-Tr. Spieqel, Berlin, 1863, səh. 27)*, fransız professoru Hervar (Le perse Antique et la Cl Muart civilization iranienne” Paris 25, str. 127)** və ruslardan akademik Bartold)*** (**В.Бартольд “Историко-географический обзор Ирана с.л.б . 1903 г. “Иран” Ташкент, 1926 г.**) şərikdirlər. Bartold hətta bizim Azərbaycan dediyimiz sözün də Atropatenadan olduğunu iddia edir. Halbuki bu fikrin doğru olmadığını Aqada Mıqmar (“Краеведение” – Ленинград 25 г. стр. 9 №12) və Suin Martin (“Memaries historique et giographiques sur L’Armenie” M.Y.Luint-Martin Paris – 1918 г., стр. 128) haqlı olaraq iləri sürürlər. Bu alimlərcə məmləkətimizin adı İsgəndər-

dən daha da qədimdir. Suin Martin bu adı “Azər-Atro” ilə mərbut görür; Marayə ərəqi pərəstiş tərifi olaraq tarixdən əvvəlki kütlələr məhsulu olduğunu söyləyir.

Avropalıların İstrabon nəzəriyyəsi Şərq müəlliflərinə məlum deyil. Şərqdə ən mötəbər nəzəriyyə Azərbaycan kəlməsinin zərdüştiligin “Azər”i ilə əlaqədar olmasından ibarətdir. Yaqut Həməvi “Möcmül büldan”ında yazır: “Muğluk” dilində “Azər” od deməkdir, “Baykan” saxlayan mənasındadır. “Azərbaykan” “od keşikçisi” ya “Atəşxanə” deməkdir. Bu məmləkətdə çox atəşgədlər olduğu üçün, bu fikir daha doğrudur. Bərdə daxil olaraq hüdudi Ərzincanə qədər imtidad edir. Deyləm, Cəbəl, İraqa qədər uzanan bu ölkənin paytaxtı Təbriz, ondan əvvəl Marağa imiş*) (*) Yaqut Həməvi 700 il əvvəl Azərbayanı ziyarət etmiş mötəbər bir ərəb coğrafiyudur). Məşhur müvərrix Təbəri və Türkiyə alimlərindən Şəmsəddin Sami də eyni təsirdədirlər.

Azərbaycan haqqında üçüncü bir nəzəriyyə var ki, büsbütün tarixi həqiqətdən uzaqdır. Bu nəzəriyyə türk tarixi əsətir dövrünün hökmdarı Oğuz xanı adı ilə mərbutdur. Guya Oğuz xan Şirvan, Aran və Muğanı yağmal etdikdən sonra Ucan səhrasına gəlir və hər bir əsgərinə bir ətək topraq gətirməsini əmr eyləyir. İlk ətəgini topraq ilə dolduran da özü olur. Topraqlar bir yerə dökülüb, böyük bir təpə əmələ gətirir, adını “Azərbəryan” qoyur. Guya türkcə “Azər” uca mənasına və “bəryan” möhtəşəmlər demək imiş*) (*) “Kitab təvarix əl ələm” – Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əlbuxarə (Paris milli kitabxanasındaki nüsxədən istifadə etdim. Uluqbəy Kurqan xəzinəsinə məxsus imiş)”¹.

“Azərbaycan” sözü haqqında olan bu üç nəzəriyyədən an-

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-1(3) 19235, sax. vah. 123

caq birini Y.V.Çəmənzəminli həqiqətə yaxın hesab edir. Bu nəzəriyyə – ikinci, yəni Şərq alimlərindən olan ərəb tarixçisi Yaqut Həməvinin nəzəriyyəsidir. Bu barədə yazıçı yazır:

“Bizcə, bu üç nəzəriyyədən həqiqətə yaxın ərəblərin təxminləridir. “Azər”, “Atro” od, “banyan-bangan” saxlayanlar mənasındadır. Ancaq bu təbir toprağa deyil, orada yaşayan muğ millətinə işarədir. Çünki muğların vəzifəsi ertəqi olaraq Zərdüşkün dini və ayinlərinə xidmət və atəşin bəqasına çalışmaq idi. Bu vəzifələrinə görə “Azərban” (odu saxlayan) və ya “piratəş” adı daşıyardılar. “Azərbangan” “Azərban”ın cəmidir. “Azərbaycan” şəklinə ərəblərdən sonra düşmüş olacaq – (ərəblərin hərfini “ك” (k/g) hərfini “ج” (c)¹ təhvil eləmələri məlumdur: “Zəngan-Zəncan”; “Əndəkan-Əndəcan” ki-bi). Azərban vəzifəsində olan muğlar Kür çayının kənarına sakin imişlər və bilaxirə Muğan səhrasına enmişlər və səhraya adlarını vermişlər (Muğ-Məğan-Muğan)”²

Y.V.Çəmənzəminli “Azərbaycan” sözünün etimologiyasını verməklə kifayətlənməmiş, onun sərhədləri barədə də müxtəlif tarixçi və coğrafiyaşünasların fikirlərini müqayisəli şəkildə qeyd etmişdir.

Y.V.Çəmənzəminlinin sözlərin etimoloji və filoloji təhlilini verdiyi əsərlərindən biri də “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan”³ adlanır. Bu kitab müqəddimədən və iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Azərbaycan və sərhədi”, ikinci hissə isə “İqtisadi Azərbaycan” adlanır. Bu kitab Azərbaycanın, onun şəhərlərinin, Xəzər dənizinin, bir sözlə, bütün ərazisinin tarixini, coğrafi mövqeyini, iqtisadiyyatını araşdır-

¹ Qeyd: mötərizədə latın əlifbası ilə yazılan hərflər bizimdir.

² Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-1 (3), 19235, sax. vah. 123

³ Y.V.Çəmənzəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəş., 1993

maqla yanaşı, adların etimologiyasını da açıb göstərmişdir. Ədib bu kitabı yazarkən Avropa və Şərq mənbələrindən istifadə etmiş, antik dövr müəlliflərinin əsərlərindən bəhrələnmişdir. Yusif Vəzir Azərbaycanın tarixi keçmişini, coğrafi ərazisini və iqtisadi mənzərəsini mükəmməl bilib, öz kitabında yazmaqla yanaşı, türkologiya sahəsində də yeni məsələlər, problemlər qaldırır. Bu bərdə prof. Tofiq Hüseynoğlu yazır: “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” isə “Azərbaycan və azərbaycanlılar” kitabının bir hissəsi kimi nəzərdə tutulub yazılmış növbəti əsərlərdən biridir. O, bu əsərlə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kimi, türkoloqlar üçün yeni bir fəaliyyət meydanını nişan verirdi. Məhz o vaxtlar Y.V.Çəmənəminli belə bir qənaətdə idi ki, türkologiyada xüsusi bir “azərologiya” şöbəsinin yaradılması “şərq tarixi-mədəniyyətinə yeni-yeni səhifələr əlavə edəcək”. Müəllif zənn edirdi ki, türkologiyanın azərologiya şöbəsini yaratmaq sahəsində atdığı addımlardan biri kimi yazdığı “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsəri əsl tariximizə bir müqəddimə təşkil edə biləcək”.¹

Y.V.Çəmənəminli bu əsərində də bir sıra toponimlərlə yanaşı, yenidən “Azərbaycan” toponiminə nəzər salır və bir sıra əlavə faktlara müraciət edir. O yazır:

“Məmləkətimizin adı “Azərbaykan”, “Azərabadqan”, “Azerbiycan”, “Azərbaycan” – deyə şərq müəlliflərində mərufdur. Qədim yunan və Roma müvərrixləri isə “Atropaten” təsmiyyə edirlər. İbn Əlmüqəffe qövlünə görə “Azərbaycan” Azərbaz bin Əsud bin Sam bin Nuh və yaxud Azərbaz bin Bivərasəfin adı ilə təsmiyyə olunmuşdur. Digər rəva-

¹ T.Hüseynoğlu. “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kitabına bir nəzər. Bax: Y.V.Çəmənəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, s.8

yətə görə, “Azər” pəhləvicə “Od”, “Baykan”, “Saxlayan” mənalarına olduqda, “Azərbaycan”- “Atəşxana” və “Atəşgə-də” mənalarına gəlir.”¹

Ədibin bu əsərində izah etdiyi digər toponimlər aşağıdakılardır:

“Aran”. “Azərbaycanın Qafqaz hissəsinə “Aran” deyirlərmiş. “Mö’cəmül-büldan” və “Təqvimül-büldan”da “Arran” deyə “ra”nın təşdidini ilə göstərilir. Əl-Müqəddəsi “Əhsənül Təqasim fi mə’rifətül Əqalim”ində “Əlran” yazır. “Əlran”ın mücərrəd istə”malı “Rəvan” deməyə vasitə olduğu rəvayət olunur”².

“Xəzər”. “Bakı dənizinin bir çox adı var. Ərəblər “Bəhri-Xəzər” deyə adlandırırlar. Rus vəqəənəvisləri də bəzən bu ismi işlədirlər. Bəzi vəqəənamələrdə “Xarəzm”dən iqtibasən “Xalis”, yaxud “Xalims” dəryası deyə qeyd olunmuşdur. Yalnız on altıncı əsr miladiyə məxsus bir vəqəənamədə “Bakı dənizi” ünvanı qullanılır. “Bəhri-Şirvan”, “Corcan”, “Qaspius”, “Bəhri-Əcəm”, “Bəhri-Xorasan” deyənlər də olmuş. Hal-hazırda “Kaspi” adı ilə mərufdur”³.

“Bakı”. “Bakuyə-Badku-Badkubə-Bakı rus axınına qarşı İran şahı Dara tərəfindən yapılmış bir qələ olduğu rəvayət olunur. Məsudi qövlüncə Bakının yanında yanar dağlı cəzirələr var imiş. Hind atəşpərəstləri “Baku” dedikləri əvvəl bu cəzirələrdən ibarət imiş. Ehtimal ki, şəhər də adını buradan almış. Çünki “Baku” hindu dilində cəzirə deməkdir. * (*”)Basar Əlnas fi məmləkətül Qafqaz”. -Şeyx Əhməd Səlyani (fars dilində yazılmış bu kitabçanın yeganə nüsxəsi müəllifin oğlu Əlibəy Hüseynzadədədir. Şeyxin “Kitabi-kəşfüləyyam və əl

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, s.13

² Yənə orada s. 14.

³ Yənə orada s. 15.

şohur” (farsca), “Meraj, Əhmədi” (ərəbcə) və “Mürəbbi-ül-ətfa” (türkcə) namlarında başqa əsərləri də mövcuddur).

Başqa bir qövlə görə “Baqu” kəlməsi hind lisanlarından “Keçərate-qədim dilində “həqiqətə doğru” mənasını ifadə etmiş. **(**“Azərbaycanın paytaxtı”.-Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (“Azərbaycan”, nömrə 67, 1918))”¹

“Dərbənd”. “Dərbəndin iki adı daha var: “Dəmir qapı” və “Babül əbvab”². Rəvayətə görə bu şəhəri İskəndər Zülqərnəyn bina edib və məğrur “Səddi- İskəndər” ilə şimaldan axıb gələn “yəcuc və məcuc”lardan cənubu mühafizə eləyibdir. Daha mötəbər qövl səddin Xosrov Nuşirəvan tərəfindən çəkildiyi və şəhərin də onun zamanında inşa olunmasıdır.

“Tarixi-Təbəri” Dərbənd haqqında yazır: “Azərbaycan nəhayətində neçə yollar vardır ki, ondan Xəzər şəhərinə gedirlər. Bəz qəredən və bəz dəryadan gedildiyindən onların cümləsinə Dərbənd deyirlər və ərəbcə “bab” deyirlər və əvvəl cəmi yollara “əbvab” deyirlər. Orada dəniz kənarında bir şəhər vardır ki, ona Xəzər deyirlər, bu Xəzərdə cəmi yollar birləşdiyindən ona “Babül-Əbvab” deyirlər”³.

“Şirvan”. “Şirvan qədim zamanlar bir şəhər olub və Nuşirəvan bina etdiyi rəvayət olunur. Əvvəlcə adı “Ənuşirəvan” imiş, sonra təxfif üçün “ənu”nu kəsiblər. “Şirəvan” qalıb. Bir qövlə görə “Şirəvand” (yəni, süd yeri) imiş, axırda “Şirvan” olub. * (*“Gülüstani-İrəm”. Mirzə Abbasqulu xan “Qüdsi”)⁴.

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəş, 1993, s.16.

² Qeyd: “bab”-ərəbcə “qapı”, “əbvab” isə “qapılar” deməkdir.

³ Y.V.Çəmənşəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəş, 1993, s.18.

⁴ Yenə orada, s. 21

“Şamaxı”. “Şamaxı haqqında Övliya Çələbinin məlumatı sayanı diqqətdir: “Şəhərin isminə “Şam Əxidən təxfifən “Şamaxı” deyilmiş,” – deyənlər də var. Bu da guya buranın ilk sakinlərinin Şamdan gəlməsindən imiş”.¹

“Şəki (Nuxa)”. “Övliya Çələbinin rəvayətinə görə Şəkini Gürcüstanın Şuşalə məliklərindən Aleksandr bina edib. Ərəb coğrafiyunları “Şəki”, “Canannüma”, “Nəxud” deyə şəhəri təsmiyyə edirlər”.²

“Gəncə”. “Gəncə Aran əyalətinin paytaxtı idi. İsgəndər Rumi tərəfindən bina olunduğu rəvayət olunur. Qubad ibn Firuz zamanları böyük bir şəhər imiş. Ərəb coğrafiyunları nədənsə əsərlərində bu şəhərə əhəmiyyət verməmişlər; “Cənze” deyə yalnız adını deyib keçirlər”.³

“Bərdə”. “İbn-Hövqəl Bərdəni “Ümmül-Aran” deyə adlandırır. İsgəndərin binası olub və Qubad ibn Firuz təmir etdiyi rəvayət olunur. “Cahannüma”nın qövlüncə hicrətin 39-cu sənəsi islamlar tərəfindən bina olundu”.⁴

“Rəvan”. “Çuxur-Səd adlı bir ölkənin paytaxtı imiş. Övliya Çələbinin qövlünə görə 810 tarixində Teymurləngin sövdəgərlərindən Xacə xan Ləhicani ismində birisi təsadüfən bu ölkəyə gəlib çıxır və məhsuldar bir yer olduğunu görüb, düyü əkmək ilə məşğul olur və bir kənd inşa edir. Sonra Şah İsmayıl o kəndin yerində qələ bina olunmasını Rəvanquluxan nam vəzirinə əmr edir. Vəzir yeddi ildə bina etdiyi qələnin adını Rəvan qoyub”.⁵

“Naxçıvan”. “Bu şəhərin əsl adı “Nəqşə-çahan”dır. “Nax-

¹ Y.V.Çəmənşəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəş, 1993, c.23

² Yenə orada, c. 25

³ Yenə orada, c. 26

⁴ Yenə orada, c.27

⁵ Yenə orada, s. 30.

çıvan” və “Nəxşevan” “Nəqşə-cəhan”ın ərəbləşməsidir.”¹

“Təbriz”. “Mönqolcada adına Tivris, dəri dilində Tivriz, dehqanidə Tabriz deyirlər. Əsli isə fars dilindəki Təbrizdir ki, “qızdırma tökən” mənasında imiş.”²

“Ərdəbil”. “Rəvayətə görə Ərdəbili İran hökmdarı Firuz bina edərək “Bazane-Firuz” adlandırmışdı. Kitab Çələbi Keyxosrov Kəyani binası olduğunu qeyd edir. Əbu Məsud deyir ki, Ərdəbil bin Ərmini bin Lənti bin Yunanə nisbət olunur.”³

Y.V. Çəmənzhəminli “Qafqaz” toponiminin etimologiyası haqqında “Vəsfihal” adlı məqaləsində yazır: “İran tarixində rast gəldiyimiz adların çoxunda əsb (at) sözü var. Məsələn: Gişdasb, Damasb, Camasb, Ardızasb, Farnasb, Ariasb və i.a. Sahilində yaşadığımız dənizin adında da “əsb” sözü var, bunlarda yaşayan “Qasb” xalqının adı ilə adlanmışdır. Qafqaz kəlməsində də eyni söz var: Əslində “Qafqasb” olmalıdır (Qasb dağı deməkdir...).”⁴

2. İKİMƏNALI SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Y.V.Çəmənzhəminlini bir dilçi kimi, hər hansı söz və ifadənin müxtəlif mənalarda işlənməsi məsələsi, ikimənalılığın etimologiyası, haradan hansı hadisə ilə əlaqədar yaranması, mənşəyi həmişə maraqlandırmışdır.

Ədib bu bədədə Avropa alimlərinin fikirlərini də özü

¹ Y.V.Çəmənzhəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, Bakı Universiteti Nəş, 1993, s. 31

² Yenə orada, s.34

³ Yenə orada, s.37

⁴ Y.V.Çəmənzhəminli. Vəsfihal. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.75.

üçün saf-çürük edərək yazır:

“Müllerin fikrincə bir sözlə bir neçə mənə ifadə etmək dildə bir xəstəlik törətmiş və bu xəstəlyə də Müller əsatir adı verir.

Spenser, Teylor və Lebbok kimi antropoloqlar da bilaxirə bu nöqtəyi-nəzəri müdafiə etmişlər. Spenser deyir: “Həyatımızda bir çox ifadələr işlədilir ki, bunlar bizim üçün müəyyən mənadan məhrumdur. Halbuki, vaxtı ilə bunların böyük əhəmiyyəti varmış. Məsələn: birisi asqıranda ətrafındakılar “ya allah, şükür” deyirlər. Bunun mənası bir çoxlarına bəlli deyil, halbuki, əsatirə görə bir adam asqıranda cin və şeytan kimi fəna qüvvələrdən xilas olur. Odur ki, ətrafındakılar şükür eləməklə onu təbrik edirlər.”¹

Y.V.Çəmənəminlinin özü də hər hansı bir ifadənin yaranma tarixi ilə bağlı araşdırmalar apararaq yazır: “İkimənəlilərin, şübhəsiz, özlərinə məxsus bir tarixi var, lakin əksərinin mənşəyi itib, getmiş. Məsələ, “başıma tənbəki oyunu açdılar” deyirlər. Görünür Azərbaycanın bir nöqtəsində təfsilatını bilmədiyimiz bir “tənbəki oyunu” olmuş. Get-gedə ağızdan-ağıza keçən bu vəqə itib getmişsə də, yalnız ünvan qala bilməmiş. Əlan “tənbəki oyunu” başa bəla açan bir hərəkətə deyilir.”²

Daha başqa bir ikimənəlinin etimologiyası barədə Yusif Vəzir belə yazır: “Saqqal altından keçmə” – saqqalın Şərqdə müəyyən bir rolu olduğu məlumdur. “Saqqalım yoxdur, sözüm ötmür”, “saqqala salam vermirsən,” – deyirlər. Deməli, saqqal hörmət və böyüklük rəmzidir. Odur ki, Şərqdə ruhanilər, möminlər və bütün “mötəbər” zatlar saqqal daşıyırlar və saqqalın səliqəli olmasına ayrıca əhəmiyyət ve-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.65-66

² Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26. Q-9 (164) 19120, sax, vah. 142

rirlər. Xalq nümayəndələrinə “ağsaqqal” deyirlər. Bunlardan başqa, saqqal ətrafında bir çox adətlər də var. Məsələ, qədim Əfqanıstanda padşahdan ricası olan bir şəxs diləyini söyləmədən qabaq padşahın saqqalından yapışarmış. Burada saqqal bir “ədalət qapısı” kibi təlqin olunarmış. Bizim “Saqqal Əbdürrəhman xanın xatiratına muraciət. Altından keçmə” də şübhəsiz, tarixi bir adət ilə mərbut imiş. Bu gün o adət qaib olubsa, ünvanı durur və müəyyən mənada işlənir”.¹

Bundan əlavə, mənşəyini məsəllərdən götürən ikimənalılar barədə Y.V.Çəmənəzəminli qeyd edir: “İkimənalıların bəziləri məsəllərdən ayrılımadır: “Kəkili yandan qoyur”, “qaz yerışı yeriyir” kibi. Məsəlin əsl böylədir: “Şəhərə təzə dəllək gəlib, kəkili yandan qoyur”, “toyuq istər qaz yerışı yerisin, pətənəsi dağılar...”²

3. ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Məlumdur ki, Y.V.Çəmənəzəminli həm də gözəl folklorşünas olmuşdur. O, folklorun başqa janrları ilə yanaşı, atalar sözü və məsəllərin də tədqiqatı ilə məşğul olmuşdur. Həmişə xalq içərisində olan, onunla ünsiyyətdə bulunan yazıçı tək cə el nümunələrini toplamaqla kifayətlənməmiş, onların yaranması, etimologiyası məsələlərinin də dərinliklərinə varmışdır. Gözəl folklorçu bu barədə yazır: “Məsələnin çətinliyi xalq ədəbiyyatındakı təsirləri araşdırmaq, ondakı qaranlıq nöqtələri izah etməkdən ibarətdir.”³

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-9 (164) 19120, sax, vah. 142

² Yənə orada.

³ Y.V.Çəmənəzəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 62-63

Y.V.Çəmənzəminli bir çox atalar sözlərinin mənşəyini haradan götürdüyü barədə məlumatlar vermişdir. Məsələn, “Xoruz olmasa, sabah açılmaz” atalar sözü hal-hazırda da tez-tez işlənən bir ifadədir. İlk baxışdan bu atalar sözü sadə görünür, çünki məlum məsələdir ki, səhərin açılmasını birinci xoruz xəbər verir. Amma gəlin görək bu tarixən qədim atalar sözünün qədim köklərini, yaranma tarixini araşdıran etimoloq bu barədə nə yazır:

“Zahirən aydın görünsə də, şərhə ehtiyacı olan nöqtələr çoxdur. Məsələn: “Xoruz olmasa, sabah açılmaz” deyirlər. Bu atalar sözünü anlamaq üçün xoruzun qədim tarixdə oynadığı rolu bilməliyik. Zərdüştilərdə “pəridar” adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki işığın və gündüzün zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq allahı Hürmüzdün güruhundan sayılır”¹.

Digər bir atalar sözünə diqqət edək: “Qız yükü, duz yükü”. Bu atalar sözünün yaranma tarixini, səbəbini Çəmənzəminli 2 amillə əlaqələndirirdi: 1) dindən gələn adət-ənənə ilə əlaqədar olaraq; 2) qızların savadsız, elmsiz olmaları ilə əlaqədar olaraq. Yusif Vəzir bu barədə belə məlumat verir:

“Qıza olan rəğbətsizlik cəmi müsəlman arasında görünməkdədir. Bunun əvvəl səbəbi budur ki, ən qədimdən arvad şərqililər arasında şən və şərəfə malik deyildi, bunlara alçaq bir nəzərlə baxılırdı. Biz də şərqli olub ən qədim bir tərzi-həyatda yaşadığımız üçün arvada qarşı alçaq və köhnə bir məsləkdə davam etməkdəydik. İkinci səbəb isə, qızların elmsizliyindən və həyat şərtlərindən naşi olur. Elmsiz və qapalı qızlar sərbəst dolanmağa müqtədir deyillər, bunları əbədi kişilərin qəyyumluğuna tapşırmaq lazım gəlir. Xeyli zəhmət və

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 63.

pul istəyir ki, bunları kişilərin təcavüzündən himayə edəsən, yemək, geymək verib böyüdəsən və axırda da cəhizlə yola salsan. Bizim şəraiti-həyatda qızlar valideynə zərərdən başqa bir şey gətirmirlər. Onun üçün deyiblər: “Qız yükü – duz yükü”.¹

“Ər atanı el atar, ər tutanı el tutar” atalar sözlərini Yusif Vəzir belə izah edir: “Camaatımızın etiqadınca” ərsiz arvad cilovsuz at kimidir”. Ona görə ər rəyasətinin sabit və bağıliyinə çalışır və hansı arvad ər rəyasətinə tabe olmasa, el qanununu da pozmuş kimidir. Bu səbəbdəndir ki:

“Ər atanı el atar,
Ər tutanı el tutar”².

Yenə də ailə-məişət çərçivəsində ər-arvad münasibətlərini ifadə edən daha bir atalar sözləri vardır: “Arvadı əri saxlar, pendiri dəri”. Bu atalar sözləri barədə yazıçı qeyd edir ki, ər arvadı üzərində haqqı o dərəcədə qeyri-məhduddur ki, hətta şübhələnsə, onu öldürə də bilər. Kişi arvadın qəyyumu olub onu dolandırdığına, ətrafdakı xoşagəlməz hadisələrdən mühafizə edib qoruduğuna görə, pendirə dəri lazım olduğu kimi, arvada da əri bir o qədər vacibdir³.

Məlumdur ki, keçmişdə qadınlar hüquqsuz məxluq hesab olunurdular. Heç vaxt onlarla məsləhətləşməyən kişilər qadınlara heç nəyə yaramayan, daima kiminsə nəzarəti, itaəti altında saxlanan bir varlıq kimi baxırdılar. Bununla da əlaqədar olaraq atalar sözləri yaranmış və müəyyən bir qrup içərisində (əlbəttə, bütün kişiləri nəzərdə tutmaq olmaz) özünə-

¹ Y.V.Çəmənəziminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.140

² Yenə orada, s.141.

³ Yenə orada, s.140-141.

məxsus yer tutmuşdu. Bu atalar sözlərinin mənşəyinin Y.V.Çəmənəmli Musa peyğəmbərin “Tövrat”ından irəli gəldiyini, yəni bu kitabın təsiri ilə yarandığını iddia edir. Bu, həqiqətən belədir, çünki Məhəmməd peyğəmbər qadına yüksək qiymət verir, kişilərə müraciətən deyirdi: “Yaxşılarınız, qadınlarınıza yaxşı baxanlarınızdır”¹ və özünün qadına qarşı xoş münasibətini nümunə gətirirdi: “Yaxşı adamlar əhli-əyalına yaxşı olanlardır, mən əhli-əyalıma yaxşı baxıram; ancaq alicənablar qadınları yüksək tutar, onlara hörmət edər, ancaq rəzillər, alçaqlar qadınları ucuz tutar”,² “Evladlarınız arasında oğlanla qızı fərq qoymayın, fərq qoymaq lazım gələydi, mən qızları üstün tutardım”.³ Bu baxımdan qadını alçaldan atalar sözlərinin yaranma tarixini qədimlərə yozan və bunu “Tövrat”ın təsiri ilə əlaqələndirən Y.V.Çəmənəmli yazırdı: “Övrət”in dilimizdə arvad mənasında istemal olunmağına məşhur Tövrat xurafatı da təsir etmiş gərək olsun. Bu xurafata görə arvad kişinin qabırğasından əmələ gəlib, pəs, arvadın hər cəhətdən kişidən alçaq olmağı təbiidir. Doğrudan da el nəzərində arvad axmaq bir şey hesab olunur. Bu fikri atalar sözü bəyan edir:

“Arvadın saçı uzun olar, ağı gödək”.

“Arvad nədir ki, dediyi nə ola”.

“Arvadın xirtdəyi olmaz”.

(Xirtdəyin olmamağı guya aqlın yoxluğuna dəlalət edir).

Arvad axmaq olduqda məlumdur ki, ondan asudəlikdə yaxşı iş baş verməz.

“Ata və arvada etibar yoxdur”.

“Arvaddan vəfa, zəhərdən şəfa”.⁴

¹ O. Qüdrətov, H. Qüdrətov. Məhəmməd peyğəmbər: Həyatı və kəlamları. Bakı, 1990, s. 138.

² Yəni orada.

³ Yəni orada, s. 140.

⁴ Y.V.Çəmənəmli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş.,

Məlumdur ki, atalar sözləri ilə məsəllərin fərqi ondadır ki, atalar sözləri bitmiş bir fikri ifadə edir, cümlə və ya hökm şəklində olur. Məsəldəki fikir isə müstəqil işlənə bilmir, məsəllər müəyyən rəvayətlə, hadisə ilə əlaqədar yaranır.

Y.V.Çəmənşəminli öz yazılarında məsəllərin də yaranma tarixini, mənşəyini göstərmişdir. Məsələn, “mıxı mismara döndərmək”, “mıxı mismar eləmək” məsəllərinin yaranması, əmələ gəlməsi haqqında etimoloq yazır: “Pəs, təqdiri-qəza bu tövr oldu ki, gecə şahı qətlə yetirdilər. Molla Pənah salamat qaldı. Mirzə Camalın “mıxı mismar elədi”-deyə türk məsəlinə işarə etməsi aydınlaşdırılmalıdır. Qarabağda mismar mıxın böyüyünə dedirlər. Bu mıx-mismar məsələsinin tarixçəsi belədir: Ağa Məhəmməd şah Şuşanı aldıqdan sonra bir çox adam həbs etdirmişdi. Şahın əmrinə görə həbsdəkilərin başı kəsilib onlardan bir minarə yapılmalı imiş. Dəmirçilər səfərbərliyə alınıb mıx qayıрмаqla məşğul imişlər. Gecə sabaha qədər lazımi miqdarda mıx hazır olmasa imiş, dəmirçilərin də başı kəsiləcəkmış. O gecə şahı öldürürlər, dəmirçilərə xəbər gedir ki, mıx lazım deyil, şahın tabutu üçün bir neçə mismar lazımdır. Təhlükədən qurtaran dəmirçilərdən birisi: “Ey mıxı mismara döndərən allah”-deyə sevincini ifadə edir. Bu sözlər məsəl olaraq xalq arasında indi də qollanır”.¹

Təbii gözəllikləri – güllü-çiçəkli meşələri ilə, gur axan çayları ilə, təmiz havası ilə məşhur olan Şuşa, zarafatçı, bəmərə, xoşsöhbət, hazırcavab adamları ilə də tanınardı. Belə adamlara “zərif” deyərdilər. Zəngin təbiətli Şuşada göz açan yazıçı, uşaqlıq illərini bu zəriflərin maraqlı söhbətlərinə qu-

1977, s. 134.

¹ Y.V. Çəmənşəminli. Molla Pənah Vaqif haqqında. Əsərləri III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 97-98.

laq asa-asa keçirmişdi. Yusif Vəzir öz xatirələrində bunlardan bir neçəsinin adını çəkmiş (Mayor Əbdürrəhimbəy, Səfibəy, Alı yüzbaşı, Dəli Xudubəy, Allahverənli Kalba Şirin və s.) və həmin adamların söylədikləri lətifələri, maraqlı hadisələri qələmə almışdır. Bu şəxslərdən bir neçəsinin adı ilə bağlı əhvalatlar xalq içərisində məsələ çevrilmiş və məşhurlaşmışdır.

“Zəriflərdən biri də Xudubəy idi. O deyərdi: “Bağ var tumanə salarlar, bağ var meyvəsini yeyərlər”.”

Xudubəyin bu sözləri məsəl olub qalmışdır. Xudubəydən iki məsəl də söylərlər. Onun bol siçanlı bir papaqçı dükanı varmış. Dükən yanır. Qonşuları buna təsəlli verdikdə deyir: “Dükən yandısa, siçən də yandı”.

Bir məclisdə xanəndə səsini açmaq üçün yumurta istəyir. Xudubəy deyir: “Yumurta səs açsaydı, toyuğun arxası səhnəz çalardı”.¹

Göründüyü kimi, Yusif Vəzir atalar sözləri və məsəllərdən bir neçəsinin mənaları ilə birgə onların nə şəraitdə yaranmasını, izahını da araşdırır.

4. BAYATILARIN ETİMOLOGİYASI

“Bayatı dörd misradan ibarət xalq şeiridir ki, əksərən ilk iki sətiri surəti-zahirdə məzmunca son misra ilə qeyri mərbut kimi görünür...”² Bayatı haqqında bu tam, dolğun tərif Y.V.Çəmənəzəminliyə məxsusdur.

Y.V.Çəmənəzəminli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yayılmış janrlarından biri olan bayatıların yozumu, izahı ilə də məşğul

¹ Y.V. Çəmənəzəminli. Həyatımın 20 ili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 301.

² يوسف بگ وزیروف. آذربایجان ادبیاتنه بر نضار. استانبول- مطبه عمره. ۱۳۳۷, سن ۱۳.

olmuşdur. O, bu bayatıları xalqın özü qədər qədim olan rəvayətləri, adət-ənənələri ilə bağlı izah edir.

Bildiyimiz kimi, mifologiya dedikdə bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün bədi inikası nəzərdə tutulur. Yəni qədim insanların beynində təbiət və cəmiyyət hadisələrinin şərhə mifologiyadan başlamışdır. Dünya hadisələrini tədricən duymağa başlayan insan qədim zamanlarda öz fantaziya, möcüzələr aləmini yaratmış, dinin hələ meydana gəlmədiyi bir dövrdə, ibtidai icma quruluşunda ətraf mühitə münasibətini bu şəkildə büruzə vermişdir. “İbtidai insanı hər şey maraqlandırmışdır. Onun şüuru artdıqca, maraq dairəsi də genişlənməmişdir. Buna görə də mifologiya həyatın çox müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu mənada mifologiyanın təsnifi də demək olar ki, şərtidir: qısa da olsa, burada bir sıra mifoloji süjetlərin adlarını çəkmək olar: heyvanlar haqqında, Göy cisimləri haqqında, dünyanın yaranması (yaranış haqqında), canlının, o cümlədən insanın ölümü, qiyamət haqqında və s.”¹ Göy cisimləri haqqında olan əsatlərdən məlumdur ki, Ay – oğlan, Günəş isə – qızdır. Qədim, ibtidai insanlar ay ilə günəşin bir-birini növbələməsini, onların heç vaxt görüşməməsini bu aşıqlar arasında olan incikliklə bağlayıblar.² Yusif Vəzir də eşq haqqındakı bayatılardan birinin mənşəyinin daha qədim olub, əsəti və rəvayətlərlə bağlı yarandığını bu cür izah edir:

“Ay getdi batan yerə,
Mələklər yatan yerə
Sinəmi nişan qoydum
Yar oxun atan yerə”.

¹ P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif” nəşr., 1992, s. 131.

² Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (20 cildə). Xalq ədəbiyyatı, I c., Bakı, “Elm” nəşr., 1982, s. 29.

Əksər bayatılarda olduğu kimi, burada da paralelizm var. Sonku iki misra qüvvətini birinci misralardan alır. Birinci misraları izah edək. Xalq etiقادınca ay oğlandır, günəş qız. Ay mütəmadiyən günəşin peşincə dolanır. Yuxarıda göstərdiyimiz bayatıda ay mələklər yatan yerə gedir. Burada ay həssas bir aşiq kimi göstərilir. Bayatını söyləyən öz eşqini və eşq yolundakı fədakarlığını ayın eşqilə bərabər tutur...¹

Yazıçı başqa bir bayatının yaranmasına şərait yaradan qədim tarixi öyrənməyi bu bayatının açılması, izahı üçün bir açar kimi təbliğ edir və yazır: “Vəsfı-halların bəzilərində ən qədim etiقاد və fəlsəfə izlərinə rast gəlirik. Bunların izahı üçün Yaxın Şərqi və bilxassə İrənın ən qədim dövrünü öyrənmək lazımdır. Fikrimizi izah etmək üçün bir vəsfı-hal alağ:

Ağ at gəlir enişdən
Sinəbəndi gümüşdən
Bizə də nəsib olsun
Heybədəki yemişdən.

Zahirən baxdıqda birinci sətirlərlə sonuncu iki misra arasında heç bir rabitə və əlaqə görünmür. Halbuki, burada üzvi bir rabitə var: birinci misralardakı fikir həsrətində bulunan arzunu qüvvətləndirir və ümid verir.²

Bayatının bu cür izahını verən Yusif Vəzir daha sonra burada işlənən sözlərin mənasının xalq adət-ənənəsi ilə bağlı tərəflərini belə yozur:

¹ Y.V.Çəmənəminli. Xalq ələbiyyatının təhlili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 63.

² Y.V.Çəmənəminli. Vəsfı-hal. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.75

“Burada işlənən ayrı-ayrı sözlərin belə böyük bir tarixi var.

Bu gün belə bizdə yuxuda at görülsə, onu murada çatmaq sayırlar. Bu gün də bəziləri qapısına, ya dükanın kandarına bir at nalı salmaqla arzusuna çatmaq istəyir.”¹

Daha sonra ədib “ağ” sifətinin “at” isminə qoşulma səbəblərini, “ağgünlü-xoşbəxt” sinoniminin etimologiyasını, “gümüş sinəbənd” ismi birləşməsinin mənasını belə açıqlayır:

“Vəsfı-halda murad və arzu mənasına işlədilən at kəlməsinə bir “ağ” sifəti də qoşulmuşdur. “Ağgünlü” xoşbəxtə deyirlər. Vəsfı-haldakı “gümüş sinəbənd” də mənasız deyildir, xalq arasında bütün parlaq şeylər – gümüş, su, güzgü, nur xoşbəxtliyə və parlaq gələcəyə aiddir.

Vəsfı-halda ifadə olunan əsil arzu məcazi olaraq “Heybədəki yemişdən” ibarətdir.”²

Y.V. Çəmənəminli başqa bir bayatının xalqın toy mərasimi ilə əlaqədar yaranmasını, bu və ya digər əşyanın rəmzi mənasını bu cür izah edir:

“Güzgünü atdım bayıra,
Şövkü şəfəqi çayıra.
Yığılın qohum-qardaş,
İşimiz dönüb xeyirə.

Yenə paralelizm: güzgünün şəfəqi çayırı nurlandıran kimi işlər də xeyrə dönür. Güzgü xoşbəxtlik rüumuzudur. Gəlin köçürüldükdə, ya xonça aparanda həmişə ön tərəfdə güzgü aparırlar ki, bu da gəlinin xoşbəxt olmasını arzulamaqdır”.³

¹ Y.V.Çəmənəminli. Vəsfı-hal. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.75

² Yenə də orada

³ Yenə orada, s.76.

5. BƏZİ İŞLƏK SÖZLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Dilçiliyin etimologiya sahəsində əsil bir mütəxəssis, yorulmaq bilməyən, daima axtarışda olan bir tədqiqatçı, dərin düşüncəyə malik fəlsəfi yozumları ilə insanı heyrətdə qoyan Y.V.Çəmənzəminli bəzi ümumişlək, ilk baxışdan sadə görünən sözlərin də yanından etinasız keçməmiş, onların etimologiyası haqqında öz fikir və mülahizələrini vermişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

“Zənən və “qadın”. “Arvad sözünü ifadə edən ləfzlər farsca zən və türkcə qadındır. “Zən” vurmaq məsdərindən əmələ gəlib, “qadın” isə əmr etmək demək olan “qadamaq”dan. Bu ləfzlərin əsil mənası farslar və türklər arasında arvadın alçaq bir mövqe məşğul etməyinə dəlalət edir. “Vurmaq” və “əmr etmək” sözlərindən cəhalət əyyamının qoxusu gəlir. O zamanlarda arvadın şəxsiyyəti nəzərə alınmazdı. Onlar qul və əsir kimi ömür sürməkdə idilər”.¹

Bu fikirlərini Y.V.Çəmənzəminli 1913-cü ildə qələmə aldığı “Arvadlarımızın halı” əsərinin “Azərbaycan (türk) arvadlarının hal-hazırkı vəziyyətləri” hissəsində yazmışdır. Lakin sonralar, müəyyən zaman keçdikdən sonra yazıçı öz fikirlərini dəyişmiş, “Bu gün qadın azad və xoşbəxtdir”² məqaləsində büsbütün bu söylədiklərinin əksinə, yeni bir düzgün yol tutmuş və “qadın” sözünün etimologiyasını qədim türk sözü olan “xatun”la əlaqələndirmişdir. “Zən” sözünün mənşəyinin isə “Avesta”nın dilindəki “jenha” sözündən götürüldüyünü iddia edən Y.V. Çəmənzəminli “Qamusı-türki” əsərinin müəllifi Şəmsəddin Saminin təsirinə qarılıb, əvvəl-

² Y.V.Çəmənzəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.133.

² Y.V.Çəmənzəminli. Bu gün qadın azad və xoşbəxtdir. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1935, 10 oktyabr.

lər irəli sürdüyü fikirləri – “qadın” sözünün “əmr etmək”, “zən” sözünün isə “vurmaq” sözlərindən əmələ gəldiyini rədd edir və bu yanlış mülahizələri tənqid edir.

Y.V.Çəmənzhəminli “Azərbaycan (türk) arvadlarının hal-hazırkı vəziyyətləri”ndə yazır: “... “övrət” bədən qol, qılça və döş kimi açılmağı eyib hesab olunan üzvlərinə deyilməyib, məhz aləti-tənasülü ifadə edən bir kəlmədir”.¹

“Bu gün qadın azad və xoşbəxttir” məqaləsində: “övrət” ərəb istilası ilə Azərbaycanda işlənməyə başlamış sözdür ki, qadınların qapanmasının və çarşafın fəlsəfəsini anladır”,² - deyə qeyd edir.

Y.V.Çəmənzhəminlinin bəzi sözlərin etimologiyasına münasibətində Molla Nəsrəddin sayacağı yanaşmaq xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Məsələn, məlumdur ki, “əllamə” ərəb sözüdür, Azərbaycan dilinə 2 variantda tərcümə olunur: 1) hər elmə bələd olan, ustad, çox görkəmli alim; 2) yalançı alim.³ Yusif Vəzir bələ yazır: “Fövqəladə istedadla malik uşaqları bizlərdə sevmirlər. Onları Allah bələsi bilirlər (Bunun üçün “əllamə” sözü bizlərdə qarğış yerinə işlənir – Y.V.)”.⁴

Və yaxud əsil Azərbaycan dili sözü olan “papaq” sözü haqqında Yusif Vəzir zarafatına bələ yazırdı: “Məktəblərin hamısında olduğu kimi, bizim məktəbdə də elmi-ilahi dərsi gülcünc bir vəziyyətdə idi. Həkim Mirzə Sadiq dərse deməzdi, olsa-olsa görkəm üçün əlhəmin tərcüməsini söylərdi. Bu adam çox kamil və volteri bir adam idi, istehzalı danışığı zəhər saçardı...

¹ Y.V.Çəmənzhəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 134.

² Y.V. Çəmənzhəminli. Bu gün qadın azad və xoşbəxttir. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1935, 10 oktyabr.

³ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı” nəş., 1985, s. 183.

⁴ Y.V.Çəmənzhəminli. Ana və analıq. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Gənclik, 1976, s. 136.

Bir gün yenə xalqın cəhalətinə darılaşaraq demiş:

- Bizdə hər şey baş-ayaqdır: “pa-paq” ayaqqabı deməkdir (“pa” farsca ayaq deməkdir – Y.V.), başmaq baş qabı deməkdir, bir xalq ki, ayaqqabını başına, baş qabını da ayağına geyə, onun işi həmişə baş-ayaq olar”.¹

Yusif Vəzir başqa xalqların dillərindəki bəzi sözlərin də etimologiyası ilə maraqlanmışdır. Rus dilinə və ədəbiyyatına Şərqdən monqollardan, türklərdən, farslardan və s. keçən təsiri təsdiqləyən Y.V.Çəmənzəminli V.Müllərin rus eposu haqqında fikirlərini nümunə gətirir. Rus eposunun Şərqdən iqtibas olduğunu sübut edən V.Müllərin, epos qəhrəmanı İlya Muromets ilə Firdovsinin Rüstəmini müqayisə etməsini, qəhrəmanların yaşayış tərzləri arasındakı oxşarlıqları diqqətə çatdırmasını təqdir edən Y.V.Çəmənzəminli, müəllifin fikirlərini oxucuya belə çatdırır: “...rus eposundakı qəhrəmanlar yaşayış, səciyyə etibarilə tamamilə şərqlidir. Çadırdə yaşayırlar, atdan ayrı durmurlar. Daşdıqları “boqatır” adı belə farsın “bəhadir”indən əxz olunmuşdur. Halbuki, ruslar oturaq bir xalq olduqlarından çadıra da ehtiyacları olmamışdır. Ata pərəstiş etməkləri belə sırf rus həyatından uzaq şeydir. Müllərin sözlərinin qüvvəti üçün atın yalnız farslarda və türklərdə ayrıca bir mövqeyə malik olduğunu göstərə bilərik”.²

Göründüyü kimi, Y.V.Çəmənzəminli də alimin fikrini təsdiqləyir və rus dilində işlənən “богатырь” sözünün fars mənşəli “bəhadir” sözündən alındığını qeyd edir.

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Həyatımın 20 ili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977 s. 286.

² Y.V. Çəmənzəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.68.

6. XALQIMIZIN ADƏT-ƏNƏNƏSİ İLƏ BAĞLI YARANAN İFADƏLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Y.V.Çəmənzəminli, hər şeydən əvvəl, torpağına, vətəninə, xalqına bağlı bir vətəndaş yazıçı olmuşdur. O, vətənin-dən uzaqlarda, rus dilində təhsil almasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini, bayram, toy, yas və s. mərasimlərini, milli oyunlarını və digər şeyləri çox gözəl bilir, öyrənir və qələmə alıb oxuculara çatdırırdı.

Yazıçı bu və ya digər ənənəni, el adətini nəinki bilir, hətta onlarla bağlı ifadələrin haradan yarandığını, mənşəyini açıb göstərirdi. O, bu sahədə çox böyük tədqiqat işi aparmışdır.

“Duvaqqapma” adəti keçmişdə Azərbaycanda çox məşhur idi. Bu adət toydan üç gün sonra həyata keçirilərdi. Hal-hazırda bu ənənə “üçgünlük” adı ilə tanınır. Gəlinin başına duvaq salmaq Azərbaycanın bir sıra rayonlarında hələ də adətdir (Lənkəranda, Qarabağda və s.). Çəmənzəminli bu ifadənin yaranma mənşəyini belə açıqlayır: “Duvaqqapma” adəti gəlin gələndən üç gün sonra icra olunur. Taxt qurulur, xalılar və püştələrlə döşənmiş bu taxtda üzüqoylu çöndərilmiş bir teştin altında şam yandırılır, gəlini teştin üzərində əyləşdirirlər, başına incə cunadan bir duvaq salırlar. Sonra başına şirni tökürlər və şirnini ətrafdakı qız-gəlinlər və cocuqlar qarışıb yığışdırırlar. Bu anda cocuqlardan birisi oxlovla duvağı qapır, həyəətə qaçıb barlı bir ağacın üzərinə atır”.¹ Uşağın duvağı barlı ağacın üstünə atması o deməkdir ki, gəlin oğullu-uşaqly olsun.

Toy mərasimi ilə əlaqədar ifadələrdən çoxunu Yusif Vəzir izah etmişdir: “Qızlar evlərində atalarına tabe olurlar. Ata

¹ Y.V. Çəmənzəminli. Azərbaycanda zərdüştü adətləri. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 86.

ailənin (külfətin) böyüyü və sahibidir. İndi bir çox yerlərdə uşaqlar atasına “ağa” deyirlər, ataya kağız yazılarda “sahibə” deyə başlarlar. Ata olmadıqda qızlar qardaşlarının və qeyri-qohumlarının təhti-rəyasətinə keçirlər...

Atalıq rəyasəti əbədi olmadığına görə hər kəs öz sağlığında qızını ərə verib “başından rədd etməyə” çalışır.

“Gözün görə-görə ver qızını başından rədd elə”.

“Qızı saxlayıb un çuvalına tay etməyəcəksən ki”.

“Oğluna qız axtarınca, qızına oğlan axtar”.¹

“Ağ dolağım sağ olsun,

Qoj tapılmayan qız olsun” atalar sözlərini də Y.V.Çəmən-zəminli yuxarıdakı köhnəlmiş fikirlərlə əlaqələndirir. “Dolaqlı” dedikdə oğlan nəzərdə tutulurdu. Bu atalar sözü çox qədimlərə gedib çıxır. Çünki keçmişdə ayaqqabı əvəzinə kişilər ayaqlarına parçadan dolaq dolayardılar. “Dolaq” və “patava” sözləri eyni mənada işlənirdi.

Qadının hüququnun hər tərəfdən tapdalanmağını pisləyən yazıçı doğru olaraq yazır ki, qızlar şəxsiyyətsiz və ixtiyarsız əşya kimi ata tərəfindən idarə olunurlar; nikah hər iki tərəfin razılığı ilə olan şey deyil, alış-verişdən ibarətdir (Burada yazıçı öz dövrünü, yəni XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərini nəzərdə tutur).

“Qız almaq” ifadəsini Y.V.Çəmən-zəminli belə izah edir: 1) “Evlənmək” ilə “qız almaq” kəlmələrinin təfəvütü yoxdur. “Fılankəs getdi oğluna qız almağa” – deyirlər. Qızı şey kimi alıb verirlər”.²

¹ Y.V.Çəmən-zəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 134-135.

² Yəne orada, s. 136.

Yazıçı daha sonra yazır: “4) Deyirlər “Filan qızın kəbini kəsildi”, yəni pul kəsilib qət olundu, qiyməti məlum oldu.

5) Oğlanlar qızları aldıqda onları özlərinə mal hesab edirlər. “Bir qız bir oğlanındır” – deyirlər.

“Ay qız xəyal eyləmə,
Bağrımı qan eyləmə.
Əvvəl-axır malımsan,
Özgə xəyal eyləmə”.

Oğlan qızı “mal” adlandırır.

6) Qızların mal kimi satılmağı bu bayatıda aşkarca söylənir:

“Çadramı yellər atdı,
Alnıma millər batdı.
Anamı biiman ölsün,
Məni xırdaca satdı “¹.

“Ağa” və “sahib” sözlərinin ailə-məişət çərçivəsində işlənmə məqamları barədə oxuyuruq:

“7) Qızlar ərə verildikdə ağa əlindən keçib sahib əlinə düşürlər. Qız vaxtı dədələrinə “ağa” deyirdilər, arvad olduqda ərlerini “sahib” adlandırırlar. Ər arvadın yiyəsi sayılır”.²

Göründüyü kimi, ata sözü əvəzinə keçmişdə “ağa”, ər əvəzinə “sahib” işlənirmiş.

Keçmiş zamanlarda ailə-nikah münasibətlərində işlənən “kağız altda yatmaq” ifadəsi hal-hazırda bizə yad gəlir və bir qədər qəribə səslənir. Bu ifadənin haradan yaranmasını öy-

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 137.

² Yəni də orada.

rənmək çox maraqlı olardı. Bu barədə müəllif yazır:

“8) Kişi arvadın sahibi olduğuna görə onunla nə tövr kefi istəsə rəftar edə bilər. Döyür, üstünə arvad alır, boşayır, acığı tutduqda da onu evindən qovur və “kağız”da vermək istəmir. Bu minvalla arvadı ikinci dəfə ərə getməkdən məhrum edə bilər. Bəzi arvadlar “kəbinim halal, canım azad” deyib kişinin çəngalından xilas olurlar. Amma çox vaxt buna razı olmur və arvad cəmi ömrünü “kağız altda yatıb” ərə getməyə ixtiyarı olmur”.¹

“Belbağlama” adəti toy mərasimində icra olunmuş və olunmaqdadır. Bu adət müasir dövrdə Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində yayılmışdır və ona ciddi riayət olunur. Y.V.Çəmənəzəminli yazır ki, bu adətin digər bir forması rus xalqında da vardır. Məqaləyə diqqət edək:

“Qızlar ərə getdikdə atalıq rəyasəti qızın ərinə keçir. Rəyasətin keçməyi əcnəbi millətlərdə bəzi rümuzi qaydalarla icra olunurdu. Məsələn: Qədim ruslarda ata qızını ipək qamçı ilə vurub qamçını nişanlısına verərdi, qamçı və xəncər rəyasətə işarə idi. Bizlərdə belə adət yoxdur, ancaq Azərbaycanın bəzi yerlərində “belbağlama” rəsmi mövcuddur. Oğlanın qardaşı və ya yavıq qohumlarından biri gəlin atası evindən çıxana yaxın onun belini toqqalayıb deyir:

“Qızım səni qız istərəm,
Qaş-gözünü düz istərəm.
Yeddi oğlan, bir qız istərəm”²

“Ad eləmək”, “bir adı iki eləmək” ifadələrinin yaranması haqqında oxuyuruq:

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 137.

² Yenə orada, s.139.

“Arvadın özünə məxsus adı yoxdur, ancaq kişinin adı ilə adlanır: “Filankəsin qızını ad elədilər” deyirlər, yəni ərə ver-dilər. Ərə gedib bədbəxt olmuş arvadlara boşanıb yeni ərə getməyə təkid etdikdə görürsən belə cavab verirlər: “Adam da bir adını iki elərmi? “Yəni arvad əvvəlki ərə getdikdə özünə bir ad qazanır, boşanıb ikincisinə arvad olduqda, əv-vəlki adı ikiləşir.”¹

Toy mərasimindən başqa, Y.V.Çəmənzəminli bayram mərasimi olan “Novruz” bayramı haqqında da qiymətli fikir-lər söyləmişdir. O, əvvəlcə bu bayramın yaranma tarixindən, onun qədimliyindən, hansı xalqa mənsub olmasından söhbət açır və dolğun, konkret izahat verir: “...İran mədəniyyətini Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə fars səltənəti ilə yan-yana azərilər (muğ-lar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə eləmişlər (Muğların vəzifəsi atəşin bəqası olduğu üçün onlara “Azər-ban” deyərdilər. Cəmi “Azərbangan”dır ki, ərəblər “Azər-baycan” şəklinə salmışlar – müəllif). “Novruz” və başqa adətlərimiz də o zamanlardan qalmadır.”²

Sonra müəllif “Novruz” sözünün etimologiyası haqqında yazır:

“...Qədim Azərbaycanda il yazla başlardı və ayların adı belə idi: Fərvərdin, Urdibehişt, Xurdat, Tir, Murdat, Şəhrivər, Mehr, Aban, Azər, Dey, Bəhmən, İsfəndar. Hər ay otuz günə bölünmüşdü və hərəsinin ayrı-ayrı adı var idi. Ayın birinci gü-nü “Hürmüzd” adlanırdı. “Fərvərdin”in ilk gününə isə “Nov-ruz” deyilirdi. Deməli, “Novruz” ilin və yazın ilk günü demək-

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Arvadlarımızın halı. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 142.

² Y.V. Çəmənzəminli. Azərbaycanda zərdüşti adətləri. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 84.

dir. Bu gün həyatın oyanmasının, qış kimi müzür düşmənin məğlub edilməsinin bayramıdır. “Novruz” bir rümuzdur: işıq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılayır – hər kəs təzə paltar geyir, evlər təmizlənir, şamlar yanır, şimilər düzülür, malsalar çiçək, səməni otu və meyvələrlə bəzənir”¹.

“Çillə kəsmək” adətinin izahını verərkən Yusif Vəzir əvvəlcə bu frazeoloji birləşmənin I tərəfinin mənşəyi, mənası barədə yazır: “Çillə “çehil”in zəbanzədi olmuşdur, “qırx” deməkdir. Fənalıq gətirən mövhüm qırx pərilərə aid olmalıdır. Ən çox samilərdə təsadüf olunan qırx rəqəmi bilaxirə arilərə və türklərə keçmiş olmalıdır. Hər halda Azərbaycan əfsanələrində istər doğrudan-doğruya, istərsə çillə şəklində işlənməkdədir. Məsələn, bizlərdə qışın ilk gününə “böyük çillə”, sonra gələn iyirmi günə “kiçik çillə” deyirlər”². Yəni “çillə” 40 deməkdirsə, “kiçik çillə” onun yarısına – 20 günə deyilir.

İndi isə “çillə kəsmək” ifadəsinin izahına baxaq:

“Xalq arasında “çillə” ağırlıq mənasındadır. İnsan bir müşkülət qarşısında qaldıqda rumuzi bir ayin icrasına qalxır ki, ona da “çillə kəsmək” deyirlər. Adətən əl və ayağın baş barmaqlarını ipliklə üç dəfə bağlarlar, uclarından su axıdalar, sonra ipi kəsərlər. Kəsən adam adəti ifa edərkən bu sözləri söylər: “Həzrət Süleyman eşqinə, cin qızı Mərcan hökmünə, bəni-adəmdən, bəni-heyvandan, cindən, şeyatindən, axar sudan, köklü ağacdən, dibli qayadan, yeddi yolun ayrıcından – hər kəsin çilləsinə düşmüşsənsə, çilləni kəsdim”³.

“Çillə kəsmək” adətinin eyni ilə təsvirinə yazığımın “Qan içində” romanında da rast gəlirik.⁴

¹ Y.V. Çəmənəzəminli. Azərbaycanca zərdüşti adətləri. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.84-85

² Yenə orada, s. 87.

³ Yenə də orada.

⁴ Y.V.Çəmənəzəminli. Qan içində. Əsərləri, II c., Bakı, “Elm” nəş., 1976, s. 491.

“Şər vaxtı” ifadəsi haqqında Y.V.Çəmənzəminli yazır: “Azərbaycanlılar toran qovuşan vaxta “şər vaxtı” deyirlər. Zərdüştilərin kainatı nurla qaranlığın mübarizəsindən ibarət bildiklərini söyləmişdim. Bu mübarizə hər axşam toran vaxtı təkrar olunur: gündüzlə gecə çarpışır, axırda gecə və qaranlıq işığa qələbə çalır. İşığın məğlubiyyəti “şər” ədd olunur. Xalq adətincə “şər vaxtı” biki olmaq, əli qoynunda durmaq, cocuqları ağılatmaq və çıraq yandırmamaq günahdır, çünki şər və fənalığa qarşı mətanətlə durmaq zərdüştilərin başlıca ehkamındandır. Bunu qısa qarşı edilən “kövsəc” nümayişində də gördük.

“Axşamın xeyrindənsə, sabahın şəri yaxşıdır” – məsəli də yuxarıda zikr olunan fəlsəfəyə isnad edir”¹.

Çoxsahəli, hər şeyi əhatə edən zəka və erudisiyaya malik olan Y.V.Çəmənzəminli, necə deyərlər, “faktlardakı ideyanı tapıb mənalandırmamağa” xüsusi qabiliyyəti olan müdrik bir şəxsiyyət kimi öz tədqiqatlarında analitik təhlilə üstünlük verərək, zəruri hallarda faydalandığı mənbələrə elmi təqtlə yanaşaraq müəyyən paralellər, müqayisələr aparmaqla hərdən bir polemikaya da meyl edir. Bu isə öz növbəsində ədibin elmi-nəzəri fikir və mülahizələrinin sanbalını, xüsusi çəkisini artırır.

QOŞA SÖZLƏR

Y.V.Çəmənzəminlinin şəxsi arxivində “Qoşa sözlər”² adlanan əlyazması vardır. Ədibin bu əlyazmasındakı qoşa sözlər 2 şəkildə düzəlmişdir: 1) sinonim sözlərin qoşulması ilə;

¹ Y.V. Çəmənzəminli. Azərbaycanca zərdüşti adətləri. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 88.

² Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-2(34) 19266, sax. vah.316

2) biri müstəqil, digərinin isə mə'nası olmayan iki sözün birləşməsindən.

“Qoşa sözlər”i bu cür qruplaşdırmaq:

1. Sinonim sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan qoşa sözlər bunlardır: ar-namus, insaf-mürvət, qada-bala, qol-budaq, xata-bala, boy-buxun, yer-yurd, dərt-vərəm, qırıq-şikəst, ağrı-acı, gərdişi-dövran və s.

2. Biri müstəqil məzmunlu, digərinin isə mənası olmayan sözlərin birləşməsindən yarananlar: çolum-cocuq, şah-şəvəl, zir-zibil, xılım-xırda, sir-sifət, cır-cında, dava-şava, çır-çırpı.

Sinonim sözlərin yanaşı işlənməsi ilə düzələn qoşa sözləri mənşə etibarilə bu cür qruplaşdırmaq olar:

1) Hər ikisi ərəb dilindən alınmış sinonim sözlər: xata-bala, insaf-mürvət, ar-namus.

2) Hər ikisi Azərbaycan dilinə məxsus sinonim sözlər: qol-budaq, yer-yurd, ağrı-acı, boy-buxun.

3) Hər ikisi müxtəlif mənşəli sinonim sözlər:

dərt(f)-vərəm(ə)

gərdişi(f)-dövran(ə)

qırıq(Az)-şikəst(f)

qada(Az)-bala(ə)

Bunlardan başqa, ərəb əlifbası ilə yazılmış bu əlyazmada “al qırmızı” və “Mən Mərrix” ifadələrinə də rast gəlirik. “Mən Mərrix” ifadəsindəki “mən” fars dilində-batman, ərəb dilində-1)qadağan etmə; 2)qabağını saxlama və “kim; kim ki; ki; hansı ki...” mə'nalarında işlənir.¹ “Mərrix” isə “Mars” və “müharibə allahı” mə'nasındadır.²

Y.V.Çəmənəminli “Qoşa sözlər”də “andır, miz, dovğa, tum, manqal, xoruz, ördək, gögərçin, laçın, tonqal, bildirçin,

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıcı” nəş., 1985, s. 353.

² Yəne orada, s. 362.

sığırçın, qımız, kürəmiz, bəhməz, mizləmək, məst, çənləmək, qırçın” sözlərini sadəcə qeyd etmişdir.

Y.V.Çəmənəminli haqqında söhbət açdığımız bu məqaləsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən elə sözlər alır ki, onlar adi, sırayi işlək sözlər kimi qalmayıb, həm də kök-qafiyələr kimi işlənə bilən ifadələrdir. Aşağıdakı kök-qafiyələrə diqqət yetirək:

manqal	baqqal	ördək
tonqal	çaqqal	çərdək
	saqqal	ərdək
		cürdək

Məqalədəki “qal-qalmaq”, “yem-yemək”, “dən-dənləmək” nümunələrində yazıçı sözləri kökləri ilə yanaşı vermişdir.

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Y.V.Çəmənəminli atalar sözlərinə belə tərif vermişdir: “Atalar sözləri – millətin uzun təcrübələrinin məhsulu, qüvveyi fikriyyəsinin münəkisi, babaların övladlara nəsihətidir”.¹

Y.V.Çəmənəminli folklorun o biri janrları kimi, atalar sözləri və məsəllərə də xüsusi diqqət vermiş, onları toplamaqla məşğul olmuşdur. Yazıçı, istər “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabında, istər ayrı-ayrı məqalələrində, istərsə də ayrıca atalar sözləri və məsəllərə həsr olunmuş yazılarında bu janrın ətraflı təhlilini vermişdir.

Y.V.Çəmənəminli “Sərsəm” ləqəbi ilə “Füqərə sədası”²

¹ يوسف بگ وزيروف. آذربايجان ادبياتنه بر نضار. استانبول- مطبه عمره ١٣٣٧ سن ١٢

² Y.V.Çəmənəminli. Məsəllər “Füqərə sədası” qəzeti, 1909, 23 noyabr, №37.

qəzetində çap etdirdiyi “Məsəllər” məqaləsində 12 atalar sözü və məsəli izahı ilə birlikdə vermişdir. Yazıcının bu məqaləsini “Məsəllər” adlandırmasına baxmayaraq, buradakı ifadələrdən cəmi ikisi məsəldir, qalanları isə atalar sözləridir. Atalar sözləri və məsəllərin adı həmişə qoşa çəkilsə də, forma və zahiri xüsusiyyətlərinə görə eyni olsalar da, məzmunca bir-birindən seçilir. Məsəllər natamam fikri ifadə edir – onlarda fikir tamamlanmamış qalır. Burada sual yaranır və izahat vermək lazım olur. Bu baxımdan məqalədəki “Aza dedilər, hara gedirsən? Dedi: çoxun yanına” və “Dədəm ilə dədəni deyincə, özüm ilə özünü de” ifadələri məsəl hesab oluna bilər.

Çox maraqlı fakt kimi, onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, Y.V.Çəmənşeminli “Məsəllər” məqaləsində atalar sözlərinin izahını öz dövrü ilə həmahəng surətdə vermişdir. Yəni izahatda yaşadığı mühitin eyiblərini göstərmiş, din, siyasət, mədəni inkişaf sahələrinə toxunmuşdur. Beləliklə, məqaləni olduğu kimi veririk:

“Aza dedilər, hara gedirsən? Dedi: çoxun yanına” – yəni; müsəlman sahib ehsanlarının ianəsi gedir rus, ya erməni cəmaətlərinin sandığına düşür.

“Dəyirman bildiyini edir, çaqçaq başını ağrıdır” – yəni: Aşqabadda Hacı Səid Məhəmməd uşaqlara şəhadətnamə verməz ki, onların uşqoldan əlaqəsini bilmərrə kəssin, amma uşaqlar da hardansa şəhadətnamə tapıb uşqola girirlər.

“Çıraq dibinə işıq salmaz” – yəni: Amir Buxara min-min yerdə xərclər. Amma müsəlman məktəbinə bir qəpik verilməz.

“Yeməyənin malını yerlər” – yəni: müsəlman kəndliləri tənbellik edüb xali yerləri əkməzlər, böyükdən İvan çıxıb o yerlərə malik olar.

“Gödüş yumalanıb qapağını tapar” – yəni, Hacı molla salib diyirlənib Quba ağıtmanlılarının içinə düşər.

“Ağlamayan uşağa süt verməzlər” – yəni Şüşə qıraətxanəsi çığırib bağırmasa, mollalar ona mövqufat pulu buraxmazlar və qıraətxanə də ölər, gedər.

“Ağac bar verdikcə başını aşağa əyər” – yəni, müsəlmanların tərəqqi ağacları bar verməz; verməz, verənlər də o qədər verər ki, əyilib sınar və meyvələr də kal qalıb fəvt olar.

“Qurtdan çoban olmaz” – yəni: Molla avam yaxşı oğlandır.

“Yetimə can-can deyən çox olar, çörək verən olmaz” – yəni: Dərbənddə mömin az idi, biri də Petrovskidən gəlmişdi.

“Böyürün, oyansın dağlar: qarqızı yel apardı” – yəni şimal ilə hind deryasının küləyi bu gün-sabah iranlıların qarqız börklərini başlarından götürəcək, hamısı qalacaq başı açıq.

“Toyuq istər qaz yerışı yeriyə, pətənəsi dağılar” – yəni: müsəlmanlar istədilər tərəqqi yolunda avropalı yerışı yeriylər, pətənələri dağıldı.

“Dədəm ilə dədəni deyincə, özüm ilə özünü de” – yəni; müsəlman yazıçıları o qədər yazacaqlar ki, “biz mədəni olanda Avropa vəhşi idi”, bir gün də Yevropa yüzünü bunlara çevirib deyəcək: “Dədəm ilə dədəmi deyincə özün ilə özümü de!”¹

Y.V.Çəmənəzəminli Azərbaycan xalqının atalar sözü və məsəllərini toplamaqla yanaşı, başqa xalqların da folklorlarındakı bu janrla maraqlanmış, onları müqayisə etmiş, hətta yaranma yeri, mənşəyi, tarixi ilə məşğul olmuşdur. Bu məsələlərin üzərində fikirləşən yazıçı, haqqında danışdığımız janrı daha qədimlərlə bağlayır. Bu və ya digər atalar sözü və

¹ Y.V.Çəmənəzəminli. Məsəllər “Füqərə sədası” qəzeti, 1909, 23 noyabr, №37.

məsəlin ilkin variantının hansı xalqda birinci yaranması problemi Yusif Vəziri həmişə düşündürmüşdür. O yazır: “Şifahi ədəbiyyatımızın ənvai arasında “Atalar sözləri” daha ümumi və bəşəridir. Aramızda dolaşan bir çox məsələlərin eynini ruslar və başqa millətlərdə də görürük. Bir az araşdırdıqda bunları rusların da başqalarından aldığı məlum olur. Axırda ipin ucu yunan və Roma mütəfəkkirlərinə qədər gedib çıxır”.¹

Daha sonra ədib Azərbaycan dilindəki bəzi atalar sözünü rus dilindəki ilə müqayisəli şəkildə verir:

“Azərbaycanlılardakı bəzi atalar sözünü ruscası ilə müqayisə edək:

Ölü dalınca danışma – О покойнике худо не молви.

İlanı qoynunda bəslədi – Отогрел змею за пазухой.

Bir gül ilə bahar olmaz – Одна ласточка не делает весну.

Əl əli yuyar, əl də üzü – Рука руку моет.

Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kərəməddin ağa deyərlər – На безрыбьи и как рыба, на безлюдии фона человек.

Dost-düşmən yaman gündə məlum olar – Друг познается в беде.

Hər nə doğrarsan çanağına, o çıxar qaşığına; hər nə əkərsən, onu biçərsən – Как посеешь, так пожнешь.

Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük – Из огня, да в полымя.

Qurd dərisini dəyişər, xasiyyətini dəyişməz – Волк каждый год меняет свою шубу, да обычая не меняет”.²

Y.V.Çəmənəminliyə görə, insanlar ictimai həyata ilk ad-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəşr., 1977, s. 59.

² Yəni orada

dımlarından özləri üçün həyati təcrübələr qazanmışlar. Bu nəsil-dən-nəslə keçən təcrübələr, inkişaf yolları xalqlar arasında müəyyən dərəcədə eyni səviyyədə durur. Elə bu səbəbdən də qonşu ərazidə yaşayan xalqların şifahi xalq ədəbiyyatı arasında bənzəyişlər, oxşarlıqlar təbii sayılır.

Y.V.Çəmən-zəminli Azərbaycan xalqına məxsus atalar sözlərini türklərinki ilə də müqayisəli şəkildə verərkən belə izah edir:

“Başqa-başqa irqlərə mənsub xalqların ədəbi məhsullarının bir-birinə bənzəməsi təbii isə, türk irqinə mənsub ünsürlərin, məsəllərin bir-birinin eyni olması daha da təbiidir. Ləhcə ayrılığı nəzərdə tutulmazsa, türk qövmləri arasında işlənən bir çox məsəllər bir məzmununda, bəlkə bir şəkildədir. Nümunə üçün bir az da Türkiyədə işlənənlərlə Azərbaycanda işlənən atalar sözlərini müqayisə edək.

Saqqalı olmayanın sözü tutulmaz – Saqqalım yoxdur, sözüm ötmür.

Qaşını doğruldurkən gözünü çıxardı – Qaşını düzəltdiyi idi, vurdu gözünü çıxartdı.

Söz böyüyün, su kiçiyin – Yol böyüyün, su kiçiyin.

Kor satıcının kor alıcısı olar – Kor atın kor da nalbəndi olar.

Mum dibinə işıq verməz – Çıraq dibinə işıq salmaz.

Su dəstisi su yolunda qırılır – Su bardağı suda sınar.

Təncərə devrildi, qapağını buldu – Koduş yumbalandı qapağını tapdı.

Tavığın pilicini gözün sayarlar – Cücəni payızda sayarlar.

İtin axmağı qayğanaqdan pay umar – Tulanın əbləhi qaysabadan pay umar.

Keçiyə can qayğısı, qəssaba yağ qayğısı — Keçi can qaydında, qəssab da piy axtarır.

Köpək dövəyə hürmüş də, dövənin xəbəri yox – Ayı meşədən küsmüş, meşənin xəbəri yox.

Dəvəçi ilə qonuşan qapısını böyük açar – Sarban ilə yoldaş olanın darvazası gen gərək.

Sən ağa, mən ağa, bizim unu kim üyütsün – Sən ağa, mən ağa, bəs inəkləri kim sağa.

Səbir elə, tut yarpağı sarı altun olur – Səbir elə, qurut halva olur. Və ya:

Səbir elə halva bişər, ey qora səndən,

Bəsləsən atlas olar tut yarpağından.

Tərziyə çıx demişlər, iynəm başımda demiş – Dərziyə köç demişlər, iynəsini yaxasına sancmışdır”.¹

Y.V.Çəmənəminli azərbaycanlılara məxsus atalar sözü və məsəllərin tatarlarınkı ilə tamamilə eyni olduğunu da qeyd edir: “Yalnız Türkiyədə deyil, bizdə işlənən məsəllərin eynini Türkünstanda və Kırıda görürük. Məsələn: “Azacıq aşım, ağrımaz başım”, Kırıda “Azğana aşım, qayğusuz başım” şəkli alır. Yaxud bizim “Anasına bax qızını al, kənarına bax, bezini al” məsəli tarançılarda belə deyilir: “Ana görüb qız al, qırğaq görüb bez al”. Bəzi yerdə: “Ana görüb qız alğıl, qırğaq görüb bez alğıl” da deyirlər.

Nümunə üçün bir az da tarançılarda işlənənlərlə Azərbaycanca işlənənləri müqayisə edək:

Yetimin ağzı aşqa təksanda, başı taştə təkdi – Yetimin ağzı aşə çatdı, başı daşa.

Qızım sənə ayıtım, gəlinim sən eşit – Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit.

Yutğanğa bakıb fotsun – Yorğanına görə ayağını uzat.

Üz toysa, göz toymaz – Qarnı doysa, gözü doymaz.

¹ Y.V.Çəmənəminli. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 60-61.

Tama, tama göl tuşar – Dama-dama göl olar”.¹

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən başqa, Y.V.Çəmənzəminlinin şəxsi arxivində “Atalar sözü” adlanan tatar dilində əlyazması vardır.²

Əlyazma ərəb əlifbası ilə iki birmil şagird dəftəri vərəqinin hər iki üzündə yazılmışdır. Yusif Vəzir burada tatar dilində işlənən bir neçə atalar sözünü rus dilindəki ilə müqayisəli şəkildə vermişdir. Bəzilərinin isə, görünür, rus dilində qarşılığını tapmamış, sadəcə tatar dilində yazmışdır. Əlyazmanı olduğu kimi diqqətinizə çatdırırıq:

1. Qərini Qafda saxla ğeyl ölü günü həft – Старика сохраняй в мешке, умершего же – неделею.

2. Qəriğanda at təzə altun görübdür – В старости лошадиный кал кажется золотом.

3. Qəriğanicə kiçik bulur, qılğan iş fucək bulur – Старея, становишься младенцем; творимое дело становится неудовлетворительным.

4. Gəlini gəlgəndə görünən saçbağını salğanda görünək – Сноху смотри, когда приходит; кисть косы смотри, когда надевают.

5. Qaynaq su iç könglünk tənc – пей горячую воду, и сердце будет спокойно.

6. İt səmrüsə ikasını tutar – Если собака ожиреет, то хватает своего хозяина.

7. Alma yeyib ağırlıq bulğunca luruq yeyib öylə qal – Чем есть яблоки и хворать, лучше ешь урюк и умри.

8. Qız bala yerdə yaxşı, ər də bulmasa yerdə yaxşı.

9. Qaydəsi yoq baydın suyu yoq sami nəcisin.

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s.61.

² Вах: Мәмәммәд Фүзүли adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-2(42), 19274.

10. Əməli yoq sufidin, toxumu yoq kavıq yəxiş.
11. Aq alma qızıl alma cəhd qıl özgədən qalma.
12. Qarğə bələm afaq kərfi bələm yumşaq.
13. Bağıstan qumrusuz bolmasın.
Qızılgül tikansız bolmasın.
14. Ləklək tik barğatını suramayi kəlkatini huraydur.
15. Yaxşığa işar yamanğa çuvalduz.
16. Padşaha əsgər gərək, əsgərə həm küp zər gərək.
17. Padşah bulsa ədalətlik rəiyyət tapar rəxatlik.
18. Padşahlar ədl bulsa rəiyyətlər mail bulur.
19. Padşah sitəm ilkin açar rəiyyətlər keyin qaçar.
20. Həmi azar ayıtdır köngül şad.
Amanlıq bulğusu şad, beyin rah.
21. Yetimin ağzı aşqa təksanda başı taşqa təkdi.
22. Qızım sənğa ayıtım, gəlinim sən eşit.
23. Yatağanğa baxıb fut sun – Смотря по одеялу протя-
гивай ногу.
24. Üz toyar, göz toymaz.
25. Bir kaşka kənc belə nəğmət bəzur
Bir kaşka rənc belə möhnət bəzur.
26. Bir yeka altun tabaqda nan bəzur.
Biri nanın həsrətində can bəzur.
27. Kim oranı qazsa, axrı özü tüşər.
28. Çırağı kim həqani yandırdı qoydu
Anı kim qufdurdu sənəli koydu.
29. Uckuğa can qayğu qəsabğə yağ qayğu.
30. Tar yerdə aş yekunpər gününk yerdə mərəş yekil.
31. İşlasan tişlarsan – Работающий – ест.
32. Təma təma göl tuşar (dama-dama göl olar).
33. Ana görüb qız alğıl qırğaq görüb, bez alğıl.
34. On xatun ninin bir kafaca əqli yoq okavaq ninin əqli

bulsa bir mufuq”¹.

Y.V.Çəmənzəminlinin şəxsi arxivində “Atalar sözləri” adlanan bir əlyazması da vardır.² Ancaq bu əlyazmanı yazıçı “Hikmətli sözlər” adlandırsaydı, daha düzgün olardı. Çünki onlardan bir-ikisini çıxmaq şərti ilə qalanları yazıçının özünə məxsusdur. Y.V.Çəmənzəminlinin təvazökarlıqla atalar sözləri kimi təqdim etdiyi bu hikmətli sözlər – həyat, yaşayış, intihar, doğuluş və ölüm; din; səadət, xoşbəxtlik; mədəniyyət, savad; azadlıq, istibdad, müharibə, siyasət; ailə-məişət; insan; ağıl, iradə; fəlsəfə; insanın xarakterinin müsbət və mənfi keyfiyyətlərinə və s. aid kəşf olunan qiymətli kəlamlardır. Bu qiymətli kəlamların hər biri dərin fəlsəfi məzmunla malikdir. Məsələn, nümunə üçün bir neçəsini veririk: “Arzu xəyalə ərə getseydi, insana layiq tam bir eybəcər doğardı”, “Gəncin zərəfəti (zəriflik, gözəllik – Ş.A.) hissini, qocanın zərəfəti əqlin təzahürüdür”, “Şair hissini kəfğiridir”, “İnsanın xilqətində şeytanın allahdan çox iştirakı var”, “İstibdad kor yapalağa yuva tikər”, “Ana təbiətin maaşsız dargasıdır” və s. Yusif Vəzir bu kəlamlardan bir neçəsini bədii əsərlərində işlətməmişdir. Bununla da o, həmin sözlərdən bədii təsvir vasitələri kimi mətn daxilində faydalı şəkildə istifadə edərək bədii təsirin qüvvətini qat-qat artırmağa nail olmuşdur.

Beləliklə, ədibin hikmətli kəlamlarını aşağıda veririk:

1. Trp yaxşı şeydir, tərsinə oxumayasan.
2. İntriqa iki ağızlı puçaqdır.
3. Türk qızının ayılması kor buzovun çatını qırması deməkdir.
4. Həsəd zəifin cocuğudur.

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-2 (42), 19274.

² Yenə orada. Arx.-26, Q-2 (33) 19265, sax. vah. 311.

5. Din korlara əsadır, qüvvətlilərə vasitə.
6. Ya insan cahildir, ya xilqət.
7. Mədə əzəli bir rəhbərdir.
8. Aclıq isyançı bir ustadır.
9. Mədəniyyətin anası bolluq, evladı sənətdir.
10. ... olana verilir, ... olmayandan alınır... Bu incil kələmində nöqtələrlə göstərilən yerlərdə “mədəniyyət” ya “bacarıq” sözləri unudulmuşdur.
11. Ağlamaq təbiətin təsadüfə hallarına etiraz deməkdir, gülmək təsvib etməkdir.
12. İnsanın xilqətində şeytanın allahdan çox iştirakı var.
13. Ağılın bacarıqsız idarəsinə qarşı yapılan yeganə bir isyan varsa, o da məstlik və nisyandır.
14. Pəşimanlıq tevbələrin başlanğıcıdır. Ən baş tevbə həyatdır.
15. Səadət muzeylərdəki altun taclara bənzər.
16. Həyat dadlı görünməseydi, ölüm – əzablı sanılmazdı.
17. İntəhar məzuniyyətdən vaxtından əvvəl qayıtmaqdır.
18. Mədəniyyəti yaradan üç əşqidir: allah əşqi, qadın əşqi, padşah əşqi.
19. Ürəkdən böyük əməkçi yoxdur.
20. Hürriyyət yaxşı şeydir, ancaq insan məhsulu olduğu üçün şübhə doğurur.
21. İradə hürri olsa, mən də təzə paltar geyərəm.
22. Mürəkkəb qaradırsa da bəzi üzləri ağardır.
23. Ad qazanmaq qüsl puluna dəyməz qadın kibidir.
24. Pulun tərifi hər şeydən çətindir.
25. İstibdad kor yapalağa yuva tikər.
26. Müharibə xəstənin qusmasını andırır – ya öldürür, ya dirildir.
27. Ana təbiətin maaşsız dargasıdır.

28. İbadət əczin ən şux əyləncəsidir.
29. Siyasət tülkü quyruğudur – kəfəlinə bağlayıb, illərcə daşısan tülkü olmazsan.
30. Çaxır hambalçılıqdır; araqdan danış!
31. Təbabət yaşlı cocuqdur.
32. Bağ var tumana salarlar, bağ var meyvəsini yeyərlər.
33. Başmaq baş üçün yapıldığı halda, ayağa keçirilir.
34. Turş, şirin, acı... hissini nazından doğur.
35. Yazı var yazı olur, yazı var payızı.
36. Şair hissini kəfgiridir.
37. Ən böyük filosof qaraya hürən köpəkdən uzaq getməmişdir.
38. Yorunuqla toxluq, aqla arzu iki qardaşdır. Ancaq heç biri məsud dəyil.
39. Toxda da arzu var, acda da – arzu bələlər bələsi dəyilmi?
40. Arzu xəyalə ərə getseydi, insana layiq tam bir eybəcər doğardı.
41. Yüksək bir məxluq olsaydı, insana: “Nə acizsən, yazıq!” – deyərdi.
42. Ədəbi tənqidçi özgənin südünə su qatır.
43. “Doganım da var, doğulanım da, mənim kibi boğulanım da”
- Yaşlı subay ona “Yerinə oleydim, bəxtəvər!” – dedi.
44. Yaşayış qırxa qədərdir, sonrası dava-dərmandır.
45. Gecə yazıçı ilə oğrunun üzünü ağardar.
46. Şöhrət başa qonarkan, baş onu hiss etməz.
47. Paltarın köhnəsi rahat olar.
48. Kişi arvadı olduğuna çox vaxt inanmaz.
49. Ər arvadının gözəlliyini özgələrdən eşidər.
50. Vergisi (istedadı) olan adam yaptığı işlərə heyrət edər.

51. Mədəniyyət kitlənin şüur səviyyəsilə ölçülür.
52. Əyyubu səbur kağızın olacağını bilseydi ləğəbini ona baqışlardı.
53. Gəncin zərafəti hissini, qocanın zərafəti əqlin təzahürüdür.
54. “Yuxu ölümün qardaşdır” – deyərlər. Halbuki, yuxunun ürək kibi keşikçisi, röya kibi bozuçusu var. Ölümün nəyi var?
55. Fəlsəfə möminlərin təsbeh çevirib, vaxt öldürmələri kibi bir şeydir.
56. Tarix qüvvət daşqınlığından iləri gələn bir axındır.
57. İnsan heyvanın ən müzürüdür. Tərəqqi etdikcə hiylə və yırtıcılığı artır.
58. İncili “şərif” saf bir yahudunun təmiz bir xiyalıdır. “Əhdi ətiq” ilə Quran dünya görmüşlərin işidir.
59. Allahın min bir-iki tərifi var. Mən yalnız “Ləmyəlud və ləmyuləd”ə inanıram. Vəssəlam!
60. Axirət əyri tərəzinin müvazinəsi üçün qoyulmuş yalançı bir daşdır.
61. Həyat nədir? — demək məchul ətdən bişmiş xörək üstə yürüdülmən mülahəzə deməkdir.
62. Doğuluş və ölüm qaranlıq məsələdir.
63. Çorək məhək daşdır.
64. Qorxu həyatın müvafizidir.
65. Söz məqsəd dəyil; məqsəd sözdür.
66. Dadlı xörəkdən sonra papros yandırasan nəfəs verməyə; ilham gələndə cocuq yuxudan oyanıb ağlaya, anası da evdə olmaya; məzəllik edəsən gülməyələr; içki məclisində bir dənə zırrama ola hamıya nəsihət edə, bilgi sata, səhv düzəldə... Bu hallar quyuda çoban ilə oturan Firdevsinin dərđini unutturur.

67. Ağıl naşı dəllək kibi başı qırxarkan on yerindən kəsər.

68. İrsiyyət kibi atası, ənasirərbəə kibi (4 ünsür: torpaq, od, su, hava – Ş.A.) anası olanın talant kibi evladı olar.

69. Maddi mədəniyyət dedi: “Əsir, mən səndənəm”, mə-nəvi mədəniyyət hüriyyət pərisinə fəxr ilə baxub gülümsədi.

70. Hüriyyət feyzini yalnız əsir olan bilər.

71. Ən yüksək sənət mədəniyyət qanadlananda yararır. İstibadın mahirliyi bu qanadı qırmaqdadır. “Mən yarada-ram” – demək, qanadlanıram deməkdir... Qanadın qırıqsa?..

72. İstibdad (zölm, mütləqiyyət – Ş.A.) bir xəncərdir: həm dostun, həm də düşmənin başının üstündən asılıdır; düş-məyəcəyindən də heç kəs əmin deyil”.¹

Yazıçı yuxarıdakılara əlavə kimi bu sözləri də vermişdir:

“Din – zəif ruhlardan qopan aman səsi.

Şöhrət toxluq cilasıdır.

Yaxşılıq məqsəddən doğan bir hissidir.

Həsəd ruh bulanığından doğur.

Allah insan zəfindən doğan bir ümid”.²

Bunlardan əlavə, Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycan ədə-biyyatına bir nəzər” kitabının “Şifahi ədəbiyyatımız” bölmə-sində bir neçə atalar sözünü nümunə kimi göstərmişdir:

“Qələm yazanı qılinc poza bilməz”.

“Halva, halva” deməklə ağız şirin olmaz”.

“Özgə atına minən tez düşər”.

“Ayı meşədən küsüb, meşənin xəbəri yox”.

“Yaman arvad, yaman qonşu, yaman at,

Birin boşa, birindən köç, birin sat”.

“İt hürər, karvan keçər...”

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-2 (33) 19265, sax. vah.311.

² Yəne orada.

“Bəy verən atın dişinə baxmazlar”.
 “Qara pulu qara gün üçün saxlarlar”.
 “Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni,
 Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni”.
 “Qurddan çoban olmaz”.
 “Dəli dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır”.
 “Qanı qan ilə yumazlar, su ilə yuyarlar”.
 “Dəvəni əvvəl bağla, sonra Allaha tapşır”.
 “Saqqalda feyz olseydi, keçə şeyxlik edərdi”.
 “Qazan qarası gedər, namus qarası getməz”.
 “İki findıq bir qozu basar”.
 “Əvvəl yoldaş, sonra yol”.¹

Y.V.Çəmənəminlinin atalar sözləri və məsəllər sahəsinə dair yürüdüüyü fikir və mülahizələrini nəzərdən keçirdikdə bir neçə məntiqi və elmi-nəzəri qənaətlərə gəldiyini, problemin məna və məzmununa dərindən nüfuz etdiyini söyləmək olar. Bunlardan birincisi atalar sözləri və məsəllərə yazıçının verdiyi son dərəcə dəqiq və sərrast, hətta düstur səciyyəsi daşıyan tərif məsələsidir: “Atalar sözləri – millətin uzun təcrübələrinin məhsulu, qüvvəyi fikiriyyəsinin münəkisi, babaların övladlara nəsihətidir”;

Yazıçı təkcə ümumi-nəzəri fikirlər söyləməklə kifayətlənməyərək, onları konkret nümunələrlə təsbit etmək məqsədi ilə “Məsəllər” adlı məqaləsində bir sıra atalar sözü və məsəlləri misal göstərərək öz dövrü ilə əlaqələndirir və müasir zamanla onların ayaqlaşması və aktuallığı probleminə toxunur;

Ədib müxtəlif xalqların yaratdığı zəngin atalar sözü və məsəlləri yaxınlıq və oxşarlıq baxımından müqayisə edir, bənzətmə və paralellər aparır və beləliklə, onların ilk mənşəyi prob-

¹ يوسف بگ وزيروف. آذربايجان ادبياتنه بر نضار. ° استانبول مطبه عمره ° ۱۳۳۷ سن ۲۱-۳۱

² Y.V.Çəmənəminli. Çexovun dili. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1935, №5.

lemini qaldırır. Bunun üçün o ən çox Azərbaycan-rus, türk-Azərbaycan, tatar-Azərbaycan və ayrıca tatar atalar sözləri və məsələlərinin müqayisəli şəkildə təhlilini verməyə çalışır;

Yusif Vəzirin bu sahədəki tədqiqatlarında belə bir orijinal cəhət də özünü göstərir ki, “Atalar sözləri” adlı əlyazmasında əslində özünün yaratdığı bir sıra hikmətli sözlərdən ətraflı şəkildə bəhs edir. Və bu da maraqlıdır ki, həmin sözlərdən bəzilərini bu və ya digər bədii əsərlərində yeri gəldikcə işlətməmiş, onlardan sözün bədii dəyərini artırmaq məqsədi ilə faydalanmışdır;

Nəhayət, o, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabının “Şifahi ədəbiyyatımız” hissəsində canlı xalq danışığı dilinə və folklora istinadən 17 sərrast və dolğun məna-məzmun yükünə malik atalar sözü və məsələlər vermişdir.

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN RUS YAZIÇILARININ DİLİN MÜHÜM PROBLEMLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏRİNƏ MÜNASİBƏTİ

Y.V.Çəmənzhəminli, təkcə Azərbaycan dili yox, görkəmli rus yazıçılarının timsalında rus dili problemləri, ümumiyyətlə, ümumi-nəzəri dil məsələləri, ayrı-ayrı yazıçıların yazı tərzini, üslubunu, dilin fərdiləşdirilməsi, şəxslərin və hadisələrin tipləşdirilməsi və s. barədə həqiqi tədqiqatçı təmkini ilə xeyli araşdırmalar aparmışdır. Bunların konkret nümunələri haqqında fikir yürütmək üçün ədibin müxtəlif zamanlarda qələmə aldığı bir sıra araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunların arasında “Çexov, Qorki və L.Tolstoy”, “Gənc Puşkin və oxucular”, “Turgenevin yazı üsulu”, “Çexovun dili”, “Şəxslərin və hadisələrin tipləşməsi” və s. qeyd edə bilərik. Bu məqalələrdən çıxan ümumi nəticə və problemləri əsas

etibarilə aşağıdakı məsələlər ətrafında xülasə etmək mümkündür:

1) Yazıçının bədii üslubu, dili ümumi rus dilinin əsası kimi. “Hələ otuz üç il əvvəl M.Qorki Çexovun dili haqqında demişdi: “Çexov üslubçu olaraq çatılmaz dərəcədə yüksəkdir və gələcəkdə ədəbiyyat tarixçisi rus dilinin boy atması haqqında danışdıqda bu dili Puşkin, Turgenev və Çexov yaratmışdır, – deyəcəkdir”.¹

2) Dilin fərdiləşdirilməsi və ya dil fərdiliyi. Bir sıra rus yazıçılarının, o cümlədən, Çexovun fikrincə, yazıçı hər bir tipi, qəhrəmanı, obrazı, hər şeydən qabaq, öz dilində, səviyyəsinə görə danışdırmalıdır. Məsələn, ziyalı dilinin öz fərdi xüsusiyyətləri, sənətkarın, tacirin, əsgərin, musiqiçinin, uşağın, qocanın öz xüsusi danışiq tərzini olmalıdır. Çexovun fikrincə, yazıçı hər bir peşənin “lüğət”ini bilməlidir. Təsadüfi deyil ki, ədib bunların konkret nümunələrini özünün bu və ya digər əsərlərində əyani şəkildə ifadə edə bilmişdir. Məsələn, hərbi gəmi ləvazimatı və bəhriyyəyə (dənizçiliyə) aid kəlmələri “Той” adlı vodevilində elə yerli-yerində, elə sənətkarlıqla işlətməmişdir ki, sanki o, həyatını uzun illər boyu dənizdə matrosların arasında keçirmişdir. Digər bir əsərində – “Polina” adlı hekayəsində mağazada satılan şeyləri xüsusi bacarıqla təsvir edir, “Хирургия” adlanan başqa bir hekayəsində keşiş ilə feldşerin dilini verir və burada keşişin dilindən “müqəddəs” kitablardan danışılırsa, feldşerin dilindən bütün cərrahlıq alətləri sadalanır.² O, bir yazıçı kimi oxucularının yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır; qocanı qoca kimi, cavanı cavan kimi danışdırmağı bacarır. Bu münasibətlə “Çexovun dili” adlı məqaləsində Y.V.Çəmənəminli yazır: “Çe-

¹ Y.V.Çəmənəminli. Çexovun dili. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1935, №5.

¹ Yenə orada

xov cocuq dilinin də xüsusiyyətlərini incədən-incəyə bilir. Bir qızcığaz xalası haqqında danışıarkən “O, çox gözəldir bizim it kibi gözəldir”, – deyir. Cocuğun sevdiyi bir it ən yüksək gözəllik nümunəsi ola bilməzmi?”¹

Təsadüfi deyildir ki, ədib adı çəkilən məqaləsində Çexovun bu barədəki uğurlarından bəhs edərək, az qala insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə dair onun əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri konkret misallar əsasında göstərir.

3) Xalq dilinə gəldikdə Y.V.Çəmənzəminli Çexova istinadən göstərir ki, o heç də əməkçi kütləsinin işlətdiyi kəlmələri eyni ilə qəbul edib yazmanın tərəfdarı deyildir. Y.V.Çəmənzəminli Çexovun və digər rus yazıçılarının dilinin emosional, şairanə xüsusiyyətlərinin ümumi, bənzər cəhətlərini göstərməklə bunlardan hər birinə xas olan ayrı-ayrı fərqləri, seçilən məqamları da unutmurdu. Belə hallarda, adətən yazıçı dil məsələsini ayrıca, əlahiddə, təcrid olunmuş şəkildə deyil, onları ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika problemləri, ədəbi cərəyanlar silsiləsi kimi alırdı. Bu mənada bizim yazıçının Çexova dair gətirdiyi bir sitat xüsusi elmi maraq doğurur:

“Çexov daima danışığa qulaq verər və xoşladığı xalq kəlmə və müqayisələrini cib dəftərinə yazardı.

Çexovun əsas xassələrini L.Tolstoy böylə tərif edir: “Çexovu bədii yazıçı olaraq, Turgenev, Dostoyevski və ya bənim gibi əvvəlki yazıçılarla müqayisə etmək olmaz. Əmpresionistlər kibi, Çexovun da özünə məxsus şəkil və forması var. Baxırsan, sanki əlinə gələn boyaları yakır və sanki bu boyaların bir-birilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq geri çəkilib baxdıqda qərribə bir intiba alınır. Qarşımızda parlaq və

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Çexovun dili. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1935, №5.

əmsalsız bir şəkil görürük”.¹

4) Y.V.Çəmənzəminli Çexovda başqa bir xüsusiyyəti də ayrıca təqdir edirdi. Bu da onun sənətin və ədəbiyyatın başlanğıcını, bəlkə də, əsasını cümlədən başlaması idi. O, dilə son dərəcə həssas, ciddi münasibət bəsləyirdi, mümkün qədər mənə və məzmunu sadə və aydın cümlə quruluşu daxilində ifadə etməyin alovlu tərəfdarı idi. Bu münasibətlə Yusif Vəzirin aşağıdakı sözləri orijinal təsir bağışlayır:

“Çexov, sənəti cümlə quruluşunda görür. Cümlənin ahəngi, lüzumsuz sözlərin kollanması, tıklarlar, yan-yana duran sözlərin qulağı oxşamaması... Çexovu çox məşğul edir. O deyirdi: “Hekayəni beş-altı günə yazmalı və qurtarıncaya qədər onun üzərində düşünməli, yoxsa heç bir vaxt cümlə qurmağa alışmazsınız. Bir cümlə kağıza köçürülmədən əvvəl iki gün beində yatıb fikirləşilməlidir”.²

5) Məlum olduğu kimi, yazıçının əsas silahı onun dilidir. Zəngin dil materialı olmadan nəinki böyük sənət əsərləri yaratmaq mümkündür, hətta adi bir epizodun, insan xarakterinin qələmə alınması belə, ağıldan və məntiqdən kənar məsələdir. Özünün təbiət təsvirləri, peyzajlar, qövsi-qüzehi xatırladan al-əlvan tablolar yaratmağı ilə hamı tərəfindən dərk edilmiş Çexovun bu sahədəki uğurları barədə Y.V.Çəmənzəminli müəyyən fikir və mülahizələr söyləmişdir:

“Çexovun mənzərə təsvirləri, boyaların zənginliyi əmsalsızdır. Günəş üfüqdə nizamsız bir halda toplanmış bulutların arxasına girərək onları və göyü tox-qırmızı narınc, altun, bənövşə və kirli-pənbə kibi cürbəcür rənglərə boyayır. Bulutlardan biri rəhbana (rahiblər – Ş.A.), biri balığa, bir ayrısı başı çalmalı türkə bənzəyir. Göyün üçdə bir hissəsini şüa

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Çexovun dili. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1935, №5.

² Yenə orada

qaplamış, kilsənin xasında və aqalıq evin şışələrində parlayır; çayda və gölməçələrdə əks edir, ağaclar da titrəyir”.¹

Bu da çox əlamətdardır ki, Çexov öz böyük müasirləri – Qorki, Turqenev, Korolenko və başqaları ilə məktublaşmalarında peyzaj və təbiət təsvirlərinə dair çox nüfuzlu, elmi-nəzəri səciyyə daşıyan fikir və mülahizələr söyləmişdir. Məsələn, Çexov Qorkinin təbiət təsvirlərini uzun hesab edirdi. “Onların (təbiət təsvirlərinin – Ş.A.) bir az qısa və yığcam olmasını məsləhət görürdü. Təbiəti təsvir edərkən ona canlı insan xassələri verməyi antropomorfizm (məsələn: “Dəniz nəfəs alır”, “Göy baxır”, “Göl cilvələnir”, “Dəniz gülürdü”) təsvirə yeknəsəqlik, ifrat şirinlik və tutqunluq bəxş edir – deyirdi”.²

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN LÜĞƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Y.V.Çəmənzhəminlinin dilşünaslıq fəaliyyətində lüğətçilik əhəmiyyətli yer tutur. Onun arxivində saxlanılan lüğətlərin əlyazmaları artıq çoxdandır ki, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Yazıçının arxivindəki lüğətlərlə tanış olduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onun leksikoqrafiya sahəsindəki işi ötəri bir həvəs olmamışdır. Yusif Vəzirin atası Mirbaba nüsxəbənd idi və ədəbiyyatı, musiqini sevir, uşaqlarının təhsilli olmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Yusifi, uşaq vaxtı, atası “Kar xəlfə” ləqəbli Molla Mehdimin 30-40 uşaqdan ibarət məktəbinə qoymuş, sonra burada təhsilin səmərəsiz olduğunu görüb, onu öz yanına – Ağdama aparmış-

¹ Y.V.Çəmənzhəminli. Çexovun dili. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1935, № 5.

² Y.V.Çəmənzhəminli. Çexov, Qorki və L.Tolstoy. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 122.

dı. Mirbaba oğluna türk və fars dillərini öyrədir və bu məqsədlə özü türk və fars lüğətləri tərtib edirdi. Bu lüğətlərin Yusifin türk, fars dillərinə yiyələnməsində xüsusi rolu olmuşdur. Sonralar Yusif rus məktəbinə getmiş və bundan sonrakı illərdə rus dilində təhsil almışdır. Buna görə, ədibin arxivindəki ikidilli lüğətlərin böyük qismi rusca-türkcə, yəni rusca-azərbaycancadır. Bu lüğətlərin çoxu həm həcminə, söz əhatəsinə görə, həm də tərtib qaydalarına görə mükəmməl hesab oluna bilməz. Bu səbəbdən də lüğətlərin hansı məqsədlə tərtib edildiyi bir az müəmmalıdır. Onları müəllifin özünün istifadəsi üçün qeydlər də hesab etmək olmaz. Çünki Y.V.Çəmənşəminli rus dilində təhsil almışdı, rus dilini, öz ana dilini də mükəmməl bilirdi. Ancaq bir lüğəti yazılmış dəftərin üstündəki sözlər vasitəsilə kələfin ucunu tapmaq olur. “Rusca-türkcə cib lüğəti” adlanan bu lüğətin üstündəki “Azərnəşr, Bakı, 1934” sözləri güman yaradır ki, müəllif onu çap üçün təqdim etmişdir. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Y.V.Çəmənşəminlinin bu lüğətləri işləyib hazırlamaqda məqsədi – gələcəkdə onları təkmilləşdirib nəşr etdirmək olub. Beləliklə, bütün ömrünü xalqa sərf edib, ömürboyu millətinin dərdini, kədərini özününkü hesab edən, onun çiçəklənməsi, maariflənməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxan yazıçı lüğətçilik sahəsindəki fəaliyyəti ilə də bir daha sübut edir ki, o daima xalqının gələcəyini düşünən bir şəxs kimi həmişə xalqının xidmətində olmuşdur.

Y.V.Çəmənşəminli Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılmasında böyük rol oynamışdır.

1930-cu illərdə Azərbaycan dilində orfoqrafik normaların sabitləşməsi ilə yanaşı, alınma sözlərə, xüsusilə terminlərə münasibət müəyyənləşir. 30-cu illərə qədərki dövrdə terminologiya sahəsində bir kaos, hərəmərclik hökm sürmədə idi.

Buna görə Y.V.Çəmənzəminlinin lüğətlərində rast gəldiyimiz bəzi terminlər bizim üçün müəmmalı qalır. Yəni müasir dilimizin lüğəti ilə tutuşdurduqda müəyyən fərqlərin şahidi oluruq. Buna baxmayaraq, dilimizdə 30-cu illərdə formalaşan, normal həddə uyğunlaşan terminlərin yaradılmasında biz Y.V.Çəmənzəminlinin xidmətlərinə borcluyuq. Yusif Vəzir hər iki dilin – Azərbaycan və rus dillərinin qrammatikasına dərinlən bələd olan bir dilçi idi; o, uzun müddət Pedaqoji, Tibb və Neft institutlarında Azərbaycan və rus dilləri kafedrasında, ömrünün son illərində, dağa doğrusu, ömrünün ən başibəlalı, qəzavü-qədərli, kədərli, haqsız yerə təqib olunduğu dövrlərində Özbəkistanın Urkənc şəhərindəki Pedaqoji institutda rus və xarici dillər kafedrasının müdiri işləmişdir.

Y.V.Çəmənzəminli, həmçinin Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri olmuşdur.

Y.V.Çəmənzəminlinin arxivində onun tərtib etdiyi lüğətlər saxlanılır. Bu lüğətlərdən səkkizi ikidillidir; yeddisi – “Rusca-azərbaycanca”, biri – “Azərbaycanca-türkcə” lüğətlərdir. İkisi isə izahlı lüğət səciyyəsinə olub, “Dilimizdə iki-mənalı söz və cümlələr” adlanır.

“Rusca-azərbaycanca” olan ikidilli lüğətlərin hamısında birlikdə 2.834 söz öz tərcüməsi ilə verilmişdir. Lakin bu sözlərin heç də hamısı müxtəlif sözlər deyil. Yəni bu və ya digər lüğətdəki bir neçə söz digərində təkrarlanır. Hətta eyni lüğətdə eyni söz 2 dəfə, bəzən də 3 dəfə təkrar getmişdir. Bu, yəqin ki, müəllifin diqqətsizliyi üzündən olmuşdur. Lüğətlərdəki sözlər həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Bu lüğətlərdə ailə-məişət münasibətlərini ifadə edən sözlərlə yanaşı, tibb, biologiya, botanika, herb, riyaziyyat, coğrafiya və s. sahələrə aid terminlərə rast gəlmək olur. Məsələn; орган пи-

щеворения – cihaz həzmi, пищевод – yemək borusu, спинной хребет – onurğa kəmiyi; вол – buğa, бык – öküz, жеребец – аугır; шиповник – itburnu, рябина – zirnic, калина – ruset üzümü, хламушник, репейник-dəvədabanı; армия-ordu, дивизия, штаб – ərkani hərб; количество – kəmiyyət, логарифм – ləğarifmə, непрерывная дробь – kəsri dövri, коэффициент – əmsal; остров – ada, cəzirə, океан – mühit, облако – bulud, пустыня – səhra və s.

Bəzi sözlər, hətta sinonimləri ilə birgə yazılmışdır. Məsələn, наводнение – daşğın, fəyazan; остров – ada, cəzirə; скорость – tezlik, sürət, степень – dərəcə, mərtəbə, положение – vəziyyət, hal; процент – sələm, faiz və s.

Y.B.Çəmənəminlinin tərtib etdiyi lüğətlərdəki sözləri 2 qrupa bölmək olar: 1) alınma sözlər; 2) türk mənşəli sözlər. Azərbaycan dilçilik ənənəsinə uyğun olaraq, bu lüğətlərdə olan əcnəbi sözləri də ərəb və fars sözləri, rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən gələn sözlər, – deyə iki qrupa ayırmaq olar.

1) Аyrı-ayrı şagird dəftəri vərəqlərində, qrankalarda, cib dəftərçəsində bəzən əlifba sırası ilə, bəzən də qarışıq bir şəkildə qeydlərdən ibarət olan bu lüğətdəki ərəb və fars tərkibli sözləri, öz novbəsində 2 qismə bölmək olar: 1) hal-hazırda dilimizin lüğət tərkibində olan və tez-tez işlənən sözlər; 2) müasir dilimizdə işlənməyən, başa düşülməyən sözlər.

I qrupa daxil olan sözlərdən bir neçə nümunə: активный-fəal, автор – müəllif, апогея – gəyаə, аптека – əсзаханə, антипатия – nifrət, внушить – təlqin etməк, вероятность – ehtimal, вера – etiqad, выражение – ifadə, внимание – etina və s.

II qrupa aid sözlər: аорта – şəryan əbrəг, цитата-istişhad, диаметр – qütr, эмигрант – mültəси, атмосферные осадки-tərəsəbat cövğiуə, кислород – müvəllidə əl hamudə, пер-

пендикулярность – əmudiyyət və s.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, lüğətlərdəki ərəb və fars mənşəli sözlər çoxluq təşkil edir. Rus və Avropa mənşəli sözlər isə az işlənmişdir. Məsələn; фабрика – fabrik, азот – azot, металлический – metallik, микроб – mikrob, король – kral, кавалер – kavalər, капитал – kapital və s.

2) Türk mənşəli sözlərin özünü də 2 qrupa bölmək olar:
a) Türk mənşəli olub ilkin formada və ya müəyyən dəyişmələrlə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlər. Məsələn, метеор – uçan yıldız, черноземля – qara torpaq, угорь – yılan balığı və s.

b) Türk mənşəli olub müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş, yaxud dialektlərdə qalan sözlər.

Гайка – somun, içiv (somun, urub). Bu sözün tərcüməsi müasir Azərbaycan dilində “qayka”dır, göründüyü kimi, alınma sozdür. Sinonim kimi verilmiş somun, urub sözləri isə türk mənşəlidir. D.A.Maqazanik və V.V.Radlovun lüğətlərində “somun” iki variantda işlənmişdir: 1) qayka, 2) dəyirmi çörək¹ (tərcümə – Ş.A.) və 1) metal kəsiyi, bolt üçün qayka və ya yumru başlı bolt² (tərcümə – Ş.A.). L.Budaqovun lüğətində “urub” (اوروب) – hər hansı bir şeyin dördüdə biri, “urubə” (اوروب) isə “mebel, əşyalar, paltar” mənasındadır.³

“Bolt” sözü müasir Azərbaycan dilində eyni tərcüməni verir. Y.V.Çəmənəminlinin tərtib etdiyi lüğətlərdə isə bu

¹ Д.А.Магазаник. Турецко-русский словарь. Москва, Изд.-во “Советская энциклопедия”, 1931, с. 935.

² В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, IV т., I ч., Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1911, с. 564.

³ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I т., Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1869, с. 128.

sözün tərcüməsi “çьvata” yəni “civata” kimi gedir. Bu sözün, ancaq D.A.Maqazanikin lüğətində, bir neçə variantda tərcüməsinə rast gəldik: закрепка; чека; плоский гвоздь, yəni: bənd; ox mili, mil, civ; düz mıx.¹ İndi bu söz arxaikləşmişdir.

Xalq arasında “hırraxana” sözünə Qərb zonası dialektlərində rast gəlinir. Bu sözün mənası – kef məclisi, şadyanalıqdır. Məsələn, deyirlər: “Filankəs buranı hırraxanaya döndərib”. Bu sözlər bir qədər kobud səslənir və eyş-işrət məclisinə işarə kimi nəzərdə tutulur. Yüsif Vəzir “Rusca-türkcə cib lüğəti”ndə “оргия” sözünün tərcüməsində “һьçра (“hırna) yazmışdır. “Оргия” (müasir Azərbaycan dilində “orgiya”dır) yunan sözü olub, yunanlarda: şərab və keyf allahı Vax-Dionisin şərəfinə düzəldilən şənlik; eyş-işrət, azğınca-sına keyf mənasını verir. Deməli, “hırna” “hırraxana” sözünün qısaldılmış formasıdır. Bu, fonetik hadisələrdən biri olan səs düşümünün səkkiz təzahür formasından biri ilə – qarpo-logiya ilə müşayiət olunur; yan-yana gələn eynicinsli hecalardan ikisi düşüb.

Arma sözü qədim türk sözü olub, ən çox “gerb” mənasında işlənmişdir, hazırda arxaik söz hesab olunur. D.A.Maqazanikin lüğətində 1) gerb; 2) təchiz etmə, təchizat, ləvazimat, avadanlıq², L.Budaqovun lüğətində parçalara ayrılma³, V.V.Radlovun lüğətində 1) gəminin ipləri; 2) gerb⁴, mənala-

¹ Д.А.Магазаник. Турецко-русский словарь. Москва, Изд.-во “Советская энциклопедия”, 1931, с. 179.

² D.A.Maqazanik. Göstərilən əsəri, s.77.

³ Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I т., Санкт -Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1869, с.32.

⁴ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, I т., I ч., Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1893, с.339.

rını ifadə edir. Y.V.Çəmənşəminlinin lüğətində “arma” “герб” sözünün tərcüməsi kimi verilmişdir.

Хвойник-gьrqbukum (qırxbüküm) müasir Azərbaycan dilindəki iynəyarpaq ağacının sinonimidir. Osmanlı türkcəsində “kırk boğum” – “su kənarlarında, çaylarda biten, dalları süpürge çöpünə benzeyən və yeyən hayvanları izhala uğradan bir ot”¹ mənasında işlənir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilindəki b-m paralelizminin bir nümunəsi olan “bönucuq-muncuq” misalının “bönucuq” variantı lüğətdə getmişdir. Çox qəribədir ki, bu sözün rus dilinə tərcüməsi “бусы, бисер” уох, “глазок” kimi yazılıb. “Глазок” sözünün dəqiq tərcüməsi isə “gozcük; dəlik, dəşik”dir. Çox güman ki, “глазок”-глаз (göz) sözündən mənşəyini götürüb, “göz muncuğu” kimi xalq arasında yayılan, “göz qajtarmaq” məqsədi ilə taxılan “muncuğ”u rus dilində ifadə etmişdir.

Собачка – mandal müasir Azərbaycan dilində bir neçə variantda: itciyəz, yəni “it” sözünün əzizlənməsi formasında; texniki termin olub “tətik, dilçə” kimi və nəhayət, “pazcıq” mənalarında işlənir. D.A.Maqazanikin lüğətində aşağıdakı kimi verilmişdir: “защелка, щеколда, задвижка; стопор, приспособление для остановки движения (машины)”² Göründüyü kimi, müasir dilimizin lüğətindəki II variantda tətik, dilçə – silahın hissələridir. Maqazanikin lüğətində isə bir variantda siyirtmə, rəzə, qarı süngəri, digər variantda isə maşının hərəkətini dayandırmaq üçün qurğu, tormoz deməkdir.

Amma hər ikisində “mandal” sözü texniki termindir.

¹ Türkiyədə halk ağzından söz derleme dergisi, II c. (E-K), İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1940, s. 917

² D.A.Maqazanik. Adı çəkilən lüğət, s.669.

“Древнетюркский словарь”da isə “mandal”ın mənası bu cür açıqlanır: “рел.магический, заколдованный круг, фигура; мандал içinde kirip войдя в заколдованный круг”.¹ Bu lüğətdə mandal dini termindir. Osmanlı türkcəsində “mandal-sırtlara yapılan setler, seki; ağac dibinə gübrə tökül-mək üçün çuxur, tarlalardakı çalılıklar, evlek (dönümün 1/4-i); toxum (tarlada); səbzə; tarla”² mənalарını verir. Yüsif Vəzirin lüğətində isə bu söz çox güman ki, tətik və ya rəzə, si-yirtmə mənalарında işlənmişdir.

Çox maraqlı bir tərcümə kimi, лысина-сүлә, (sül’ə) sözü diqqətimizi cəlb edir. Dazbaş, keçəl, daz mənalарında işlənən bu sözün Azərbaycan dilinə tərcüməsinə “Древнетюркский словарь”da rast gəldik. Lakin bu sözlər, heç də eyni mənanı vermir; yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda feil kimi bu məna-da gedir: “sülä – воевать, ходить с войском, отправляться в поход; ilqärü Şantun, yaziqa tegi sülädım вперед я прошёл с войском до Шантунской равнины (КТм³); ücagün qabişip sülälim – объединившись втроем, отправимся-ка в поход. (Тон 21); оурап gali kelsä saña qarşu sülä – если случится, что (враг) придёт к тебе, выступай в поход против! (МКШ-271)³

Дельква – azat (ازات) – ağac adıdır. Ola bilsin ki, əsrin əvvəllərində bu söz ümumişlək söz olub. Yüsif Vəzirin lüğətlərinin, demək olar ki, hamısında bu termin işlənmişdir. L.Budaqovun lüğətində bu söz müasir dilimizdəki kimi (mü-əyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq: д → т) sifət kimi verilmişdir: “ازات (azat) свободные дырочки в решетке кибитки, в которые ремешки (كوك) для скрепления не про-

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. Изд.-во “Наука”, 1969, с. 336.

² Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, III с., İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1942,s. 1037.

³ Древнетюркский словарь. Л., Изд.-во “Наука”, 1969, с. 517.

деты и потому говорят: ”کوکى اداتى کيراک تنک“¹. İstanbul ləhcəsində isə ağac adıdır, tarlalarda qalın gövdəli meşə ağacı, öz ǧalına buraxılmış böyük ağac, əl sürülməmiş yabanı ağac; kamala ǧəlməmiş ǧənc ağac hesab olunur.²

Ədibin lüğətlərinin, demək olar ki, hamısında müşahidə edilən крылорешник, лапина – yalan göz, yalanqoz (arqac) adlı, botaniki terminin lüğətlərdəki mənalarını diqqətlə izləyək. Əvvəla, onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu bitki hal-hazırda “yalanqoz” adı ilə məşhurdur.³ İndi arqac//arǧac sözünə nəzər salaq. Bu söz xalçaçılıq termini olub, toxuculuqda çox işlənilir; xalçanın eninə gedən ipidir. Türk dillərində çox yayılmışdır. Arqac//arǧac qədim türk sözu olub, toxuculuq termini ilə yanaşı, daǧın döşü, ətəyi mənalarını da verir. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün lüğətlərə nəzər salaq.

V.V.Radlovun lüğətində “أرقاچ (Osm.) склонь горы, подошва горы; arqacı – избавитель, хитрый, избобритательный; arqac – أرقاچ Osm.) arpaç atmak-делать утёк” mənalarında⁴, L.Budaqovun lüğətində” 1) уток ткани; 2) склонь или подошва горы,”⁵ D.A.Maqazanikin lüğətində “уток (ткани)”⁶, mənalarında verilib.

Müasir dilimizdə “ива” sözünün ruscadan tərcüməsi “söyüd” Y.V.Çəmənəzəminlinin lüğətində “kuba” kimi verilmişdir. Müasir Osmanlı türkcəsində bu söz botaniki termindir, əncir ağacının tumurcuǧuna deyilir⁷. V.V.Radlovun lüğətin-

¹ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, III c., s. 35.

² Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, I (A-D) c., İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1939, s. 142

³ Ş.Ə.Barxalov. Botanika terminləri və bitki adları. Bakı, “Elm” nəş., 1980, s.98

⁴ V.V.Radlov. Göstərilən əsəri, I c., I h., 1893, s.298.

⁵ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s.28

⁶ D.A.Maqazanik. Adı çəkilən lüğət, s. 75

⁷ Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, II c. (E-K), İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1940, s.984

yü kimi, “bat” sözünün iki dəfə təkrarından yaranmışdır. “Bat” sözü türk dillərinin hamısında işlənir. Məsələn, tatar dilində “بات” qayıq”, qırğız dilində “бата” ”dua, xeyir-dua”, ıığatay dillərində “بات” ’بات’ tez, tezliklə, tez bir zamanda” və s.

Osmanlı türkcəsində “batbat” belə izan olunur: “badımca-niye fasiylesinden yaprakları ağılı bir çeşid bitki”.¹ Elə Y.V.Çəmənşeminli də “batbat” sözünü bu bitkinin adı ilə bağlı vermişdir.

Texniki termin olan “vint”in tərcüməsi ویدە (vidə) qədim türk sözü olub, L.Budaqov² və D.A.Maqazanikin³ lüğətlərində “винт, червяк” mənalarında verilmişdir.

Əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş bu lüğətlərdə elə sözlərə də rast gəlinir ki, onlar müasir dilimizdə tamamilə başqa elm sahəsinin terminləri ilə ifadə olunur. Məsələn, “хорек” sözünün tərcüməsi hal-hazırda zooloji termin olub, “safsar heyvanı və ya safsar xəzi” mənalarında işlənir. Ədib “хорек” sözünün tərcüməsini quqarça kimi vermişdir ki, bu söz bitki adıdır, osmanlı ləhcəsində “İska soğanı”nın sinonimi kimi işlənir.⁴

Daha bir texniki termin olan “пружина” sözünün tərcüməsi də qədim türk sözü ilə – “zənbərik”lə ifadə olunmuşdur. Bu, L.Budaqovun lüğətindəki I variantla üst-üstə düşür: “زنبرك زemberek – пружина; большой холод с сильным ветром”.⁵ Göründüyü kimi, II variant tamam başqa bir mənanı – təbiət hadisələrindən birini əks etdirir.

¹ Türkiyədə halk ağzından söz derleme dergisi, I c., İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1939, s.174.

² L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s.309.

³ D.A.Maqazanik. Adı çəkilən lüğət, s.1108.

⁴ Türkiyədə halk ağzından söz derleme dergisi, II c., İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1940, s.987.

⁵ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s.607.

L.M.Lazarevin¹ və V.V.Radlovun² lüğətlərində isə zənbərik//zemberek//zenberek sözünün mənası “пушка” (top) ilə ifadə edilir.

“Свекла” Azərbaycan dilinə çuğundur, pazı kimi tərcümə olunur. Düzdür, pazı sözü müasir lüğətlərdə var, amma bu söz ən çox dialektlərdə işlənir və çox adam bunun mənasını bilmir. Qədimdə çuğundura “zılx” deyilirdi. Zılx türk mənşəli sözdür, Y.V.Çəmənəminlinin lüğətində də “свекла”nın tərcüməsində verilibdir. Osmanlı türkcəsində “pazı” sözünün sinonimi kimi işlənir³. L.Budaqovun lüğətində “тетива лука”⁴, D.A.Maqazanikin lüğətində 2 mənanı: 1) “тетива (лука); 2) кайма, бордюр, кант”⁵ mənalərini verir. Özü də bu lüğətlərdə “zılx” səs düşümünün təzahür formalarından biri olan dierezaya məruz qalıb, fonetik dəyişikliklə – “zıx” kimi verilmişdir.

Çeşni چشنى numunə” sözü əvəzinə “образец”in tərcüməsində verilmişdir. D.A.Maqazanikin lüğətində verilmiş 3 variantdan biri bu sözlə üst-üstə düşür: “çeşni – вкyc; проба; качество”⁶. Çox güman ki, hazırda nümunə sözünün sinonimi olan çeşid öz ilkin mənşəyini “çeşni” sözündən götürmüşdür.

“Короста” sözünün tərcüməsi olan “qartmaq; keçəl, qotur”un yerində lüğətdə “öyüz” işlənmişdir. Bu söz qədim türk mənşəlidir, L.Budaqovun lüğətində “чесотка, короста”

¹ Л.М..Лазарев. Турецко-татарско-русский словарь наречий Османского, Крымского и Кавказского, с приложением краткой грамматики. Москва, 1864, с.87.

² V.V.Radlov. Göstərilən əsəri, I c., 1 h., 1911, s.897.

³ Türkiyədə halk ağzından söz derleme dergisi, III c., İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1942, s.1575.

⁴ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s.609.

⁵ D.A.Maqazanik. Adı çəkilən lüğət, s.1161.

⁶ Yənə orada, s.200.

sözlərinin tərcüməsində verilmişdir.¹

Ədəbi dil ilə dialekt və şivələr həmişə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Dialektlərdən ədəbi dilə, eləcə də əksinə sözlər və terminlər keçib və keçməkdədir. Y.V.Çəmənəzəminlinin tərtib etdiyi lüğətlər də dialekt sözlərdən azad deyil. Bunlardan bir neçəsini nümunə üçün göstərək.

“Врун” sözünün tərcüməsi “hülləkçi” هلكجي sözü ilə ifadə olunmuşdur. Hülləkçi sözünün kökü olan hüllə yalan sözünün sinonimidir. El arasında belə bir ifadə var: “mənə həllə-hüllə gəlmə”, yəni mənə yalan danışma. Bu söz Qərb zonası dialektlərində-Gürcüstan, Qazax, Tovuz tərəflərdə hülləkçi//hüllükçü variantlarında çox işlənir.

Bildiyimiz kimi, лакомка şirniyyat sevən, dadlı yemək sevən adama deyilir. Xalq arasında tamahkar, hər şeydən pay uman adamlara “sümsük” deyirlər. Lüğətdə “lakomka” sözünün tərcüməsində verilən ərəb əlifbası ilə yazılmış söz: سوسوك bir neçə fonetik variantda oxuna bilər: sösük//so-suk//süsük//sösök//susuk.

“Зыбкий” sifətinin tərcüməsi də diqqəti cəlb edir: “boş-laq”. Müasir lüğətdə bu sözün azərbaycancaya tərcüməsi belədir: “1) tərənən, yırgalanan; 2) ləpələnən; 3) məc. davamsız, qərarlı, etibarsız, mütərəddid; 4) məc. aydın olmayan, qeyri-muəyyən.”² Lüğətdə verilmiş “boşdaq” sözü I variantın sinonimi kimi başa düşülür. Xalq arasında “boşdaq” sözü ən çox “boş” sifətinin morfoloji yolla; -araq şəkilçisi artırmaqla azaltma dərəcəsi düzələn “boşaraq” ilə ifadə olunur.

“Болтуh-1) boşboğaz, çoxdanışan, çərənçi; qeybətçi, söz

¹ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s.168.

² Rusca-azərbaycanca lüğət. I c. (A-K), Bakı, ASE Baş Redaksiyası, 1991, s.447.

saxlamayan, xəbərçi”¹ yerinə Yusif Vəzirin lüğətində dialektlərdən gəlmiş “zəvzək” sözü işlənmişdir. Və yaxud раздражать feilinin tərcüməsində “şitəndirmək” yazılmışdır. “Кладовая” sözünün qarşılığında Qərb zonası dialektində çox işlənən “nəmi” verilmişdir.

Bu lüğətlərdə Y.V.Çəmənəminlənin özünün yaratdığı sözlər də vardır. Məsələn, водопад – çağlayan, кисть – tük qələm, линейка – çizək, буря – qorağan, член – düzək, продольный – boylama, бассейн – sucalax, геология – yer elmi, выставка – görgü, иллюзия – görüntü, весельчак – pay adam və s.

Y.V.Çəmənəminlənin tərtib etdiyi lüğətlərdə müasir dövrümüz üçün arxaizm hesab olunan sözlərə də tez-tez rast gəlinir. Lüğətlərdə işlənən arxaizmləri belə qruplaşdırmaq olar:

1) Geyimlə bağlı arxaizmlər:

Клубук-араçın, султан – xutuz (baş ortüsü bəzəyi), буртус – ləbbadə, портянка – patava, пижама – əntari və s.

2) Müxtəlif vəzifə, ixtisas, peşə adlarını göstərənlər:

Швейцар – dərban, вельможа – rəcal, шут – nədim, фельдфебель – onbaşı, капитан – yüzbaşı, полковник – miralay, кулак – qolçomaq, курьер – qasid, царь – çar.

3) Müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminlər:

Лыко – saqnağ, шелковая акация – gül-əbrişim, рябина-zirnic, чибис – qızquş, кокос – narcil, цикорий-kökəzbağı, ромашки – babna çiçəyi, орхидея – vaşaqi, артерия – şiryanlar, вена – vərid, показатель корня – ciziyə üstü və s.

Lüğətlərdəki sözləri quruluşuna görə 3 yerə bölmək olar: sadə, düzlətmə və mürəkkəb.

Sadə sözlər:

¹ Rusca-azərbaycanca lüğət. I c. (A-K), Bakı, ASE Baş Redaksiyası, 1991, s.92.

Şam, armud, kübar, azot, bud, hakim, vələs, tut, qovaq, çinar, moruq, alma, hovuz, ordu, ərik və s.

Düzəltmə sözlər.

Morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözləri şəkilçilərə görə belə qruplaşdırmaq olar:

- ç¹ / çarxçı, çitəçi, hülləkçi, qapıçı, yazıçı və s.
- lıq⁴ / bataqlıq, uyğunsuzluq, çoxluq və s.
- lı⁴ / kefli, zirehli, əqilli, sərzənişli və s.

Bundan başqa, -dar, -sız⁴, -t¹, -ıq⁴ və s. şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər də vardır.

Mürəkkəb sözlər.

Ay – fundıx, doqquz – don, qaratikan, oymadərən, şorgöz, qırxbüküm, sacayaq, quzuqulağı, şərbətçiotu, itburnu, qaragilə, yelbeyin, qaramıx, qarakışmış və s.

Y.V.Çəmənəminlinin lüğətlərində bir sıra sözlərin rus dilindən tərcüməsi leksik vahidlərlə deyil, söz birləşmələri ilə verilmişdir. Bu söz birləşmələrini iki yerə bölmək olar:

- 1) ismi birləşmələr və 2) feili birləşmələr.

İsmi birləşmələrin 2 növü – I növ təyini söz birləşmələri və II növ təyini söz birləşmələri çoxluq təşkil edir. III növ təyini söz birləşməsinə lüğətlərdə rast gəlmədik.

- 2) Təyini söz birləşmələrinin birinci növü

Qurulu yol, şiddətli yağış, daş armud, tağım ada, eyni təbəqə, kiçik körfəz, sərt fırtına, ala qapı, cındır çust, daş kömür və s.

- Təyini söz birləşmələrinin ikinci növü

Dovşan alması, ruset üzümü, kəpənək qurdu, dil elmi, evlilik aləmi, at ardı, Təbriz bənövşəsi, əndərün ağası və s.

- 3) Ad + feil tipli birləşmə növləri ilə yanaşı, zərf-feil birləşmələri də kifayət qədər işlənmişdir. Amma hamısından çox, təsirlik hallı feili birləşmələr işlənmişdir. Məsələn; qur

yarmaq, qulluq etmək, ikmal etmək, tərsim etmək, iştirak etmək, inkar etmək, israr etmək və s.

Yusif Vəzirin tərtib etdiyi lüğətlərdəki baş sözlərin içində elələri vardır ki, onlar səhv getmişdir. Səhvlər bunlardır: 1) bir saitın yerinə başqa biri yazılmışdır; 2) sait səs əvəzinə samit, samit səs əvəzinə sait yazılmışdır; 3) ь ya yazılmamışdır, ya da artıq yazılmışdır; 4) bir samit səsin əvəzinə digər samit yazılmışdır.

Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək olar:

(Sağ tərəfdəki sözlər Çəmənzəminlinin lüğətlərindən götürülmüşdür).

Батальон – боталион, наперсток – наперстов, шепот – шопот, насып – насыпь, ильм – илим, четки – чейки, арифметика – ариометика, тмин – тминь, смерч – смерчь, бричка – брычка, гипс – гибс, галерея – галлерея və s.

Lüğət məqalələri içərisindəki bəzi sözlər şəkilcə, formaca müasir lüğətlərdəkilərdən fərqlənir. Məsələn, çağdaş lüğətlərdə кулик – cüllüt, низменность – 1) ovalıq, 2) məc. alçaqlıq, əclaflıq, трог – təkənə, превращение – döndərmə, dönmə, metamorfoza, четыре действия – dörd ünsür, дюны – qum təpələri, батальон – botalyon və s. tərcümələri Yusif Vəzir tərəfindən belə yazılmışdır: кулик – kürki quşu, низменность – həfrə, трог – mədarçət, превращение – təhvil said, четыре действия – əmalərbəə, дюны – əkbə, батальон-kabur.

Ümumiyyətlə, tam mükəmməl lüğət anlayışı nisbidir. Ola bilməz ki, lüğət xaricində heç bir söz qala bilməsin. Hər hansı bir sözün sinonimlərindən birinin yazılmaması hadisəsi də labüddür. Y.V.Çəmənzəminlinin lüğətlərini də bu və ya digər baxımdan, tam, mükəmməl hesab etmək olmaz. Çünki, əslində, “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərdə aşağıdakı prin-

siplərə riayət edilməlidir:

1) Baş sözlər əlifba sırası ilə düzülməlidir. (Bu prinsip Y.V.Çəmənzəminlinin ancaq bir lüğətində özünü göstərir).

2) Baş sözlərin hamısında vurğu qoyulmalıdır.

3) İsimlərin yanında onların cinsini göstərən işarə qoyulmalıdır. (məs., м.-мужской род, ж.-женский род, ср.-средний род).

4) İsimlər, adətən, tək şəkildə göstərilir. Ancaq əgər söz daha çox cəm şəkildə işlənirsə, o vaxt onun cəm şəkli baş söz kimi verilməlidir. Belə olan surətdə sözün tək şəkli mütərizədə göstərilir. Məs., ванты мн.(ед.ванта ж.). Əgər söz ancaq cəm şəklində və ya tək şəklində işlənirsə, o zaman bu qeyd olunur. (məs., чайс м.мн.нет, сани ед.нет).

5) Hallanmayan isimlərin yanında işarə qoyulur (məs., такси ср., нескл.) və s.

Bu prinsiplərin sayını xeyli artırmaq olar, biz ancaq bir neçəsini nümunə üçün veririk. Lakin bu o demək deyildir ki, Y.V.Çəmənzəminli bu prinsiplərdən xəbərsiz idi: müəllif lüğətləri çox güman ki, qeyd üçün tərtib etmişdi. Əgər lüğətlərini çap etdirsəydi, yuxarıda verdiyimiz və vermədiyimiz prinsiplərin hamısını nəzərdə tutardı.

Y.V.Çəmənzəminlinin tərtib etdiyi lüğətləri müasir lüğətlərlə müqayisə etdikdə bəzi sözlərin mənalarının tərcümədə üst-üstə düşmədiyinin şahidi oluruq. (Məsələn, коженник, бересклет və s. kimi sözlərdə müşahidə edilir). Söz yox ki, illər keçdikcə, sözlərin mənaları üzərinə yeniləri əlavə oluna bilər. Bu yeni mənalar dialektlərdən gələ bilər və ya neologizm ola bilər. Məsələn, indi Azərbaycan ədəbi dilində tez-tez işlənən “dəstəkləmək” sözünü götürək. Bu söz əvvəllər də dilimizin lüğət tərkibində var idi, lakin bu mənaları ifadə edirdi: “1) сгруппировать, собрать в одно целое; 2) соста-

вить букет”¹. İndi isə dəstəkləmək dedikdə, birinci növbədə, “защищать, помогать, поддерживать” nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən onu qeyd etmək lazımdır ki, “dəstəkləmək” sözü Anadolu türkcəsindən gəlmişdir. Yaxud “независимость” sözünü götürək. Bu sözün “müstəqillik, istiqlaliyyət, sərbəstlik, asılı olmama”² mənalarının üzərinə son illərdə yenisi əlavə olunmuşdur: “bağımsızlıq” və s. Bu misalları kifayət qədər artırmaq olar.

İndi isə gözəl söz sənətkarımız Y.V.Çəmənəminlinin lüğətlərinin ayrı-ayrılıqda təhlilinə keçək.

Birinci. “Русско-тюркско-латинские названия главнейших древесных пород, произрастающих в диком виде в АССР”³ (“Az.SSR-də vəhşi halda bitən (yabanı) ən başlıca ağac növlərinin rusca-türkcə-latinca adları”).

Lüğət 6 vərəqdən ibarətdir. Hər bir bitki növünün adı rus dilində verilmişdir. Qarşısında Azərbaycan dilinə tərcüməsi və latın əlifbası ilə latınca adları yazılmışdır. Muəllif özü sözləri nömrələmişdir. Burada cəmi 88 növ bitki adı ilə tanış olmaq mümkündür. Lüğət şagird dəftərində yazılmışdır, dəftər üzsüzdür.

Sözlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsini müasir dilimizin lüğətləri ilə tutuşdurduqda bir sıra fərqliliklərin, dəyişikliklərin şahidi oluruq. Bunlar fonetik dəyişikliyə məruz qalan sözlərdir. Bir qismi ərəb dilinin tələffüzünə uyğun verilmişdir. Məsələn, ərəblər fıstığa “fustuq” deyirlər, lüğətdə biz oxuyuruq: “fıstıx”. Müasir dilimizdəki “şabalıd” sözü lüğətdə “şabalut” kimi verilmişdir; ərəblərdə “şahbalut” kimi tələffüz olunur. “Дуб” sözünün tərcüməsi olan “palıd” sözü

¹ Azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, Azərnəşr, 1985., s. 129.

² Rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərnəşr, 1983. II c. (L-P), s. 193.

³ Вах: Мəһəммəd Фүзүли адına Республика Əлызmaları Інституту. Арх.-26, Q-23 (375), sax. vah. 402.

“palut” kimi yazılıb. Ərəb dilində “bəalut”dur. Bu dəyişiklikləri “fındıq” sözündə də görmək mümkündür; Y.V.Çəmənəminlinin lüğətində “fundıx” və “fündıx” kimi getmiş bu söz ərəb dilində “funduq” kimi tələffüz olunur. Bu qəbildən olan sözlərə lüğətdə tez-tez rast gəlmək olur.

Lüğətdə olan sözlər əlifba sırası ilə nizama salınmamışdır; ardıcılıq pozulmuşdur, onlar baş hərflər üzrə belə sıralanmışdır: k, o, ç, d, k, b, m, o, q, q, o, b və s.

Y.V.Çəmənəminlinin o biri lüğətlərində olduğu kimi, bu lüğətdə də bir sıra rus sözləri müasir rus dili leksikasında olan sözlərdən müəyyən hərf fərqlərinə görə seçilir. Məsələn; müasir rus dilində olan крыжовник, ильм, гардения, алыча, боярышник kimi botaniki terminlər ədibin lüğətində крыжевник, илим, гордовина, алуча, боярошник formasında yazılmışdır.

Lüğətdə verilmiş ağac adlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxdıqda onların müəllif tərəfindən çox dəyişildiyinin, rus dilinin təsiri ilə fonetik dəyişikliklərə məruz qaldığının şahidi oluruq. Bildiyimiz kimi, nitq, tələffüz zamanı bir sıra sözlərdə səslərin işlənmə yeri, bir-biri ilə qonşuluğu, yaxınlığı onların bəzi fərqliliklərə, dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur. Bu və ya digər səsin tutduğu mövqedən asılı olaraq digər səslərin təsiri altında başqa səslərlə əvəz olunmaları fonetik hadisələr adlanır. Tələffüz zamanı tez-tez rast gəldiyimiz bu fonetik hadisələr Y.V.Çəmənəminlinin lüğətində tamamilə başqa bir formada təzahür edib. Bu fonetik hadisələrdən dissimilyasiyaya daha çox rast gəlinir. Lüğətdə az da olsa, proteza, eliziya və metateza hadisələri nəzəri cəlb edir.

64. Крушина сабита, урус - Урусун, Ум-урусун
Rhamnus cathartica
65. - Крушина Писакова - Капа - урус
Rhamnus Pallasii
66. Крушина голка - Диадокарф
67. Асирная Калюди - Ах - тикан
Asparagus
68. Тлеоврус - Шайтин-а - Фелестрия
69. Стенная шилша - Капа - мочам
Prosopis Septimia
70. Мелковая акация Тарб-Дорисун
Albizia julibrissin
71. Мелкая - Бадам Студалус комени
72. Бобовник - Мел-шафта
Styphalus nama
73. Перем - Шавтале *Persica vulgaris*
74. Артское - Арик *Prunus armeniaca*
75. Тернелив, торнелив, арга - Альбита
Prunus insipida
- Заводы, кафедров называде Д. П. П.
д. Орми НОКич (авуст леонитев)

Ю.В.Чеменземинли. «Русско-тюрско-латинские названия главнейших древесных пород, произрастающих в диком виде в АССР»

Y.V.Çəmənzəminlinin bütünlüklə botaniki terminlərdən ibarət olan bu lüğətindəki bəzi sözlərin tərcüməsi həmin sözlərin müasir lüğətlərdəki tərcüməsi ilə uyğun gəlmir. Məsələn, “бересклет” sözü müasir lüğətdə gərməşov kimi tərcümə edildiyi halda, haqqında danışdığımız lüğətdə “şümşat” kimi tərcümə olunmuşdur.

“Şümşad” ağac adıdır və bu, müasir rus dilində “самшит” adlanır. Yusif Vəzir lüğətində “кавказская пальма” ağacını azərbaycancaya “samşit” kimi tərcümə etmişdir. Görünür, bu terminin dilimizə tərcüməsini tapmamışdır, rus dilinin leksikasından istifadə etmişdir.

“Каменная смородина”nın tərcüməsində qarağat və merikal sinonim sozləri verilmişdir. “Qarağat” indi də belə tərcümə olunur, amma “merikal” sözünə Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Bu sözü “qarağat”ın sinonimi kimi verən ədib, çox güman ki, “ayrəncəsi” bitkisinin rus dilindəki tərcüməsinə -”mirika” termininə istinad etmişdir.

Bildiyimiz kimi, “кожевенник” Azərbaycan dilində “gön istehsalı ustası, dərici, göncü” və ya köhnə sözlə desək, “dabbaq” deməkdir. Halbuki yazıçı bunun tərcüməsini kolbitki olan “sarağan” kimi vermişdir (əslində “sarağan”dır). “Sarağan” rus dilində “скумпия” adlanır. Ola bilsin ki, yazıçının yaşadığı dövrdə “кожевенник” sözü rus dilində həmcinin bitki adı olmuşdur.

Lüğətdəki Azərbaycan dilində verilən bitki adlarının bir qismi bizim üçün tanış deyildir. Yazıçının işlətdiyi bu variantlara həm ədəbi dilimizdə, həm də dialektlərimizdə rast gəlmək mümkün deyil, çox güman ki, bu sözlər Ukrayna dilinə məxsusdur. Bu lüğət məqalələrini baş sözləri ilə birlikdə götürüb müasir lüğətlə müqayisəli şəkildə veririk:

Müasir lüğətdən	J.V.Çəmənzəminlinin lüğətindən
Осокорь-qaraqovaq	осокорь-tarek
пихта-ağ şam ağacı	пихта-söçü
ломонос-ağ əsmə	ломонос-çəmarluk
брусника-mərsin	брусника-kizil kubəcet
черника-qaragilə, mərcanı	черника кавказская-qara saqaldı
шиповник-itburnu	шиповник-вокюмаре
бобовый-рахlalılar fəsiləsi	бобовник-teli şaftal
терн-göyət	терн-dali-şlaq
чёрная смородина-qara qarağat	чёрная смородина-laba
черешня-gilas; giləs ağacı	черешня-damıraz
белолістка-ağyarpaq	белолістка-komax

Bəzi sözlərin tərcüməsini rus dilində də tapmadığımız üçün onları yuxarıda verdiyimiz cədvələ salmadıq: павой – qxici; кебовое дерево – saçkis-aqaç; гребенчук – molqun, ilьqun.

Lüğətdə elə sözlər də vardır ki, onlar Azərbaycan dilində asanca başa düşülür, lakin rus dilindəki variantları bizim üçün naməlumdur: глог, дерен, свидина – dali zoğal; дер-фи-дерево – kara-tikən; стенная милица – kara çialem.

Bildiyimiz kimi, dildə olan sözlər həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər çox müxtəlif və rəngarəngdir. Çünki elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən sözlər, müxtəlif terminlər və s. – bunların hamısı lüğət tərkibinə daxildir. Vaxt keçdikcə lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir; bir qrup sözlər köhnəlir, dilin lüğət fondunu tərk edir. Eyni zamanda, inkişaf əlaqə-

dar olaraq dilimizdə yeni sözlər yaranır və yaxud başqa dillərdən sözlər lüğət tərkibinə keçir. Elə sözlər də vardır ki, onlar müəyyən vaxt keçdikdən sonra mənalarını dəyişir. Məsələn, yunan sözü olan “demaqoq”u keçmişdə yunanlar yaxşı mənada işlətməmişlər. Bu, “xalq” mənası verən “demos” sözündən yaranmışdır. Yunanlar xalqı müdafiə edən, onun fikrini, rəyini söyləyən adamlara “demaqoq” deyərmişlər. İndi isə “demaqoq” sözü pis, qeybətçil, başqasını paxıllıqca satan və s. mənalarda işlənir. Azərbaycan dilində “ər” sözü keçmişdə kişi, mərd, igid mənasında işlənmişdir. İndi isə ailə-məişət münasibətləri çərçivəsində işlənir. “Qələt” sözü keçmişdə “səhv” kimi başa düşülürdü, müasir dövrdə isə “qələt etmək” kimi mənfi mənada işlənir, təhqir etmək və qəbahətini boynuna almaq mənalarını verir. Fars dilindən dilimizə keçən “aludə” sözü klassiklərimizin dilində daha çox “bulaşmaq, batmaq” sözlərinin sinonimi kimi işlənmişdir. Hal-hazırda isə valeh olmaq, məftun olmaq mənasını verir və s. Bu misalların sayını artırmaq olar. Demək istəyirik ki, Y.V.Çəmənzəminlinin əsrin əvvəllərində tərtib etdiyi lüğətlərin, yüzilliyin sonlarında, yəni 90-cı illərdə çap edilmiş lüğətlərlə müqayisədə diqqəti cəlb edən bir fakt bəzi sözlərin mənalarındakı müxtəliflikdir. Məsələn, lüğətdə “крушина Паласова” adlanan bitkinin tərcüməsində “kara – tıx” yazılmışdır. Çox güman ki, “qaramuq otu” bitkisinin fonetik dəyişikliyə məruz qalmış variantıdır. “Qaramuq otu” isə rus dilində “куколь” adlanır. “Крушина” sözünün isə azərbaycancaya iki tərcüməsi var: biri “murdarça”, digəri isə “ağtikan”. Yəni “murdarça” və “ağtikan” – “крушина” sözünün tərcüməsidir. Yusif Vəzir isə “ях тикян” kimi yazdığı “ağtikan” bitkisinin rusçaya tərcüməsində “астрагал колючий” yazmışdır. “Астрагал” müasir lüğətdə “gəvən” adlı bitkinin tərcüməsi-

dir. Bu bitki paxlalılar fəsiləsindən ot və ya yarımkoldur.

Başqa bir nümunə gətirək; “лавровишня” hal-hazırda “dəfnəgilas” kimi tərcümə edilir. Lüğətdə isə tərcüməsində “karaqişmiş” yazılıb. Bizim “bağamburc” adı ilə tanıdığımız “омела” bitkisi “qelşek” adlandırılmışdır.

* * *

Y.V.Çəmənəminlinin arxivində tapdığımız lüğətlərdən biri “Rusca-türkcə-latinca lüğət”¹ adlanır. Bu lüğət Y.V.Çəmənəminlinin böyük qardaşı Əbülhəsənə məxsus olmuşdur. Əbülhəsən realni məktəbin tələbəsi idi. O, nəinki sinifdə, hətta bütün məktəbdə ən yaxşı oxuyan tələbələrdən biri idi. Yusif Vəzir öz xatirələrində yazır: “Böyük qardaşım Əbülhəsən realni məktəbdə oxuyurdu. Çox ciddi və sərt, türkcə-farsca və rusca mükəmməl bilir, şeir və pyes yazırdı, eyni zamanda dərslərindən də birincilik qazanır və hər il tərifnamə ilə təltif olunurdu.”² Əbülhəsən həm də özü üçün rusca-türkcə lüğətlər tərtib edirdi. Yusifin savadlanmasında, dünya klassikləri ilə maraqlanıb, onların əsərlərini oxumasında, dərslərinə fikir verməsində Əbülhəsənin böyük rolu olmuşdur. Lakin, çox təəssüf ki, bu cavan həyatı tez tərkdir. Qardaşı öləndən sonra onun kitabxanasının açarını atası Yusifə verir. Qardaşının kitabxanası əlinə keçdikdən sonra Yusif rus və əcnəbi klassikləri ilə tanış olur, beləliklə, onda ədəbiyyata, rəsmə böyük maraq yaranır. Yusif də şeir yazmağa başlayır.

Əbülhəsənin bu lüğətçəsi cəmi bir qrankadan ibarətdir. Üst vərəqdə “Ученика второго Шушинского Реального

¹ Вах: Мəһəммəd Фүзүли adına Республика Əlyазmaları Інституту. Арх.-26, Q-23 (382)⁷, сах. vah. 399.

² Y.V.Çəmənəminli. Həyatımın 20 ili. Əsərləri, III c., B., “Elm” nəş., 1977 s. 277-278.

Училища Абуль-Гасана Везирова” sözləri yazılmışdır. Lüğət qırmızı qələmlə yazılmışdır, cəmi 17 sözdən ibarətdir. Sözlərin hamısı ağac adlarıdır. Həmcə kiçik olduğuna görə bu lüğəti olduğu kimi veririk:

Русск.	Тюрк.	Латинс.
Липа	– Джокя, джох	– Tilia
Клен	– Агджагаин	– Acer
Гледичия	– Шаттан агач	– Qyleditsehia
Мушмула	– Азгиль	– Mespilus
Ясень	– Георюш, гывраш, вян	– Fraxinus
Самшит	– Самшит	– Buxus
Каркас	– Дагдаган	– Celtis
Дзельква	– Азат-Нин (талыш)	– Zelcova crenata
Карагач	– Балтагран	– Ulmus
Чинар	– Чинар	– Platanus
Дуб	– Палуг	– Quercus
Бук	– Фистых	– Fagus
Граб	– Валяс	– Carpinus
Ольха	– Кизил-агач	– Alnus
Осина	– Ковах	– Populus tremula
Белолистка	– Ак-соут	– Populus alba
Можжевельник	– Ардыш	– Juniperus.

Lüğətin altından muəllif öz imzasını qoymuşdur. Göründüyü kimi, buradakı sözlərin – ağac adlarının hamısı, bundan əvvəl haqqında bəhs etdiyimiz lüğətdə vardır. Tək bir söz müstəsna təşkil edir: гледичия – şattan-aqac. Müasir dilin

lüğətində гледичия – “lələk”¹ kimi tərcümə edilir.

Əbülhəsən də rus dilində təhsil aldığı üçün onun türk (Azərbaycan) dilindəki tərcümələrində incə saıtlərin qalın saıtlərlə əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Eləcə də Azərbaycan dilinin spesifik səslərindən olan g, ğ, c, samitlərinin dəyişildiyini də görürük.

* * *

Yazığın “Rusca-türkcə cib lüğəti”² adlanan digər lüğəti şagird dəftərində yazılmışdır. Lüğətin üz qabığında müəllifin adı, soyadı, “Azərnəşr, Bakı” sözləri, 1934-cü il tarixi, yuxarıda sağ küncdə 18/V-1935 tarixi yazılmışdır. Lüğət I və II Roma rəqəmləri ilə iki hissəyə bölünmüşdür. I hissədə 79, II hissədə 35, cəmi lüğətdə isə 114 baş söz və ifadə var. Lüğət məqalələrinin sözləri o dövrkü latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə verilmişdir.

Lüğətin baş sözlüyü əsasən leksik vahidlərdən ibarətdir: воротник, луч, свет, ласкать, ум və s. Lakin bu sözlükdə bir neçə söz birləşməsi də vardır: повивальная бабка, его превосходительство, его сиятельство, его величество, его высокородие, его высокосвященство, плакучая ива, кавказская пальма, старая дева. Bizim diqqətimizi bir söz birləşməsi xüsusi cəlb etdi. Bu söz birləşməsi belədir: “ИМЯ ИМ ЛЕГИОН.” Tərcüməsində yazılıb: “onların sayı-hesabı yoxdur; çaq”.

İndi isə “çaq” (çaq) sözünün mənasına diqqət yetirək və bunun üçün lüğətlərə baxaq.

“Древнетюркский словарь”da “çaq” sözü “çaxmaq” sö-

¹ Ş.Ə.Barxalov. Botanika terminləri və bitki adları. Bakı, “Elm” nəş., 1980, s. 133.

² Вах: Мəһəммəd Füzuli adına Respublika Əlyазmaları Інституту. Арх.-26. Інв.19651,sax.vah.400.

zünün hissəsi kimi götürülmüşdür. Məcəzi mənalari da göstərilməmişdir. Bundan başqa, ədat, vaxt və s. sözləri ifadə etdiyinəin də şahidi olur. Lüğətdə olduğu kimi, göstərək. “1. *çaq-I* высекать (искру, огонь); ol *çaqmaq çaqdı* он огнем высекал (огонь); 2. Переносное значение: доносить, делать донос; наговаривать; подстрекать, сеять вражду: ol *sözüg anıñ, qulaqqa çaqal*-он сеял вражду между (теми) двумя людьми.

çaq-II резко снижаться, кидаться; *us es körüp yüksäk qalıq qodı çaqar*-гриф, завидев педаль, кидается вниз с высокого неба.

çaq-pora, время *tan*, ertä *çaqda keldi* (oğuz-kaqan)

çaq-частица: именно, точно, как раз; *çaq amañni urıñ* бей точно по мишени (М.Каş.)

çaq-изобразительное: отрывистый звук: ol *anı urdı çaq etmädi* он его ударил, но не сильно (М.Каş.)

çaq-собственный термин”¹

“*çaq*-шум, суматоха”²

L.Budaqovun lüğətində bu sözün bir neçə variantını müşahidə edirik; özü də türk dilinin cığatay ləhcəsində: “ol *çağlı* mal tuşdı leşkərinin (قوليفه) – и войскам досталось столько добычи, имеющий такое-то количество; род наружного укрепления крепости, свежий, новый, невредимый; время; сила”.³ Çox güman ki, Y.V.Çəmənəminlinin yazdığı «имя им легион» birləşməsi L.Budaqovun lüğətindəki I variantla üst-üstə düşür. Hər ikisində say-hesab mənasında gedir.

V.V.Radlovun lüğətində «çaq» osmanlı ləhcəsində iki əş-

¹ Древнетюркский словарь, Ленинград, Изд-во “Наука”, 1969, с. 140.

² Yенə orada, s.136.

³ L.Budaqov. Adı çəkilən lüğət, I c., s. 457.

yanın toqquşması, zərbənin səsi; axmaq, pis iş; vaxt, zaman; qüvvə, fəaliyyət; iri, güclü; arabanın təkəri; yük heyvanlarını yemləmək üçün torba; چاقماق (çaqmaq)-iti zərbə ilə vurmaq; tez tutmaq; lənətləmək; partlamaq kimi sözlərin sinonimi kimi verilmişdir.¹ D.A.Maqazanikin lüğətində təkərin mili; vaxt kimi izah olunur.²

Məlum məsələdir ki, tərcümə lüğətlərində sözlərin tərcüməsində nə qədər çox sinonim verilsə, bu, musbt cəhət hesab olunur. “Rusca-türkcə cib lüğəti”ndə lüğət məqalələri içərisində sinonimləri ilə birgə verilmiş sözlər bunlardır: луч-şüa, şəfəq, ласкать-oxşamaq, sığallamaq, tumarlamaq, чехол-qlaf, kəfrəm, стройный-şümal, qəddiqamətli, орден-osaq, təşkilat, плотский-cismani, şəhvani, лысина-daz, sülə.

“Сарай” və “хлев” sözlərinin hər ikisinin tərcüməsində isə “dəyə” sozu verilmişdir. Əslində “dəyə” sözünün rusca tərcüməsi “землянка, хижина”-dır. Saray – anbar, dam, samanlıq mənalarında, хлев-рəyə mənasında başa düşülür. Y.V.Çəmənəminli isə, belə çıxır ki, “сарай” və “хлев” sözlərini sinonim kimi götürmüşdür.

Bir söz izahı ilə birlikdə verilmişdir: “альков-самəkan; divarda çarpayı və ya yataq üçün qayrılmış yer”.

Lüğətdəki sözlər arasında kifayət qədər arxaizmlərə də rast gəlirik:

Arma, nəmi, cıvata, somun, urub, valənd, bancuq, isfəndan, meris, qəməriyyə, caməkan, gəlşək, əcir, kəfrəm, zati devlətləri, zati nəcabətləri, zati həşəmətləri, zati izzətləri, zati əqdəs, qlübə, arqadaşlar.

“Rusca-türkcə cib lüğəti”ndəki sözlərin çox hissəsini elmi, texniki, ictimai və s. terminlər təşkil edir. Bu terminləri

¹ V.V.Radlov. Göstərilən əsəri, III c., II h., 1905, s. 1831; 1841.

² D.A.Maqazanik. Adı çəkilən lüğət, s. 198.

belə qruplaşdırmaq olar.

Tibb elminə aid olan terminlər:

Повивальная бабка – mama, mamaça, висак-gicgah, одышка – töüşük, бородавка – ziyil.

Fəlsəfə və psixologiya elmlərinə aid terminlər:

Чувственность – həssaslıq, ум – ağıl, восприятие – idrak, разум – zəka, мышление – düşüncə, юродивый – qələndər, неудобство – narahatlıq, беспокойство – rahatsızlıq.

Coğrafiya elminə aid olan terminlər:

Ливень – şıdırğı yağış, луч – şüa, şəfəq, губка – bulut.

Botanika elminə aid terminlər:

Клен – isfəndan, черемуха – meris, граб – vələs, ольха – qızılağac, береза – toz, осокорь – təzək (ağac), осина – qovaq, белолістка – qovaq, плакучая ива – sallama söyüt, хвойник – qırxbüküm, сосна – çam, ель – küknar, пихта – söçü, можжевельник – ardıc, ильм – qarağac, дельква – azat, каркас – dağdağan, кавказская пальма – şümşəd, омела – gəlşək, лох – iydə, ясень – gəvrəş.

Texniki terminlər:

Болт – sıvata, гайка – somun, urub, шестерня – dişli, подшипник – yataq.

Peşə, vəzifə bildirən terminlər:

Кучер – sürücü, конюх – mehtər, паромщик – bərəçi, вельможа – rəçal.

Titul bildirən terminlər:

Его превосходительство – zati devlətləri, его сиятельство – zati nəcabətləri, его величество – zati həşəmətləri, его высокородие – zati izzətləri, его высокосвященство – zati əqdəs.

Kənd təsərrüfatı sahəsinə aid olan terminlər:

Коса – kərənti, сарай – dəyə, хлев – dəyə, кошура – hin,

руно – yun, грива – yal.

Siyasi və hərbi terminlər:

Герб – arma, легион – lezion (qoşun hissəsi), сан – rütbə, орден – nişan, осақ, təşkilat.

Dini terminlər:

Откровение – vəhy, возмездие – əsir, заклинание – əfsun, вельзевул – iblis, Христос – Məsih.

Lüğətdəki bəzi baş sözlər tərcümələrinə görə müasir “Rusca-azərbaycanca lüğət”lərdən seçilir. Məsələn, Yusif Vəzir “hin” sözünün tərcüməsində, yəni baş sözlükdə “кошура”, “dəyə – хлев, сарай”, “şümşad – кавказская пальма” yazıb. Halbuki müasir lüğətlərdə bu baş sözlərin yerində курятник (hin), землянка, хижина (dəyə), самшит (şümşad) verilmişdir.

Baş sözlər içində fonetik dəyişikliklərə məruz qalan sözləri göstərək. I tərəfdəki sözləri orfoqrafiya qaydaları əsasında, II tərəfdəki sözləri isə Y.V.Çəmənzəminlinin luğətindən eyni ilə götürüldüyü şəkildə təqdim edirik: плотский – плотской, четки-чейки, подшипник-подшивник, ильм – илим, бородавка – бородовка, насып – насыпь, кошара – кошура.

Lüğətdəki lüğət məqalələrini mənşəyinə görə təsnifləşdirərkən belə bir qruplaşma alınır:

1) Əsil Azərbaycan sözləri; 2) ərəb sözləri; 3) fars sözləri; 4) türk sozləri; 5) ərəb-fars sözləri.

1) Əsil Azərbaycan sözləri:

Осақ, yun, ziyil, bərəçi, oyuq, yersiz, soyüd, qırxbüküm, dağdağan, iydə, gəvrəş, cod, daz, çan, dişli, yataq, toz, bulud, solmaq, artırma, sürücü, yaxa, yağış, oxşamaq, yortma, yal, lallanmaq, dəyə, hin, sərimək, hırna.

2) Ərəb sözləri:

İblis, həyula, zati əqdəs, iddia, təşkilat, zati nəcabətləri, rəcal, şümal, zati həşəmətləri, qəddiqamətli, müqəvvə, müqəddəs, vəhy, zati devlətləri, qəməriyyə, rütbə, fərəh, əcir, idrak, ağıl, cismani, şəhvani, zati izzətləri, təsbih, zəka, şəfəq, şüa, dünya, məclis, cəmiyyət, tumarlamaq, həssaslıq...

3) Fars sözləri:

İşgəncə, əfsun, isfəndan, qələndər, nişan, dəhliz, mehtər.

4) Türk sözləri:

Arqadaşlar, qlübə, cocuq, cıvata, somun, urub, bancuq, mandal, meris, arma.

5) Ərəb və fars sözləri:

Narahatlıq (na-fars, rahat-ərəb sozüdür), caməkan (ca-fars, məkan-ərəb sozüdür).

“Rusca-türkcə cib lüğəti”ni nəzərdən keçirdikcə bir məqamla rastlaşdıq; lüğət məqalələrindən bəziləri müasir lüğətdəkilər ilə mənaca üst-üstə düşsələr də, yəni məzmunca eyni olsalar da, şəkilcə müxtəlifdirlər, bu da maraqlı dil faktı kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan müqayisələri göstərmək üçün əyani vəsait kimi cədvəldən istifadə edək:

Müasir lüğətlərdə	Y.V. Çəmənəminlinin lüğətində
герб – gerb	герб – arma
кладовая – anbar	кладовая – nəmi
колокольчик – 1) zıncırov; 2) zəngçiçəyi	колокольчик – qamro
неповоротливый – 1) ağır; ya- vaş, tərənən, əliağır, 2) küt, key, fəaliyyətsiz	неповоротливый – yöndəmsiz
болт – 1) bolt; 2) qullaba	болт – cıvata
гайка – qayka	гайка – valənd

подшипник – podşipnik (maşında oxun və ya valın oturduğu dayaq)	подшипник – yataq
собачка – 1) (tex) dilçə; 2) itci-yəz; 3) tətik (silahda); 4) pazcıq	собачка – mandal
черемуха – meşə gilası	черемуха – meris
осокорь – qaraqovaq	осокорь – təzək (ağac)
хвойник – iynəyarraq	хвойник – qırxbüküm
пихта – ağ şam ağacı	пихта – söçü
омела – bağamburc	омела – gəlşək
беседка – köşk, çardaq	беседка – qəməriyyə
альков -1) taxça 2) yataq yeri	альков-самəkan; divarda çarpayı və ya yataq üçün qayrılmış yer
возмездие – əvəz, qarşılıq, haqq, mükafat; cəza	возмездие – əsir
братия – 1) həmkarlar, məsləkdaşlar, peşə yolçuları; 2) bir monastıra mənsub olan rahiblər	собратия – arqadaşlar
сосна – şam ağacı	сосна – çam
колокол-zəng	колокол – çan
чехол – çexol, örtü, üz, qın,	чехол – qlaf, kəfrəm
вельможа – əyan, ağa, kübar	вельможа – rəcal
будка – budka	будка – qlübə
насып – dənlik, səlsələ (dəyirmanda)	насып-оууq
оргия – 1) orgiya (qədim yunanalarda: şərab və keyf allahı Vaxs-Dionisin şərəfinə duzəldilən şənlik; 2) eyş-işrət, azğincasına keyf	оргия – hırna
галоп – dördayaq (at yerışı); dördayaq çarpmaq, sürmək	галоп – yortma

Daha bir faktı da qeyd etmək lazım gəlir. Baş sözlərdən bəziləri rus dilində omonim sözlər kimi işlənə bildiyi halda, Y.V.Çəmənzəminli bu omonimlərdən birini, ən çoxu ikisini qeyd etmişdir. Bu sözlərdən bir neçəsini nümunə üçün göstəririk:

Omonimlər	“Rusca-türkcə cib lüğəti”ndən nümunələr
руно (qoyun yunu) – руно (balıq sürüsü)	руно – yun
лох (iydə) – лох (təzə kürü tokmüş qızıl balıq)	лох – iydə
коса (hörük) – коса (kərənti, dəryaz) – коса (coğr, dil) – коса (dar meşə zolağı)	коса – kərənti, uzun ada

“Свет” sözü isə Y.V.Çəmənzəminlinin lüğətində istisna təşkil edir. Ədib bu sözün 4 omonimini vermişdir; свет (ışıq) – свет (dünya) – свет (cəmiyyət) – свет (məclis).

“Rusca-türkcə cib lüğəti”ndəki baş sözlər əlifba sırası ilə düzülməmişdir; bu şəkildədir: губка, выцвести, крыльцо, кучер, конюх, воротник, ливень və s.

Y.B.Çəmənzəminlinin o biri lüğətlərinin hamısında lüğət məqalələri ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. İndi də keçək həmin lüğətlərin təhlilinə.

* * *

Yazıçının “Rusca-azərbaycanca lüğət”¹ adlanan digər lüğəti 23 vərəqdən ibarətdir. Bu lüğət kiçik qeyd kitabında

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx-26. Inv. № 19649, sax.vah.398

yazılmışdır. Lüğət məqalələri əski əlifbada, yəni ərəb əlifbasında verilmişdir. Cəmi 651 sözdən ibarətdir. Baş sözlük əlifba sırası ilə düzülməmişdir. Bu baş sözlərdən bəzisi düzgün yazılmamışdır. Həmin bu sözləri düzgün yazılış formaları ilə birlikdə, cədvəlin köməyi ilə müqayisəli şəkildə veririk:

Düzgün yazılış forması	Y.V.Çəmənşəminlinin “Rusca-azərbaycanca” lüğətindəki baş sozlərin yazılışı
эгоист	эгоисть
желчь	желч
кизил	кицил
тысячелистник	тысячилистик
орхидея	орхидей
экстаз	экстас
лемех	лемеш
непреодолимый	непреоделимый
шахматы	шахмат
кровоизлияние	кровоизлеяние
деготь	дегат
яичник	яишник
мочевой пузырь	мочевой пузырь
геморрой	геморой
подвиг	подвик
короста	кароста
водоворот	вадоворот
родник	радник
землетрясение	землетресение
затмение	затменение
россыпь	россыб

смерч	смерчь
алгебра	альгебра
коэффициент	коэффициент
арифметика	ариометика
вычитаемое	вычитанное
вес	весь
простая дробь	простой дробь
тмин	тминь
коноплянка	коноплянька
щепот	шопот
батальон	боталион
бричка	брычка
наперсток	наперстов

Yusif Vəzir “xaribülbül”ün (xaribülbül) tərcüməsində “офорт паукообразный” yazmışdır. Ancaq biz bu çiçəyi “ятрышник широколистый” adı ilə tanıyırdıq .”Петрушка” – “сəfəri”, “кинза” – “keşniş” göyərtilərini rus dilində adıdır. Amma bu lüğətdə “петрушка”nın tərcüməsində “keşniş” yazılmışdır. “Анютины глазки” isə sadəcə olaraq “анютина” şəklində verilmişdir. Botaniki terminlərdən dana biri -”верба” bu lüğətdə “бредина, ива казя” adı ilə “bədmüşk, pişpişi” bitkisini rus dilində ifadə edir. Bəllidir ki, müasir lüğətlərdə “dəvədabanı” bitkisi rus dilində “мать и мачеха” və ya “мать-мачеха” kimi tərcümə olunur. Y.V.Çəmənzəminlinin “Rusca-azərbaycanca lüğət”ində “dəvədabanı” rus dilində “хламушник, репейник” adı ilə getmişdir .

Çox hissəsi leksik vanidlərlə ifadə olunan baş sözlüyün içərisində söz birləşmələri də vardır: параллельная линия, шепотом разговаривать, жмурить глаз, срочное письмо, игра в пятнашки, глухая крапива, косатый флорентский

зимовник, ива казя, северное сияние, ильм полевой, божья белая, половая энергия, половая деятельность, половое созревание, брачная жизнь, половой акт, половая неврастения, спинной хребет, Большая Медведица, коренные зубы, зуб мудрости, орган пищеварения, половая зрелость, слезистая оболочка, мочевого пузыря, полушарик мозговой, бешеная корова, атмосферные осадки, железная дорога, железнодорожная линия, жаркий пояс, желтая раса, горный хребет, каменный уголь, лунное затмение, минеральные воды, млечный путь, небесные светила, пути сообщения, смещанная раса, сахарный тростник, солнечное затмение, северный полярный круг, тропик рака, тропик козерога, южный полярный круг, алгебраическое выражение, буквенный коэффициент, количество с одиноковыми показателями, квадратное уравнение, непрерывная дробь, отрицательный показатель, простое уравнение, простой процент, показатель корня, уравнение первой степени, численный коэффициент, численное значение, именованное число, наименованное число, незначающее число, общий делитель, общий наибольший делитель, обратная пропорциональность, общее произведение, первоначальные числа, периодная дробь, прямая пропорциональность, простое именительное число, пропорциональное деление, составное число, сложное именительное число, четыре действия $v\theta s$.

Baş sözlərdən bir neçəsi səhvən təkrar getmişdir: поверхность (səthi), смородина (qarağat), равнина (duzəngah), северное сияние (fəcr şimal). Шашки *sozü də iki dəfə* getmişdir, ancaq lüğət məqalələri ayrı-ayrı, yəni sinonim sözlərlə verilmişdir: “dama” və “gorda”.

Baş sozlüyün içərisində bəziləri eyni mənanı ifadə edirlər; tərcüməsində eyni sözlər yazılmışdır. Başqa sözlə desək, həmin baş sözlər sinonim hesab olunur; непрерывная дробь (kəsr dövrü) – периодная дробь (kəsr dövrü); допрос (istintaq) – запрос (istintaq); полная зрелость (həddi buluq, sinn şəbabət) – совершеннолетие (həddi buluq, sinn şəbabət), холм (təpə) – хлопок (təpə), сволочь (dəni) – подлец (dəni).

Lüğətdə müasir dövr üçün arxaik hesab edilən bir neçə söz də vardır: qolçomaq, miralay, ləbbadə, xədim, patava, qazalaq, səyyarə, gorda, carçı, şətrənc, yüzbaşı, onbaşı və s.

Lüğət məqalələrini mənşəyinə görə beş yerə bölmək olar:

1) Əsil Azərbaycan sözləri: paya, ada, cıgır, pıçıldeşma, dəniz, həsir, sərgi, görgü, totuq, aygır, yabı, öküz, buta, kəl, carçı, qarağat, bərə, qızquşu, yonca, zirə, duyğu, qulançar, qızılağac, qovaq, itburnu, dəvədabanı, yamac, saman, çöl, onbaşı, yüzbaşı, körpə, uşaq, çağa, qız, yemək borusu, tala, bataqlıq, yay, yayla, dolu, yaz, ay, isti, arpa, ilıq, bulaq, kənd, təpə, ipəkçilik, soyuq, gün, yağış və s.

2) Ərəb sözləri: fənd, səthi, bətn, hədyan, nərə, qasid, sü-kun, səhra, şüar, naqis, mizan, dəni, səfra, afət, xələf, katib, əcdad, ərkan, ləin, cəbəl, təhvil, muhit, cəzirə, ləbbadə, həfrə, mədd, xədim, labüd, təmas, istintaq və s.

3) Fars sözləri: gərdbad, sərzənişli, sərab, şeştə, dəhliz, xudbin, sərv, şəbbu, əfsun, mina, yavər və s.

4) Rus dili və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən gələn sözlər: bar, elastik, plan, transit (tranzit // transit), urağan (uraqan // urağan), teleskop, tundra, şose, milyon, dəlta (delta // dəlta).

5) Türk mənşəli sözlər: əyriltiotu, quqarça, zənbərik, oymadərən, zılx, sırt, çeşni, papatya və s.

Haqqında söhbət açdığımız “Rusca-azərbaycanca lüğət”-

dəki lüğət məqalələri müasir ədəbi dilimizin sözlərindən fərqlənir. Məsələn, ромашки – babına çiçəyi – birəotu, mollabaşı¹; орхидея – vaşaqi – səhləb²; рябина – zirnic – barbaris³; ветла – nəlaf – ağ soyüd⁴, заросль – gəndəlaş – buzina⁵, цикорий – kökəzbanı – kasnı⁶.

Lüğətdəki terminlər miqdarına görə çoxdur. Bu terminləri belə qruplaşdırmaq olar:

1) Coğrafiya elminə aid terminlər, ümumi sayı 110-dur: радуга – qövsü qüzeh, вулкан – yanardağ, горизонт – üfûq, ливень – şiddətli yağış, волнение – fırtına, степь – çöl, равнина – düzəngah, склон – sırt, ямач, атмосфера – havai nəsimi, отлив – səzr, пролив – boğaz, перешеек – bərzəx, океан – mühit, материк – qitə, приток – vahə, полюс – qütb, жаркий пояс – har məntəqə, восток – şərq, запад – qərb, география – coğrafiya, гребень – dağ silsiləsi, север – şimal, архипелаг – taqm ada, глобус – kurə həzmi, залив – korfəz və s.

2) Riyaziyyat elminə aid terminlər, ümumi sayı 86-dır: десятка – onluq, первоначальные числа – ədəd əsliyə, знаменатель – məxrəc, периодная дробь – kəsir dövrü, пропорциональное деление – təqsim mütənasib, процент – faiz, общий делитель – qasim müştərək, множитель – məzrob, единица – təklik, радикал – səzriyə, уравнение – müadilə, арифметика – hesab elmi, трёхчлен – zühüdud – silsilə, ряд геометрических отношений-həndəsə silsiləsi, сумма –

¹ Ş.Ə.Varxalov. Botanika terminləri və bitki adları. Bakı, "Elm" nəş., 1980, s.41;153

² Yənə orada, s.196.

³ Yənə orada, s.38.

⁴ Yənə orada, s.16

⁵ Yənə orada, s.54.

⁶ Yənə orada, s.112.

уекун, положительно – müsbət, алгебра – cəbr və s .

3) Botanika elminə aid terminlər, ümumi sayı 60-dır: вьюнок – sarmaşıq, белена – bəngotu, батбат, ежевика – boyürtkən, мушмула – əzgil, мак – lalə, черника – qaragilə, желтофиоль – хәгі gül, боярышник – yemşan, **кизил** – zoğal, одуванчик – zəncirotu, глухая крапива – gicitkan, бук – fistiq, щавель – quzuqulağı, крыжовник – ruset alması, брюква – şalgam, клевер – yonca, брусника – yaban mərsini, чечевица – mərcimək, спаржа – qulançar, шиповник – itburnu, кокос – narcil və s.

4) Tibb elminə aid terminlər, ümumi sayı-48-dir: чрево – bətn, спинной хребет – onurğa gəmiyi, пищевод – yemək borusu, кровоизлияние – qansağıлма, диафрагма – həsan həсəz, вена – vərid, аорта – şərəуan əbrər, тиф – yatalaq, температура – hərərat, порода – döl, чесотка – qotur, геморрой – boasir, термометр – mizan əlhərərat, желчь – səfra, полушарик мозговой – beyin yarımкürələri, мускул – əzələ, слизистая оболочка – qişayi nuhati və s.

5) Astronomiya elminə aid terminlər, ümumi sayı 26-dır: Венера – Zöhrə, Юпитер – Müştəri, Сатурн – Zəhəl, все-ленная – kainat, Большая Медведица – dəb əkbər, полярная звезда – qütb ulduzu, луна – ау, Маленькая Медведица – dəb əsxər, млечный путь – Nacilar yolu, kəhkəşan, обсерватория – rəsədxanə, планета – səууарə, солнце – Günəş, северное сияние – fəсr şimal, орбита – mühəггik ərz, метеор – uçan yıldız, комета – quyuqlu yıldız, тропик козерога – mədarі cədi, меридиан – hətr nəsfə ənar və s.

6) Hərbi terminlər, ümumi sayı – 14-dür: шпора – mahmız, полковник – miralay, полк – alay, капитан – yüzbaşı, рота – bolük, фелдфебель – onbaşı, рядовой – nəfər, штаб – ərkani hərб, дивизия – firqə, начальник штаба –

ərkanı hər b rəisi, батальон – kabur, адъютант – yavər, саб-
ля – qılnc.

7) İqtisadi terminlər, ümumi sayı – 13-dür: выписка – is-
tixrac, отношение – təliqə, ввоз – idxalat, мена – mübadilə,
население – əhali, транзит – transit, торговля – ticarət,
акция – pay; hissə, акционер – hissədar, банкротство – if-
las, вексель – sənəd, прибыль – qazanç.

8) Siyasi-ictimai terminlər, ümumi sayı 13-dür: колония
– müstəmləkə, ячейка – özək, кулак – qolçomaq, девиз –
şüar, конституция – məşrutıyyət, монархия – səltənət, негр
– zənci, жёлтая раса – sarı irq, народ – xalq, республика –
cümhuriyyət, столица – paytaxt, смешанная раса – mələz
irqi, федерация – qarışma.

9) Psixologiyaya aid terminlər, ümumi sayı – 10-dur:
ощущение – duyuğu, чувство – hiss, экстаз – səzb, лунатик
– samnanbul, тоска – xiffət, бедняга – bəlul, недоумение –
heyrət, удивление – təəccüb, heyrət, подлец – dəni, окаян-
ный – məlun.

10) Zoologiya elminə aid terminlər, ümumi sayı – 10-
dur: жеребец – auyır, кобыла – madyan, бык – öküz, вол –
buğa, кәл, чибис – qızquşu, личинка – sürfə, сверчок – il-
biz, божья коровка – parabizən, коноплянка – kətanquşu,
кулик – kürki quşu.

11) Kənd təsərrüfatı sahəsinə aid terminlər, ümumi sayı –
9-dur: жердь – рауа, лемех – gavahın, мякина – saman, зем-
леделие – əkinçilik, скотоводство – maldarlıq, селение – kənd,
урожай – məhsul, шелководство – ipəkçilik, оглобля – yan
dişlə.

12) Vəzifə bildirən sözlər, ümumi sayı – 17-dir: палач –
cəllad, сановник – ricəl, президент – rəisi çümhuri, поло-
жение – mövqe, капитан – yüzbaşı, фельдфебель – onbaşı,
полковник – miralay, евнух – xədim, нотариус – katibələdl,

сотрудник – əməkdaş, акционер – hissədar, рядовой – nəfər, начальник штаба – ərkani hərб rəisi, адъютант – yavər, курьер – qasid, бухгалтер – mühasib, глашатай – sarçı.

13) Texniki terminlər, ümumi sayı – 5-dir: винт – vidə, тиски – məngənə, напильник – əgə (əyə), долото – isgənə, пружина – zənbərik, yay.

14) Hüquq sahəsinə aid terminlər, ümumi sayı – 4-dür: нотариус – katibələdl, спрос – tələb, допрос – istintaq, запрос – istintaq.

15) Dilçilik sahəsinə aid terminlər, cəmi 2 dənədir: цитата – istişahad (istişhad), выражение – ifadə.

16) Arxitektura sahəsinə aid terminlər, cəmi 3 dənədir; терраса – dəhliz, балюстрада – sürəhi, стрельчатый – şeştə.

17) Dini terminlər, cəmi 3 dənədir: откровение – vəhy, Христос – Məsih, заклинание – əfsun.

18) İdman sahəsinə aid terminlər, cəmi 2 dənədir: трюк – fənd, чехарда – üstədn tullanma.

Lüğətdə, terminlərdən başqa, danışığ dilində işlənən sözlər də kifayət qədərdir. Məsələn, бабник – şorgöz, круглый (чел) – kobud, сволочь – dəni, оборванец – yoluq, врун – hülləkçi, болтун – zəvzək, жулик – dələduz, негодяй – dələduz, балбес – zorba və s.

Lüğətdə işlənən terminləri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, lüğət məqalələri ərəb və fars mənşəli sözlərlə ifadə olunanlar ən çox riyaziyyat, daha sonra tibb, coğrafiya və astronomiya elmlərinə aiddir. Botanika terminlərindən bəziləri də bizə tanış gəlmir. Məsələn, qanağigül, qələrəllə, qarəhillə, timr hind və s. Timr hind “тамариск” sözünün tərcüməsində verilmişdir ki, bu termin hal-hazırda yulğun (ağac) adı ilə tanınır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz bitkilər isə çox güman ki, dərman kimi işlənmişdir. Y.V.Çəmənəminli dərman bitkilərini çox yaxşı tanıyırmiş, çünki atası kiçik bir aptek açıb dər-

man satmaqla, nüsxəbəndliklə məşğul olmuş. Balaca Yusif də atasına kömək edirmiş. Yazıçı özü bu barədə xatirələrində yazır: “Nüsxəbəndlik yavaş-yavaş aptek şəklinə düşürdü, nəbati davalarla bərabər, fabrik əczaları da satırdıq. Lakin əsas davalar yenə nəbati idi, bunların bir qismi (xiyar çənbər səna, tərəcəbir, qarahəllə kimi) İrandan gəlir, o biri qismi (ayıdöşəyi, gülxətmi, babına çiçəyi, göyzəban, kasnı kimi) Qarabağ dağlarından yığıdırılırdı, cürbəcür həbləri, civə yağını və müshil kimi şeyləri özümüz hazırlayırdıq”.¹

Yusifin həkimlikdən də başı çıxırdı, tibb sahəsində müəyyən təcrübəsi var idi. Bu xüsusiyyət də ona atasından keçmişdi: “Atamın tətbiq etdiyi tibbin əsası istiliklə soyuqluq üzərində qurulmuşdu. Guya xəstəlik bədəndə bu xassənin birinin digərinə üstün gəlməsindən əmələ gəlirmiş. Bütün yeməli və içməli şeylər də istilik və soyuqluq artıran deyə, ikiyə bölünmüşdü. Məsələn; düyü, kartof, kələm, qarpız, turşu, yumurtanın ağı soyuqluq artırandır, bal, ədviyyə, yumurtanın sarısı istilik artırandır. Xəstəlik istilikdən irəli gəlmişsə, qan aldırılmalı, soyuqluq artıran şeylər yedirməli və əksinə”.²

Haqqında sönbət açdığımız lüğətdə ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət söz birləşmələrinin sayı çoxdur. Məsələn, xətti müvazi, fəcr şimal, Dub əkbər, bünyə qüvvə, sinn şəbəbət, cima feili, ərkanı hərəb, şərəyan əbrər, qişayi nuhati, hican hacəz, qəfəs həsrət, müvəllidə əl hamudə, qövsi qüzeh, tərəsübət covğiyə, havaye nəsimi, mizənül hava, har məntəqə, aləmi cabiyə, mühərrik ərz, məbda tul, rəisi cümhuru, turuq və məabr, mədar qütb şimali, mədar sərətən, mizanül hərarət, mədar qütb cənubi, ifadə cəbriyə, əmsal hərfiyə, müadilə mütrəniyə, zühüdud kəşira, kəsri dövri, dərəcə əvvəli

¹ Y.V.Çəmənəminli. Həyatımın 20 ili. Əsərləri, III c., Bakı, “Elm” nəş., 1977, s. 280.

² Yenə orada.

müadiləsi, əmsali ədədiyyə, məqsum əlehi, cəzr mükəəb, ədəd mütləq, qasim müştərək, məsəl müştərək ahzar, tənəsüb məkus, hamil zərb, tənəsüb məbsut, təhvil said, mətruh mən' əmal ərbəə, hasil təqsim və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, lüğətlərdəki ərəb və fars mənşəli sözləri iki qrupa bölmək olar: hal-hazırda işlənən, hamı tərəfindən başa düşülən və başa düşülməyən, hal-hazırda işlənməyən sözlər. İkinci qrupa aid olan, yəni ancaq “Ərəb və fars sözləri lüğəti”nin köməyi ilə anlaşılan sözlərin bir neçəsini daşdıqları mənə ilə birgə təqdim edirik.

Baş sözlər	Lüğət məqalələri
тропик рака	Mədari Sərətan (xərçəng tropiki)
тропик козерога	mədari cədi (oğlaq bürcü)
экватор	xətti ərz – cizgi, cızıq; ارز- yer; yer cizgisi)
небесные светила	əcsam səmavi (əcsam – cisimlər, səma (v)i – səmaya məxsus, göydəndüşmə; göy cisimləri)
наводнение	fəyəzan (daşma, coşma, qaynama)
низменность	həfrə (həfrə – qazıq, çuxur (yer))
орбита	محرك 1)ojnadan, 2)təhrik edən, qızıqdıran; ارز 1) en, genişlik, vüsət; 2) <u>çoğ</u> en dairəsi; hərəkətə gətirən en dairəsi
делимое	məqsum (bölünən)
количество с одинаковыми показателями	hüddud mütəcani (مُتَجَانِي mütəcanie – bir cinsdən olan, həmcins, həmcins kəmiyyət)
северное сияние	fəcr şima (فجر- 1) erkən, sübh çağı, dan zamanı; 2) günəş çıxmadan qabaq göydə görünən qırmızılıq: Şimal fəcri – Yer kürəsinin iki qütbündə uzun gecələrdə zühür edən rəngbərəng işıq)
остаток	təfazül (artıqlıq, üstünlük)

подобные	hüdüd təşaböh (تشابه-oxşama, bənzəmə; bənzəmə həddi)
уравнение II -ой степени	dərəcə saniyə müadiləsi (saniyə)- ikinci, معادله -tənlik; ikinci dərəcəli tənlik)
возводить в степень	rəfi (رفع-yüksək, uca; dərəcəyə yüksəltmək)
деление	təqsim (hissələrə ayrılma, bölmə)
делитель	məqsum əleyhi (مقسوم-bölmənən, علم-əksinə; bölən)
десятичная дробь	əşərə kəsr (عشره - on dənə, onluq; onluq kəsr)
извлечение	cəzr (kök)
извлечение квадратного корня	cəzri murəbbə (جزر-kök, مربى riy, kvadrat; kvadrat kök alma)
извлечение кубного корня	cəzr mukəəb (مكعب- kub; kub kök alma)
множитель	məzrub (riy: vurma əməlinə vurulan ədədlərin birincisi)
общее произведение	hamil zərb külli (حامل- yüklü, üzərində olan, ضرب- vurma əməli, کلی- çox: ümumi vurma hasili)
плюс	zait (zaid; 1) ustəgəl (+) işarəsi; 2) artan; 3) lazımı qədərdən artıq)
уменьшаемое	mətruh mən (مطروى- çıxma əməlinə çıxılan ədəd; مى- qabağını saxlama, buraxmama; azalan)
обращение	təhvil (dəyişdirmə, başqa şəklə salma)
прямая пропорциональность	tənasub məbsut (تناسب - uyğunluq, مبست - açılmış, sərilməş: düz mütənasib)
превращение	təhvil said (تحویل – dəyişdirmə; صائد- yuxarı çıxan, yüksəyə qalxan: çox dönmə, dəyişmə)
множимое	məzrub-fih (riy: vurma əməlinə vurulan ədədlərdən ikincisi)

перпендикулярно	əmudəəm (əmundi-vertikal, şaquli)
половая энергия	bünyə qüvvə (بنیه -bədənin təbii halı: bədən quvvəsi, enerjisi)
аорта	şəryan əbrər (شريان -qırmızı qan damarı arteriya; ابر -bulud: arteriya buludu)
негодяй	ləin (məlun, lənətlənmiş)
совершеннолетие	sinn şəbabət (سن - 1) adamın yaşı; 2) diş; شبابت -gənclik, cavanlıq; gənclik yaşı)
диафрагма	hicab həcz (حجاب -1) pərdə örtük; 2) utanma, حجز -1) тутуб сахлама; müsadirə; tutub kəsən pərdə, arakəsmə)
штаб	ərkani hərб (baş ştat)
цитата	istəşahad (istişhad-1) şahid gətirmə; 2) dəlil, sübüt göstərmə; 3) şahid durma
прилив	mədd 1) uzatma, uzanma; 2) əlifbada uzatma işarəsi; 3) yaυμα, döşəmə; 4) <u>coğ</u> : dənizlərdə vaxtaşırı əmələ gələn su qabarması, suyun quruya doğru irəliləməsi: coğrafi termin.

Cədvəldə verdiyimiz bütün lüğət məqalələri ərəb mənşəlidir.

Fars sözləri.

Циклон – gərdbad (گرد (f.) gəzən, dolanan; باد (f.)-külək, yel: gəzib dolanan külək, yel), стрелчатый – şeştə (ششتر altı: altı guşəli), мираж – sərab (1) bulaq, çeşmə, suyun başlanğıcı; 2) ilğim; 3) məc, xəyal, puç ümid; ilğim), укоризненно – sərzənişli (سرزانشی – danlaq, qaxınc, məzəmmət).

Göründüyü kimi, ərəb sözləri çoxluq təşkil edir, fars sözü isə cəmi bir neçə dənədir.

Ədibin topladığı, siyahıya aldığı və bunların əsasında lüğət tərtib etdiyi məqalə sözlərinin heç də hamısı onların indiki, çağdaş mənə çalarları ilə üst-üstə düşmür; bəzi sözlər

istər məzmun, istər formaca dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn müasir lüğətlərdə “ущелье” dərəcə kimi tərcümə olunduğu halda, bu lüğətdə “kaha” mənasındadır.

Bəzi sözlər isə formaca, şəkilcə müxtəlif olsa da, məzmunca aralarında yaxınlıq vardır:

Müasir lüğətdən	Y.B.Çəmənəminlinin lüğətindən
гребень – 1) daraq, şana; 2) pipik; 3) <u>geol.</u> qılıc	гребень-يال (yal)
монархия – monarxiya, padşahlıq, mütləqiyyət	монархия-سلطنت (səltənət)
сверчок-sisəy	сверчок – ايلبيز (ilbiz)
мальчик-oğlan	мальчик-اوشاق (uşaq)
чуб-kəkil	чуб-يالمان (yalman)
струя – 1) şırnaq, cərəyan, xəfif axın, fəvvarə; 2) hava cərəyanı; 3) axın, cərəyan; 4) su; 5) dalğavari zolaq	струя – اينجه شلاله (incə şələlə)
летопись-1) salnamə (qədim dövrlərdə olmuş hadisələrin müasiri tərəfindən İldən-ilə yazılması; 2) tarix, xronika	летопись-وقينامه (vəqinamə //vaqinamə)
лыко – 1) ağaç lıqı, lif; 2) liğdan qayırılmış ip, bağ	лыко-ساقناخ (saqnaq // sağanaq)

Lüğət məqalələri içərisində elə sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dildə işlənmiş, eyni zamanda qətiyyətli tanış sözlər deyildir: неуклюжий – hundəvər, веревя – fərəndə, тамариск – timr hind, орхидея – vaşaqi, ветла – nələf, бедняга – bələl, компас- بوسله bovsələ//busələ // bəvsələ//bosələ//busələ. Yazıcının şəxsi arxivindəki “Gələcək şəhər”¹ adlanan hekayəsinin 2 nüsxəsindən birində –

¹ Вах: Мəһəммəd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Арх.-26, Q-3 (53).

latın qrafikalı əlyazmasında bu söz “posla” kimi yazılmışdır. Lakin sonra ədib onun üstündən xətt çəkərək, “kompas” ilə əvəz etmişdir. Ola bilər ki, lüğətdə ərəb əlifbasında olan bu sözün hərfinin nöqtələrindən ikisi silinmişdir və bunun nəticəsində “p” səsi “b” kimi oxunur.

* * *

Y.V.Çəmənəminlinin digər lüğəti “Lüğəti sözlər”¹ adlanır. Bu lüğət də rus və Azərbaycan dilində əlyazmasıdır. Lüğət məqalələri ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Lüğət uzununa kəsilmiş bir qrankadan ibarətdir, qırmızı mürəkkəblə qələmə alınmışdır və bir neçə baş söz yazılmamışdır. Belə ki, baş sözlərin sayı 18, lüğət məqalələrinin isə sayı 23-dur. Bu lüğəti ədibin söz yaradıcılığı məhsulu kimi qəbul etmək lazımdır. Y.V.Çəmənəminli lüğət məqalələrinin hamısını özü yaratmış, bu və ya digər sözün hər hansı bir əlamətinə görə yenisini fikirləşib tapmışdır. Yaratdığı yeni sözlərin bəzilərinin qarşısında ərəb mənşəli sinonimlərini yazmışdır. Y.V.Çəmənəminlinin bu lüğətindəki sözlər monoqrafiyanın “Rusca-azərbaycanca” ikidilli lüğətlərdə Y.V.Çəmənəminlinin yaratdığı lüğət məqalələri haqqında” bəhsində ve- rilmişdir.

* * *

Y.V.Çəmənəminlinin “Rusca-azərbaycanca sözlük”² adlanan digər lüğəti dəftər vərəqi həcmində olan ayrı-ayrı vərəqlərdə yerləşir, cəmi 47 səhifədən ibarətdir. Sözlərin çoxu, əsasən qırmızı qələmlə yazılmışdır. Sonradan qara qələmlə lüğətə bəzi sözlər artırılmış və köhnələrinin üzərində düzəlişlər aparılmışdır. Bu lüğət də ikidillidir –

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, fond №21, Q-1 (13) 19245, sax. vah.401.

² Bax: Yenə orada. Arx.-26, Q-15(305) 19754 , sax.vah.396.

rusca və azərbaycanca. Lüğət məqalələri ərəb əlifbası ilə verilmişdir. Baş sözlər rus dilinin əlifbasına uyğun olaraq, “A” hərfindən “R” hərfinə kimi qayda üzrə düzülmüşdür. Anlaq o biri lüğətdə olduğu kimi, bu lüğətində də müəllif baş sözlərin ikinci həflərini əlifba sırası ilə verməmişdir. Məsələn, рычаг, репей, разбор, ровесник, раздрожать, рябой, репей, рефлексия və s. “R” hərfindən sonra “S” hərfi verilmək əvəzinə, birbaşa “Э” hərfinə keçilmişdir. “Э”, “Ю” və “Я” həfləri əlavə olaraq, yuxarisında “Государственная Плановая Комиссия при Высшем Эконом. Совете”, “Госплан” sözləri çap olunmuş iki vərəqdə yazılmışdır. Lüğət cəmi 1447 sözdən ibarətdir. Bunları həflər üzrə qruplaşdırsaq, belə bir mənzərə alınır: “A” hərfində 58 söz, “Б”-89, “В”- 87, “Г”-61, “Д”-57, “Е”-13, “Ж”-30, “З”-64, “И”-55, “К”-173, “Л”-54, “М”-97, “Н”-71, “О”- 120, “П”-315, “Р”-66, “Э”-19, “Ю”- 4, “Я”- 4. Göründüyü kimi, ən çox söz “П” hərfində, ən az söz isə “Ю” və “Я” həflərində verilmişdir.

Əvvəl lüğətdəki baş sözlərin təhlilini verək. Bunun üçün, birinci növbədə, həmin bu lüğətdəki baş sözləri “Rusca-azərbaycanca lüğət”lərdə verilmiş baş sözlərlə müqayisəli şəkildə göstərək. Bu zaman bu sözlər arasındakı orfoqrafiya dəyişikliyinə şahidi oluruq. Həmin sözləri aşağıda, cədvəldə göstəririk:

Düzgün yazılış forması	Y.V.Çəmənzəminlinin “Rusca-azərbaycanca sozlük” lüğətindəki baş sözlərin yazılışı
бесподобный	безподобный
вкратце	вкраще
счёт	всчёт
вяз	вязь
водоросль	водорось

галерея	галлеря
гипс	гибс
желтофиоль	желтофиль
знаменатель	знаменать
иезуит	иезуид
исследовать	изследовать
коралл	корал
кровоизлияние	кровоизляние
камелия	камелеон
канатник	каначик
квинтэссенция	квитессенсия
копиист	копист
лимитирование	лимитраф
мобилизация	маблизация
мушкетёр	мушкатёр
мизантроп	мизандроп
марля	марлия
метеорология	митерология
металл	метал
можевельник	можевельник
накипь	накип
напиток	напитый
олива	олив
отруб	отрувь
официальный	оффициальный
пиявка	пывка
продлиться	продолисать
пластырь	пластр
поршень	поршен
резюме	резуме
радиус	радиус

A. 1

Анжеломини — فدان	Анатомия — تبا
Амурский — عفو عمو	Авкоронг — کور
Астра — (ستاره)	Ансамбляж — ائتلاف
Ах — عهه ورت	Артис — فن
Ахтар — تارت	Артисае — арти
Ахора — (غايه)	Ахуа — نيا بان
Ахорамини — نقاب	Ахоранж — زور
Ахора — ايار	Ахоронг — فرنگ
Ахора — ايزاخان	Ахоронг — بزرگ
Ахорамини	
Ахоран — (نور)	
Ахоранг — (نور)	
Ахоранг — (نور)	
Ахоран — (نور)	
Ахоранг — (نور)	

Baş sözlərin içərisində bəziləri lüğətdə iki dəfə getmişdir, ancaq Azərbaycan dilində tərcüməsi sinonimlərlə verilmişdir:

Агитация	- bətrik;	агитация	- bəyanat;
Активный	- fəal;	активный	- zirək;
Бред	- sərsəmləmə;	бред	- sayıqlama;
Вещество	- cisim;	вещество	- maddə;
Купол	- qübbə;	купол	- günbəz;
Колонна	- rükn;	колонна	- sütun;
Курь ер	- qasid;	курьер	- çapar;
Кружева	- dantla;	кружева	- qürdlə;
Мобилизация	- səfərbəlik;	мобилизация	- təcəmmö;
Печаль	- dərd, qəm;	печаль	- ğüssə
Подорожник	- əyriltiotu;	подорожник	- bağayarpağı.

Azərbaycancaya eyni tərcümə ilə verilən, iki dəfə təkrar gedən baş sözlər: пищеворение – sinmə, həzm, палуба-ğöyertə, продукт-məhsul, изгнание-sürgün, заем-istiqrax, предки-əcdad, исследовать-tədqiq etmək, квадратный-mərbəs, коралл-mərcan, гадюка-gürzə, конус-əstranə, клевер-yonca, копье-nizə, культура- hərş, кирка-külüng, кора-qabıq, коноплянка-kətan quşu, метеорология-mədən elmi, осетрина-bəkrə, оплошность-səhlənkərlıq, поверхность-səth, пальма-nəxl, перешеек-bərzəx, пила-bıçqı, постановление-qərardad, перпендикуляр-ərud.

Azərbaycan dilində eyni sözlə ifadə olunan, rus dilində isə sinonimlərlə verilmiş bir neçə sözün də şahidi oluruq:

Возбуждение-üsyax; возмущение-üsyax; восстание-üsyax;

Неугомонный-zəvzək; болтун-zəvzək;

Лопушник-bitirğan; репей- bitirğan;

Заточение-zindan; наковальня-zindan;
 Отвратительный-iyrənc, гадкий-iyrənc;
 Процент-sələm; прибавка-sələm;
 Обмен-mübadilə; мена-mübadilə.

Y.V.Çəmənzəminlinin tərtib etdiyi bu lüğətlə müasir lüğətləri müqayisə edəndə görürük ki, bəzi sözlərin mənaları tamamilə üst-üstə düşür, digəriləri isə yaxın mənalara ifadə edir. Bu sözlərdən bir neçəsini nümunə üçün göstərək.

Müasir lüğətdə	Y.V.Çəmənzəminlinin lüğətində
пожурить – danlamaq, məzəmmət etmək	пожурить – can uaxmaq
путеводитель – bələdçi; soraq kitabçası	путеводитель – rəhbər
померенный – ölçülmüş	померенный – enləmə
рассадник – şitillik	рассадник – fidanlıq
экзальтированный – həyəcanlanmış, coş.	экзальтированный – daşğın
казарма-казарма	казарма-qışla
экстраординарный-fövqəladə, nadir	экстраординарный – xariqə
пассажир-sərnişin	пассажир-minik
овал – oval (yumurtaşəkilli çevrə)	овал – uzunsov, beyzi
приемлемый – qəbul oluna bilən, münasib	приемлемый – əlverişli
восхитительный – valehedici, məftunedici, çox gözəl	восхитительный – zövqlü
задняя мысль – gizli fikir, məqsəd; niyyət	задняя мысль – hərfi
зоология – zoologiya	зоология – heyvanat elmi
иерархия – iyerarxiya (aşağı rütbəlilərin juxarı rütbəliyə tabe olması)	иерархия – silsilə, mərtəbə
клоака – çirkab quyusu, borusu,	клоака – lağım

zibilxana, <u>zool.</u> ifrazat dəliyi	
кантон – kanton (bəzi ölkələrdə inzibati ərazi bölgüsü)	кантон – nahiyə
клубук – klobuk (ucu şiş rahib parağı)	клубук – араqçın
курносый – findıqburun	курносый – kərtərəş burun
мещанство – meşşanlıq	мещанство – əclaflıq
местный – yerli	местный – məhəlli
меблировка – mebellə təchiz etmə	меблировка – təfrişat
надстройка – binanın üstünü tikib artırma; üstqurum.	надстройка – qondarma

Lüğətdə elə sözlər də vardır ki, onlar müasir tərcümələrlə nəinki üst-üstə düşmür, hətta yaxın mənalı belə deyillər. Məsələn, “коромысло” sözünün müasir lüğətlərdə tərcüməsi bir neçə variantda verilmişdir: “1) çiyin ağacı (hər iki tərəfindən vedrə asılır); 2) şan (tərəzi qolu); 3) tex. manivela, sürgü qolu; 4) məh. mancanaq; 5) zool. cırcırrama”.¹ Yusif Vəzirin lüğətində isə bu söz “sırıq” kimi tərcümə olunmuşdur ki, göründüyü kimi, yuxarıdakı sözlərin heç biri ilə əlaqəsi yoxdur. Yaxud götürək “продолжительный” sözünü. Bu sözün tərcüməsi “davamlı, sürəkli, uzun sürən”²dir. Bu lüğətdə isə “mərid” kimi tərcümə olunmuşdur. “Mərid” ərəb sözü olub, “1) inadçı, tərs; 2) müti olmayan, sözə baxmayan; 3) məc. şeytan; 4) məc. çox nəhəng, azman”³ mənalарını verir. “Пестик” sözünü də eynilə bu qrupa aid etmək olar. “Пестик” müasir dildə iki variantda: “1) bot. dişicik, genisey (bitkidə); 2) dəstəcik (həvəngdə)”⁴

¹ Rusca-azərbaycanca lüğət, I c. (A-K) Bakı, ASE Baş Redaksiyası, 1991, s. 572.

² Rusca-azərbaycanca lüğət, II c. (L-P) Bakı, Azərənşr, 1983, s. 658.

³ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Yazıçı, 1985, s. 361.

⁴ Rusca-azərbaycanca lüğət, II c. (L-P), Bakı, Azərənşr, 1983, s. 457.

işlənir. Y.V.Çəmənəminli “пестик” sözünün tərcüməsində “əbrə” yazmışdır. “Əbrə” fars sözü olub, “paltar və parağın üzü”¹ mənalərini ifadə edir və s.

Baş sözlərdən “объявление” və “подъем” sözləri Y.V.Çəmənəminlinin lüğətində köhnə yazı qaydası ilə “объявление” və “подъем” şəklində yazılmışdır.

“Rusca-azərbaycanca sözlük” adlanan bu lüğətdə işlənən terminlər riyaziyyat, coğrafiya, tarix, tibb, iqtisad, psixologiya, zoologiya, botanika, astronomiya, geologiya və s. elmləri, ictimai-siyasi həyat sahələrini, danışıq, titullar, vəzifəyə aid sözləri və s. əhatə edir.

1) Botaniki terminlər, ümumi sayı-67-dir: инбир – zəncəfil, кардамон – hil, корица – darçın, липа – cökə, лопушник – bitirğan, малина – moruq, олива – zeytun, пальма – nəhl, персик – şaftalı, пихта – sənubər, польнь – uovşan, ремень – ravənd, злаки – həbubat və s.

2) Psixologiya və fəlsəfə elmlərinə aid terminlər, ümumi sayı – 56-dir: издевательство – təng, incitmə, колебание – sarsıntı, tərəddüd, консерватизм – hafizəkarlıq, меланхолия – melanxolik, мечта – xəyal, мышление – təfəkkür, мудрость – hikmət, настроение – əhval-ruhiyyə, кошмар – qarabasma, экстаз – səzb, şüur, энтузиазм – vəcd, понятие – anlayış, зehniyyət, решимость – cürət və s.

3) Tibb elminə aid terminlər, ümumi sayı-48-dir: нерв – sinir, небо – damaq, насморк – zökəm, потроха – içalat, понос – ishal, проказа – cüzam, плевра – cift, пилуля – həb, пупок – göbək, предсердие – qulaqcıq, почка – böyrək, печень – bağırsağara cığər, рубец – çarıq, ребро – qabırğa, патология – mərəzəl elmi və s.

4) Vəzifə, qulluq, peşə adları, ümumi sayı – 46-dir:

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, s.170.

кассир – xəzinədar, монарх – sultan, лудильщик – qalayçı, маляр – rəngsaz, наборщик – mürəttib, министр – nazir, няня – dayə, наместник – canişin, придворный – mabeypəci, разбой – çarovul, бонна – mürəbbi, водолаз – üzgüçü, контролер – müfəttiş, клепальщик – çivəçi, кочегар – tulambarçı və s.

5) Zoologiya elminə aid terminlər, ümumi sayı – 44-dür: акула – pərnək, божья коровка – parabüzən, гавçaған, гадюка – gürzə, грызуны – gəmiricilər, дятел – ağacdələn, крокодил – timsah, куница – səmur, жаворонок – torağay, ерш – ханı balığı, лосось – qızılbalıq, носорог – gərgədan, осетрина – bəkrə, перепелка – bildirçin, пингвин – çolaq quş, очковая змея – nasar ilanı, насекомое – cücü, леопард – pars, жираф – zürafə, вобла – çараq, пиявка – zəli və s.

6) Ədəbiyyat, maarif, dilçilik, nəşriyyatla bağlı terminlər, ümumi sayı – 39-dür: литература – ədəbiyyat, просвещение – maarif, лингвистика – dil elmi, легенда – hürufat, əfsanə, памфлет – həsvnamə, рифма – qafiyə, элегия – novhə, журнал – məstuiə, запятая – vergül, заглавие – sərlövhə, корреспондент – müxbir, диалог – mükalimə, комедия – məzhəkə, корректор – müsəhhih, печать – mohür, mətbuat, очерк – icmal, орфография – imla və s.

7) Coğrafi terminlər, ümumi sayı – 35-dir: буря – boran, болото – bataqlıq, вихрь – qasırga, выюга – çovqun, гроза – tufan, землетрясение – zəlzələ, компас – puslə, природа – təbiət, карта – xəritə, полюс – qütb və s.

8) Hərbi terminlər, ümumi sayı – 30-dür: армия-ordu, борьба – mübarizə, guş, арсенал – səbəханə, вождь-sərkərdə, дротик – mizraq, корпус – qövl ordu, генеральное сражение – meydan müharibəsi, казарма – qışla, мушкетер – silahşur, мишень – hədəf, nişanə, нападение – basqın,

обойма – tūfəng, tapança darağı, повестка – cəlbnamə, офицер – zabit, рекогносцировка – kəşfiyyat, пистолет – təklülə və s.

9) Danışiq dilində işlənən sözlər, ümumi sayı – 30-dur:
подлец – dəni, паразит – tüfeyli, рожа – eybəcər, ренегат-
mürtəd, эгоист – xudbin, юридивый – qələndər, балбес –
zorba, hundəvər, бандит – haydud, бабник – arvadbaz,
şorgöz, идиот – zırrama, мерзавец – vələdüzna, неурядица
– pərxaşlıq, неблагодарный – nankor, еретик – mülhid,
zındıq, абсурд – səfsətə, говорун – çənəsi boş və s.

10) Siyasi-ictimai terminlər, ümumi sayı – 29-dur:
агитация – bətrik, бəyanat, антогонизм – təzad, duşmən-
çilik, группа – zümrə, гражданин – vətəndaş, demonstra-
ция – nümayiş, драгоман – səfarət tərcümanı, застой –
durğunluq, забастовка – tətıl, конгресс – qonfrə, реформа-
islahat, контракт – müqavilə, парламент – məclis məbusan
və s.

11) İqtisadiyyatla bağlı terminlər, ümumi sayı – 27-dir:
аренда – icarə, аргумент – hesabat, декадент – düşmə,
inhitat, заем – istiqraz, первоначальный капитал – ibtidai
kapital, экономия – qənaət, маканə, экспромтом – irtica-
lən, компанен – ortaқ, монетный двор – zərbxana və s.

12) Riyaziyyat elminə aid terminlər, ümumi sayı – 25-dir:
буквенный коэффициент – əmsal həfiyyə, геометрия –
həndəsə, гипотенуза – vətər qasım, круг-dairə, квадратный
– mərbəs, куб – məkəb, ломанная линия – sınaп xətt,
плоскость – mustəvi, лемма – təniiyyə, диаметр – qütr və s.

13) Hüquq elminə aid terminlər, ümumi sayı – 21-dir:
амнистия – əfv ümumi, кассация – divan təmyiz, право-
hüquq, преступник – sənə, преступление – cinaуət, günah,
порука – zəmanət, каторга – görk cəzası, процесс-mürafie,

рассуждение – muhakimə, заточение, наковальня – zindan, прокурор – məri ümumi və s.

14) Dini terminlər, ümumi sayı – 20-dir: антихрист-дәссал, адский – səhənnəmi, благославление – dualama, Демон – iblis, монах – rahib, мистицизм – təsəvvüf, оракул – kahin, огнепоклонник-atəşpəğəst, причастие – ismi – fail, хаç mərasimi, жрец – kahin, духовный – ruhani, духовная школа – mədrəsə, отшельник – zahid, богиня-ilahə və s.

15) Astronomik terminlər, ümumi sayı – 18-dir: Высоко-косный год – Kəbir il, астрология – rəbxı şəxtə, астролог- münəssim, полнолуние – mehtab, Марс – Mərgix, астроном-rəsad, зенит – səmt rəу, полюс – qutb və s.

16) Arxitektura sahəsinə aid terminlər, ümumi sayı – 17-dir: арка – taq, галерея – еуван, купол – qübbə, крепость – qala, клоака – lağım, колонны – rükn, пол – döşəmə, потолок – tavan, пирамида – eham, ремонт – təmir, проект – layihə, надстройка – qondarma və s.

17) Kulinariya sahəsinə aid terminlər, ümumi sayı – 15-dir: болтушка, конница – horra, жаркое – qovurma, горчица – hardal, десерт – tatlı, жидкость – sıyım, калач – kömbə, колбаса – susuq, леденцы – nabat, лапша – əriştə, накипь – kəf, приправа – xuruş, обед – nahar və s.

18) Geologiya elminə aid terminlər, ümumi sayı – 14-dür: геология – yer elmi, коралл – mərcan, изумруд- zümrüd, металл – mədən, filiz, метеорология – mədən elmi, рубин – ləl, раскопки – hərfiyyat, янтарь – kəhrəba, олова- qalaya, минерал – filiz, пробный камень – məhək daşı və s.

19) Kənd təsərrüfatı sahəsinə aid terminlər, ümumi sayı – 12-dir: загон – çiftlik yeri, гумно – xırman, земледелие – əkinçilik, завязь – tumluq, клоч – nehrə və s.

20) Məişətlə bağlı sözlər, ümumi sayı – 12-dir:

Воронка – ağızlıq, вешалка – asqı, крышка – qaraq, лейка – səpən, пробка – tıxanc, поднос – tərpsi, кадушка – güvəc və s.

21) Titul bildirən sözlər, ümumi sayı – 12-dir:

Аристократ – kübar, знатное лицо – zadəgan, король – kral, магараджа – rəsə, куртизан – saraylı, кавалер – kavalər və s.

22) Dənizçiliklə bağlı terminlərin ümumi sayı – 10-dur:

Док – tərşanə, гавань – liman, корма – arxa qəşgə, каюта – səluquə, причаливать – уан almaq (gəmi), палуба – göyərtə, парус – yelkən, порт – liman və s.

23) Tarix elminə aid terminlər, ümumi sayı – 8-dir:

Династия – sülalə, генеалогия – şəcərə, губерния – vilayət, летопись – vəqfnamə, наместник – canişin, отруб – kəşik və s.

24) Kimya elminə aid terminlər, ümumi sayı – 8-dir:

Азот – azot, вещество – maddə, газ – qaz, купорос – göy daş, квасцы – zəu, неорганическая химия – qeyri-üzvi kimya, органическая химия – üzvi kimya və s.

25) Texniki terminlər, ümumi sayı – 7-dir:

Винт – vidə, гайка – urub, поршень – piston, рычаг – manivela, двигатель – mühərrik, микроскоп – zərrəbin, пресс – basqı.

26) Fizika elminə aid terminlər, cəmi 2 dənədir:

Атом – zərrə, вещество – cisim.

27) Musiqi sahəsinə aid, cəmi 1 dənədir: медиатр – mizrab.

Lüğətdə arxaizmlərə də rast gəlinir. Məsələn, буртус – ləbbadə, барщина – biyar, брочка – qazalaq, гайка – urub, герб – arma, дротик – mizraq, глашатай – sarçı, евнух –

xədim, кулак – qolçomaq, лапти – çarıq, наместник-
canişin, партянка – patava, паланкин – təxti-rəvan və s.

Yuxarıda göstərdiyimiz “urub” və “arma” sözlərindən başqa, “əyriltiotu”, “papatya” kimi qədim türk sözləri də vardır.

O biri lüğətlərində olduğu kimi, bu lüğətinə də Y.V.Çəmənzəminli özünün yaratdığı sözləri daxil etmişdir. Yazıçı bir daha bununla sübut edir ki, lüğət tərtib etməklə yanaşı, yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

Lüğət məqalələri içərisində alınma sözlərdən ən əsas yeri sayına görə, ərəb sözləri tutur. Bu ərəb sözlərindən müəyyən qismi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxildir, aktiv sözlərdir. Məsələn, müəllif, hakim, fəal, qayə, icarə, cəhənnəm, münəccim, səhm, cəbr, hesabat və s. Lakin elə sözlərə də rast gəlinir ki, onlar hal-hazırda dilimizdə işlənmir, ancaq lüğət vasitəsi ilə mənalarını anlamaq olur. Həmin sözləri cədvəldə izahları ilə birgə veririk:

Dəccal müqəarif səfsətə sədad xəlic məccanən mütəqabil təməssük ixtar cələsə tənfir vəsi cəsim qütr təthir təzyin müstəbid inhitat tülü' təhrirli şəmatət inqibaz rəhn məbzul təəbbüs ixtinaq irtical rükn musəhhih türre sibcə	İsanın düşməni hamıya bəlli olan yalan doğruluq, haqq, insaf, körfəz müftə qarşılıqlı veksel xəbərdarlıq iclas iyrəndirmə qəyyum iri, gövdəli tərəf təmizlənmə bəzəmə despot tənəzzül doğma, çıxma (günəş) yazılma bədxahlıq sıxılma, yığılma girov bol qaş-qabaq tökmək boğulma bədahətən şeir söyləmə sütun korrektor zülf boya, rəng
---	---

pars	pələngə oxşayan yırtıcı heyvan
mucib	səbəb; zərurət
təsəvvüf	sufilik məsləki tərqiəti
təfrişat	mebellə təchiz
ərər	ardıc kolu
təcəmmö	toplanma
zərraq	ikiüzlü
məxlu'	rədd edilmiş, çıxmış
təll	təpə
təqviyyə	qüvvətləndirmə
mübhəm	qeyri-müəyyən
təharət	yuyunma
inhiraf	meyl etmə
tədəfö'	müdafiə, qoruma; itələmə
təşxis	ruhlandırmaq
təlim	ümumiləşdirmək
ləin	lənətlənmiş
mütəbaqi	artıq qalan
mutəqaid	istefaya çıxmış
beyzi	yumurtaşəkili
sail	sorğuçu
tərcih	bir şeyi başqasından üstün tutma
məruf	məşhur
tərəffö'	ucalma, rütbəcə artma
təsahüb	sahib çıxma
zaid	artan, üstəgəl
cövf	oyuq
istinsax	üzünü köçürmə
caddə	prospekt

vase'	geniş, enli
mabeynəçi	əyan
mütərikə	müvəqqəti barışıq
laəqəl	heç olmazsa
təmdid	uzatma
həsənət	gözəllik
məzbətə	protokol
müəqib	ardıcıl
tədenni	gerilmə
məqtə'	kəsik
qatə'	kəsən
müstəcil	tələsən
bədəl	dəyər, qismət

Fars dilindən alınmaların da içində mənası çətin anlaşılan, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olmayan sözlər vardır. Məsələn, zində (canlı), mali (bol), pərxaşlıq (qalmaqal, dava), dibac (ipək), əbrə (paltar və parağın üzü), pişdar (avanqard), sərpuş (örtük), novzad (yeni doğulmuş), padzəhr (zəhərin təsirini məhv edən şey) və s.

Rus dili və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınma lüğət məqalələrinin sayı səmi 9 dənədir: азот – azot, бактерия – bakteriya, гимнастика – gimnastiq, кавалер – qavaler, клиника – klirik, король – kral, плазма – protoplazma, капитал – kapital, рычаг – manivela.

Müasir türk dilində çox aktiv olan bəzi sözlər elə eyni mənələrdə Y.V.Çəmənminlinin lüğətində işlənmişdir: десерт – tatlı, колбаса – sucuq, лотерея – ryanqo, имение, ферма – çiftlik, загон – çiftik yeri.

Y.V.Çəmənzəminlinin “Rusca-azərbaycanca lüğətçə”¹ adlanan digər lüğəti dəftər vərəqi həcmində olan 16 vərəqdən ibarətdir. Lüğət “P” hərfi ilə başlayır, “Щ” hərfində qurtarır. Əlifba sırasında hərflərin birində ardıcılıq pozulmuşdur; “X” hərfindən sonra müəllif “Я” səsini lüğətə salmışdır. Halbuki “Я” ən axırda gəlməlidir. “Rusca-azərbaycanca lüğətçə” cəmi 499 sözdən ibarətdir. Sözlər lüğətdə bu bölgü üzrə yazılmışdır: “R” hərfində-30 söz, “C”-204, “T”-74, “Y”-46, “Ф”-37, “X”-22, “Я”-5, “Ц”-20, “Ч”- 37, “Ш”-19, “Щ”-5 söz vardır. Lüğət məqalələri ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

Lüğətdə səhv gedən baş sözlər aşağıdakılardır: расстояние (расстояние), рессор (рессора), стезия (стеся), специалист (специалист), флигель-адъютант (флигель - адъютант), хмара (хмурый), хряш (хрящ). “Съезд” sözü o biri lüğətlərdə olduğu kimi, burada da bu şəkildə yazılmışdır: “с’езд”.

“Rusca-azərbaycanca lüğətçə” adlanan bu lüğət nöqsansız deyildir. Yazımın diqqətsizliyi ucundan bir neçə söz iki dəfə təkrarlanmışdır. Həmin sözlər bunlardır: сановник – rəcal, связь – rabitə, справедливость – ədalət, самостоятельность – istiqlal, сложный – mürəkkəb, самолюбие – izzət-nəfs, солитер – soxulcan, телесно – cismani, течение – cərəyan, упрек – məzəmmət, художник – rəssam.

İki söz isə sinonim tərcümələrlə iki dəfə yazılmışdır: симметрия – müvazin, симметрия – tənazər; чертить – tərsim etmə, чертить – çizmək.

Lüğətdə, hal-hazırda işlək olmayan ərəb sözləri vardır. Məsələn, sərətan (xərçəng), mabeynəçi (məyyət), rical (kişi-

¹ Вах: Мəһəммəd Фүзүли адına Республика Əлызmaları Інституту. Арх.-26, Q-4(81) 19199, сах, в.аһ. 397.

lär), etidaldəm (laqeydlik), müvazin (simmetriya), təhəll ziya (spektr), tovqif (həbsə alma), müməyyiz (inspektor), ehtikar (alver), təsavi (bərabərlik), mədar cəd (tropik), zəbərcəd (qiymətli daş), sepa (üçayaq), mizac (şövq), müazidə (auksion, hərrac), müsəlləs (üçbucaq), dəva (teorem), hələzun (ilbiz), qahir (qalib), səfhə (üz), mütəəssib (fanatik), məsnuat (fabrikat), təvaf (cövlan).

О biri lüğətlərdə olduğu kimi, Yusif Vəzirin bu lüğəti də terminlərlə zəngindir. Botaniki: сирень – yasəmən, семя – toxum, тыква – qabaq, тмин – zirə, ячмень – агра, черника – qaragilə, шпинат – ispanaq, шафран – zəfəran, щавель – quzuqulağı və s., coğrafi: самум – sam yeli, равнина – düzəngah, тропик – mədar, циклон – gərdibad və s., hərbi: рота – bölük, фланг – cinah, свинец – qırşun, снаряд – mərmi, фортификация – istehkam və s., ədəbiyyata aid: сатира – həсv, цитата – istişhad, силлабический – heca vəznı, трагедия – faciə, скороговорка – yanılmac və s., arxitekturaaya aid: статуя – heykəl, фундамент – bünövrə, təməl, храм – məbəd, tibbi: рахитизм – kəsamət, скелет – isgələt, хрящ – ximircək, череп – kəllə, флегма – bəlgəm, сосочки языка – həleyman və s., zooloji: рак – хərcəng, sərətan, солитер – soxulcan, соболь – samur, устрица – istrıdyа, чайка – martı quşu, угор – ılan balığı, сокол – qızılquş, şahin, селедка – tiranə, скорпион – əqrəb və s., geoloji: разсыпь – mədən yeri, руда – filiz, тапаз – zəbərcəd, янтарь – kəhrəba, siyasi-ictimai: республика – cümhuriyət, съезд – qurultay, чета – çətə, четник – çətəçi, riyazi: сумма – yekun, məbləğ, симметрия – müvazin, tənazər, умножение – zərb, циркуль – pərgar, цифра – rəqəm, числитель – surət, psixoloji: странность – tühaflıq, сострадание – mərhəmət, самолюбие – izzət-nəfs, стыд – utanma,

ar, тоска – xiffət və s., dini: судный день – məhşər, создатель – xaliq, святотатство – səbb, священная война – cihad; kimyəvi: сера – kükürd, углекислота – hamiz qarbon, уксусная кислота – hamiz ğələvi, фермент – damızlıq, химия – kimya, соляная кислота – hamiz; kulinariyaya aid: сок – şirə, ужин – şam; hüquqi: секвестр – tovqif; kənd təsərrüfatına aid: скотоводство – maldarlıq; astronomik: Saturn – Zöhl; danişiq dilində olan sözlərdən: сучка – qancıq, сволочь – xəbis, ублюдок – düdəmə, фурия – ifritə, чирей – çiban, чай – güman edirəm; vəzifələrdən: следователь – müstəntiq, слесарь – çilingər, токарь – xərrat, хирург – cərrah, шут – nədim, швейцар – qarıçı, дәрбан, сенатор – əуан, секретарь – katib, советник – məsləhətçi, скульптор – heykəltəraş, свита – məbeynəçi, художник – rəssam və s.

“RUSCA-AZƏRBAYCANCA” İKİDİLLİ LÜĞƏTLƏR- DƏ Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİNİN YARATDIĞI LÜĞƏT MƏQALƏLƏRİ HAQQINDA

Y.V.Çəmənzmənli özünün coşqun fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda mübarizəsinə ümumi dil problemlərinin kontekstində baxmış, onu öz yaradıcılığının və dilə dair böyük programının üzvi tərkib hissəsi hesab etmişdir. O, dilçiliyin çoxsaylı problemləri daxilində dilin əcnəbi təsirdən xilasına, onun müstəqil olmasına ayrıca diqqət yetirirdi. Belə ki, ədib bu və ya digər məsələnin təkcə elmi-nəzəri həllini verməklə kifayətlənməmiş, onun bilavasitə konkret, praktiki tətbiqinə də çalışmışdır ki, bu da son dərəcə önəmli bir məsələdir. Çünki bu və ya digər elmi-nəzəri mülahizələr, ehtimallar o zaman səmərəli nəticə verir ki, onlar praktikada, təcrübədə tətbiqini tapsın. Bu baxımdan, ədibin tərtib etdiyi ikidilli “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərdəki özünün yaratdığı lüğət məqalələrinin də müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Məlum məsələdir ki, yeni söz yaratmaqla bir çox söz sənətkarları məşğul olmuşlar. Məsələn, “zəncir” əvəzinə “düzgü”, “pəncərə” əvəzinə “görük” işlətmək C.Cabbarlının ideyası olmuşdur. R.Rza isə “svetofor” əvəzinə “ışıqfor” işlətməmişdir. “Əyləc”, “çimərlik”, “göydələ”, “doyumsuz”, “çağdaş” və s. Bu siyahını kifayət qədər uzatmaq olar. Bu sözləri də ilk dəfə ədəbi dilə gətirən R.Rza olmuşdur.

Y.V.Çəmənzmənli bu lüğətlərdə özünü yaratdığı sözləri verməklə bir daha sübut edir ki, o, dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda ömrü boyu mübarizə aparmış, ana dilimizin öz imkanlarından istifadə edərək yeni söz yaratmağın tərəfdarı olmuşdur.

“Решение – çözüş”. “Çözüş” sözünü ədib “çözmək”

feilindən düzəltmişdir. “Таблица” – düzük”. Məlumdur ki, cədvəl sözünün mənası cizgiləri, sıraları olan və xanalara bölünmüş qrafikadır. Elə bu əlamətlərinə, sıralanmasına görə yazıçı, məhz “düzük” sözünü seçmişdir. “Сумма – topal”. “Topal” toplamaq, toplantı sözlərinin qısaldılmış forması kimi verilmişdir. Hal-hazırda “сумма” sözü Azərbaycan dilində ərəb mənşəli “məcmu”, “cəm” və fars mənşəli “yekun” sözləri ilə ifadə olunur. “Уравнение – tartış” (tartış//dartış). Tartış, göründüyü kimi, dartışdırmaq mənasında hər hansı bir şeyin iki tərəfdən eyni güclə çəkilməsi, bölüşdürülməsi deməkdir ki, “müadilə” sözü ilə tamamilə üst-üstə düşür. “Равенство – dənglik”. Bu, lüğətlərdən birində verilmişdir (“Lüğəti sözlərdə”), çox maraqlı nümunə kimi diqqəti cəlb edir. Çünki istər-istəməz, “dənglik” sözünün üstündə fikirləşməli olursan. “Dəng” fars sözü olub, “1) huşunu itirmiş; 2) başağrısı”¹ mənalarında işlənir. Deməli, “dənglik” sözü bu sözdən yaranmayıb. Beləliklə, el ədəbiyyatına müraciət etməli oluruq. Aşağıdakı aşıq şeirinə fikir verin:

Fərhad qaya çapar, sənginə yetməz,
Kimsə ərənlərin dənginə yetməz,
Heç cəng o mövlanın cənginə yetməz.

I və III misralardakı “səng” və “cəng” sözləri fars mənşəli olub, “səng – daş”, “cəng – dava” mənalarını verir. II misradakı “dəng” sözü elə biz axtardığımızdır; bərabərlik mənasında işlənir. Misra bu mənanı daşıyır: “Heç kim ərənlərin bərabərinə, səviyyəsinə çata bilməz.” Deməli, Y.V.Çəmən-zəminli “dənglik” sözünü xalqdan götürmüşdür.

“Время года – yılcağ”. Mövsüm – ilin dörd fəslindən bi-

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, s.143.

ridir. Bu baxımdan ilin çağrı mənasını verən “yılçağ” mürəkəb söz olub, Yusif Vəzirin ən gözəl tapıntısı hesab edilə bilər. “Наблюдение – baxdoy”. “Наблюдение” hal-hazırda Azərbaycan dilinə ərəb mənşəli söz olan “müşahidə” kimi tərcümə olunur. Bu sözün arxaik forması olan “tərəssüd” ərəb sözü olub, iki variantda işlənir: “1) gözləmə, diqqətlə baxma; 2) göz dikmə, arzu etmə”.¹ “Baxdoy” sözü – iki quruluşca sadə, əmr formasında olan feillərin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkəb söz olub, yazıçı tərəfindən düzəldilmişdir. “Обсерватория – baxdoylax”. Müşahidə sözünü “baxdoy” kimi verən yazıçı, göy cisimlərinin müşahidə olunduğu məkan, müşahidə üçün lazım olan hər cür alət və cihazların yığıldığı binanı da “baxdoylax” adlandırmışdır. “Республика – eltay.” Bu da yazıçının uğurlu tapıntısıdır.

“Идентичность – yenə öz”. Bunu heç də müvəffəqiyyətli tapıntı hesab etmək olmaz, “eyniyyət” variantı daha ağılabandır. “Логика – çəkil”. Burada bir qədər izahat vermək lazım gəlir: “Filosofların əksəriyyətinin qəbul etdiyi və zənnimizcə, geniş yayılmış doğru tərif budur ki, məntiq – düzgün təfəkkürün forma və qanunlarından bəhs edən elmdir.

İdrak prosesində düzgün təfəkkür forma və qanunlarına, məntiqi üsul və qaydalarına riayət etmək – obyektiv gerçəkliyi dərk etməyin zəruri şərtidir...”² Fəlsəfə, psixologiya elmləri kimi, məntiq də insan təfəkküründən bəhs edir, yəni birbaşa insanın beyni, onun daxili dünyası, bu və ya digər hadisəyə obyektiv münasibətini bildirməsi ilə bağlıdır. İnsan hər hansı bir hadisəyə münasibətini bildirəndə öz daxili aləminə çəkilir, bu vaxt obyektiv gerçəkliyin beyində inikası prosesi gedir. Çox güman ki, Yusif Vəzir “çəkil” sözünü bu baxım-

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, s.623.

² M.M.İsrafilov. Məntiq. Bakı, Maarif, 1987, s.8.

dan, insanın öz iç dünyasına qapanıb, çəkilib hissləri ilə baş-başa qalması mənasında, düzgün təfəkkür forması kimi vermişdir.

“География – yerbil”, “буря – qorağan”, ярмарка, выставка – görgü”, “водопад – çağlayan”, “геология – yer elmi”, “федерация – qərşima (qərşima// qarışma), “вулкан – yanardağ”. Bunlar da çox müvəffəqiyyətlə yaranmış sözlərdir, Y.V.Çəmənzəminlinin “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərinin çoxunda verilmişdir.

“Член – düzək”. Burada “член” – üzv yox, ancaq bir variantda – riyazi hədd kimi başa düşülür. Bu baxımdan, ədib “düzək” sözünü üstün tutmuşdur. “Атмосфера – toplay”, yəni toplanmış, bir yerə yığılmış hava layı, hava qatı; bildiyimiz kimi, atmosfer Yeri bürüyən hava təbəqəsidir. “Бассейн – sucalax”. Bu maraqlı tapıntı hovuz, hövzə, çarhovuz sözlərinin əvəzində işlənmişdir. “Государство – toplantay”. Çox təəssüflər olsun ki, o biri sözlər kimi, bu da vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdır. Nə üçün bizim dilin daxili söz bazasının “государство” isminin tərcüməsini yaratmaq imkanı olduğu halda ərəb dilinə müraciət edib “dövlət” sözünü qəbul etməliyik?! Bizcə, toplantay çox gözəl səslənir. “Население – yaşax”. Yuxarıdakı fikrimizi bu nümunəyə də şamil etmək olar. “Əhali” bu gün lüğət tərkibində “yaşaq” şəklində işlənsəydi, daha çox yerinə düşmüş olardı. “Арифметика – saybil”. Bu gözəl tapıntı ərəb dilindən gəlmiş “hesab” sözünün yerində işlənilib. İndi, hal-hazırda “kompüter” sözünün əvəzinə “bilgisayar” termini çox işlək olmuşdur. Nəyə görə bu sözün yerinə, yüksək intellektual səviyyəli bir şəxsiyyətin – həyatı boyu xalqı üçün çalışan və onu hər yerdə təbliğ edən böyük yazıçı Y.V.Çəmənzəminlinin “saybil” sözünü qəbul etmirik?

“Коэффициент – vurux”. Vurux//vuruq burada əmsal sözünün əvəzinə yazılmışdır. “Заход – batı”. Qürub, Günəşin batması mənasında işlənir. Batı, həmçinin türk dillərində Qərb (günbatan) sözünün əvəzləyicisidir. “Гранит – sumağ daş”. Bu gözəl tapıntıdır, daşın bir əlamətinə – rənginə görə müəllif onu belə adlandırmış, alınma sözü artıq hesab etmişdir. “Жвачка – göyşək”. “Gövşəmək” el arasında dəvəyə aid edilir. “Иллюзия – görüntü”. “Xəyal” və “xülya” kimi ərəb sözləri və ya “illüziya” – fransız sözünün əvəzində mənşəcə Azərbaycan dilinin özünə aid olan “görüntü” sözünün işlənməsi müvəffəqiyyətli bir tapıntı hesab oluna bilər. Deməli, eyni əlamətləri, mənanı saxlamaqla, dilin daxili imkanları hesabına “иллюзия” sözünün tərcüməsini yaratmaq mümkündür. “Каблук – sükçə”. Y.V.Çəmənzəminli “sükçə” sözünü, çox güman ki, “sürümək” (ayaq sürümək) feilindən düzəltmişdir. Köhnəlmiş söz olan “kurtizan” burjua cəmiyyəti nümayəndələrinə deyilirdi. “Куртизанка – burjua cəmiyyətində yüksək zümrələrə mənsub yüngül əxlaqlı, macəraçı qadın”¹ mənasını verir, “куртизанить” (mazaqlaşmaq, dilxoşluq etmək)² feilindən əmələ gəlmişdir. Yusif Vəzir “kurtizanka” sözünün tərcüməsində “saraylı” yazmaqla dilimizi alınma sözdən xilas etmişdir.

“Görk” Qərb zonası dialektlərində çox yayılmışdır. “Görk” sözü ibrət sözünün sinonimi kimi işlənir. Məsələn, “filankəsə görk oldu”, yəni “filankəsə ibrət oldu”. Elə bu mənanı əsas götürərək, yazıçı çar Rusiyası dövründə çox işlənən söz olan “капота” sözünün tərcüməsində “görk cəzası” yazmışdır. Yəni başqaları üçün “ibrət cəzası”. “Купорос – göy daş”. Ağır metalların sulfat duzu kimi tanınan

¹ Rusca-azərbaycanca lüğət. I c. (A-K), Bakı, ASE Baş Redaksiyası, 1991, s.603.

² Yəni orada.

“купорос”, rənginə görə Y.V.Çəmənzəminli tərəfindən “göy daş” adlandırılmışdır.

“Лифт” sözünün mənası tərcüməsini yazıçının əlyazmasında olduğu kimi veririk: أسانسور Bu söz – asansör kimi oxunur, fransız sözüdür. Müasir türk dilində lift mənasını verir. Y.V.Çəmənzəminli bədii əsərlərindən birində – “Dərs” hekayəsində hal-hazırda dilimizdə işlənən “lift” sözü əvəzinə “qaldırım maşını” söz birləşməsi işlətmişdir.¹

“Левша – solaxay”: “solaxay” sözünün əvəzinə işlənib. “Линейка – cizək”; bu da maraqlı sözdür, “cızmaq” feildən yaranıb. Müasir dildə “çağırış vərəqəsi” kimi tərcümə edilən “povestka “ sözünü Çəmənzəminli “cəlbname” ilə dəyişib, çox maraqlı, konkret tapıntıdır. “Продольный” sifəti ruscadan “uzununa, uzunlamasına, boyu uzununu” kimi tərcümə olunur. Müəllif “boylama” ifadəsini üstün tutmuşdur. “Перо – qələm ucu”, “юбка – dizlik”, “пассажир – minik” tərcümələri də müəllifin özünə məxsusdur. Azərbaycan dilinə eyni ilə tərcümə edilən “pinqvin” sözünü Yusif Vəzir “çolaq quş” ilə əvəz etmişdir. Bu da müvəffəqiyyətli yaradıcılıq məhsuludur. Pinqvin çolaq kimi, yanlarını basa-basa yeridiyinə görə bu söz ona tamamilə uyğun gəlir. “Казарма – qışla”; əsgərlərin qışda daldalandıqları yeri adlandırmışdır, gözəl tapıntıdır. Binanın üstünü tikib artırma, sonradan artırılma mərtəbə və ya üst tikili – “надстройка” adlanır. Ədib bu sözün tərcüməsində “qondarma” yazmışdır. Dənizçilik termini olan “корма” gəminin dal tərəfinə deyilir. Yusif Vəzir tərcümədə “arxa qəsrə” (arxa qəsrə) I növ təyini söz birləşməsini qeyd etmişdir. Riyazi termin olan “ромб”un isə tərcüməsində “qıyqac” yazılmışdır. “Raxitizm – kəsamət”, yəni kəsirlilik, nöqsanlılıq. “Солидарность – tanər”. Burada

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Dərs. Əsərləri, I c., Bakı, Azərb. SSR EA nəş., 1966, s.190.

“tən” (bərabər) sözündən istifadə edən yazıçı həmrəylik, həmfikirilik sözlərinin sinonimini yaratmışdır. “Стаж – düşəlgə”. Hər hansı bir adamın müəyyən bir işdə neçə il işləyibse, onun staj sayılmasına işarə olaraq “düşəlgə” sözünün verilməsi çox maraqlıdır. Yəni üst-üstə düşüb yığılma. “Сазан – zərdpər”. “Согласитель – söz araçı”; sazişçi, yəni iki tərəfin razılığa gəlməsi, düzəlişmə, müqavilə bağlamasında iştirak edən şəxsi Y.Vəzir belə adlandırır. “Тюлень – ay balığı”; “suiti” sözünün əvəzinə işlənmişdir. “Сберегательная касса – əmanət sandığı.” Burada rus sözü olan “kassa” Azərbaycan dilinə məxsus “sandıq” sözü ilə əvəz edilmişdir.

Hal-hazırda, bu sahə ilə məşğul olan dilçi alimlərimiz böyük ədibin yaratdığı söz və ifadələri işlək danışıq leksikonuna gətirsələr, onlara yeni həyat vermiş olarlar və dilimizin zənginləşməsinə xidmət göstərirlər.

“RUSCA-AZƏRBAYCANCA” İKİDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏKİ LÜĞƏT MƏQALƏLƏRİNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Y.V.Çəmənəminlinin “Rusca-azərbaycanca” ikidilli lüğətlərindəki lüğət məqalələri üzrə linqvistik təhlil apararkən onları belə qruplaşdırdıq: 1) fonetik (fonetik hadisələr üzrə); 2) leksik (dialektlər üzrə); 3) morfoloji (nitq hissələri üzrə); 4) sintaktik (söz birləşmələri üzrə).

1. FONETİK HADİSƏLƏR

Ədibin “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərində lüğət məqalələrinin çox qismi fonetik hadisələrdən biri olan dissimilyasiyaya (fərqləşməyə) məruz qalmışdır. Həmin sözlər aşağıdakılardır (aydın olsun deyə, sözləri cədvəldə göstəririk):

qala-qələ qərb-ğərb ərik-arik çaxnaşiq-çaqnaşiq loqarifma-loğarifmə qeyri müsəvat-ğeyri müsəvat yoxlama-yoqlama qüssə-ğüssə pıtırğan-bıtırğan doluxsundurma doluqsundurma sıyıq-sıyix şərbətçi-şərbətci şümşad-şümşat şabalıd-şabalud ardıc-ardış qaratikan-kara-tikyan gilənar-kilyanar dəmirağac-temir- aqaç qırxbuğum-kırx buqun əncir-incir	loja-locə qayə-ğayə qönçə-ğönçə qaz-ğaz qəsb-ğəsb zirinc-zirindj qayda-qaidə dəyənək-dəgənək daşqın-daşğın karbon-qarbon səment-çəment moruq-morux fındıq-fındix qaramuq-kara-mıx ağtikan-yax tikyan qızılağac-kizil-aqaç şaftalı-şavtali küknar-kyuknar zoğal-zyuqal	kenquru-qanquru qəlsəmə-ğəlsəmə qoz-djouz tökmə-dökmə qələt-ğələt hüdüd-hüdüd iskələ-isgələ ciyə-r-cigər tağ-taq çovdar-çavdar qələvi-ğələvi qarağac-karaqaç palıd-palut fısdıq-fıstix üzüm-yuzyum söyüd-sout vən-vyan gərməşov-qyarmaşon sarağan-saraqan
--	---	---

Dilin fonetik quruluşunda mühüm yer tutan fonetik hadisələrdən biri olan proteza (səs artımı) aşağıdakı sözlərdə müşahidə olunur:

üzləşdirmə ulduz ilan balığı iydə alça	yüzləşdirmə yıldız yılan balığı iiqda alımça
--	--

Geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri olan eliziya hadisəsinə (səs düşümü) cəmi bir neçə sözdə təsadüf olundu:

innab şeytan ağacı başın ağacı palitra konfrans	inab şedan-ağac başın-ağac palit qonfrə
---	---

Metateza (səslərin yerdəyişməsi)

torpaq göyrüş	topraq geryüş
------------------	------------------

2. DİALEKTLƏRDƏN GƏLƏN SÖZLƏR.

Məlum məsələdir ki, dilin inkişafında və formalaşmasında şivələrdən gələn sözlərin rolu çox böyükdür. Onlar ədəbi dilin leksikası üçün zəngin bir mənbə hesab oluna bilər. Şübhəsiz ki, bu prosesdə, yəni ədəbi dilin dialekt və şivələr tərəfindən formalaşmasında, zənginləşməsində yazıçılar xüsusi fəaliyyət göstərmişlər. Məsələn, S.Vurğun marıtlamaq, illət, sapmaq, saxlanc, oxqay, tar bağlamaq, qaxsımaq, giley, səkmək, ərinmək, dələmə, səksəkəli, sayırmaq, qurnaz, mağıl, qırpınmaq, şütümək və s.¹ onlarla sözü dilimizə gətirmişdir. Bu yazıçılar içərisində Y.V.Çəmənəminlinin də adını çəkmək olar. Ədibin tərtib etdiyi lüğətlərdə xeyli miqdarda dialektlərdən gəlmiş sözlər öz əksini tapmışdır. Həmin lüğət məqalələrini baş sözlərlə birgə veririk:

жулик	həlləhuş
горбатый	xozlu, qanbur
зыбкий	boşaraq

¹ C.Abdullayev. Səməd Vurğun və folklor. Əsərləri (7 cildə), VII c., Bakı, "Elm və təhsil". 2013, s.261-262

лакомка	sümsük
лыко	saqnağ
миниатюрный	cici, mamlımatan
неугоманный	zəvzək
курносый	kərtərəş burun
раздражать	qıctılmaq, sinirrəmək
одуванчик	ələ ziyil salan
гортань	xəhərərəh
чернослив	alımça
крушина слабительная	çümurt, itçümurt
рябина	koxlu, atgötü
кизильник иглистый	dayburan
хвойник	qırxbuğum
соблазн	umusux
резина	talaytın
скоблить	dırmalamaq
селедка	calqa balıq
сводник	urac
умолять	döşürmək
фанфарон	cırtlaq
фигли-мигли	əlləm-qəlləmlik
беспризорный	salaxanta

3. NİTQ HİSSƏLƏRİ

Y.V.Çəmənzəminlinin “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərindəki lüğət məqalələrini nitq hissələrinə görə belə təsnif etmək olar: 1) isim; 2) sifət; 3)feil.

1) Lüğətlərdəki isimlər quruluş-struktur xüsusiyyətlərinə görə üç yerə bölünür: a) sadə; b) düzəltmə; c) mürəkkəb.

a) Sadə quruluşlu isimlər bir, iki və üç hecalı vahidlərdir; yun, vəhy, toz, çan, hin, çam, nitq, çöl, bürc, şərh, rəqs, bud, vəd, kəl, dad, əfsun, iblis, fərəh, əcir, təzək, ziyil, iydə, idrak, xutuz, təsbih, fıstıq, vələs, bulud, mehtər, yaxa, şüa, şəfəq, li-

man, işıq, dünya, məclis, arma, dəyə, anbar, şümşad, dəhliz, rütbə, nişan, ocaq, höfzə, çağa, filiz, ölkə, cürət, əqrəb, kürsü, masa, boru, səki, ünvan, şəkil, pəri, hədə, şüyüd, fincan, kürə, fırça, məqsəd, məsafə, iddia, müqəvva, iradə, şələlə, mənzərə, əqidə, kainat və s.

b) Düzəltmə isimlər, öz növbəsində isim, sifət, feildən düzəlmişlər. Onların yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər iştirak etmişdir; onlardan bir neçəsini veririk:

- (çı)⁴: məsləhətçi, keşikçi, qapıçı, çarxçı, mabeynəçi, idarəçi, carçı, seyrçi, hülləkçi, əkinçi, bərəçi və s.

- (lıq)⁴: maldarlıq, qısqanlıq, kütlük, rahatlıq, şikəstlik, qalınlıq, laqeydlilik, narıncılıq, istilik, tənhalıq, şəhvətpərəstlik, ipəkçilik, uşaqlıq, əkinçilik, ağızlıq, acılıq, tünlük, durğunluq, əclafıq, uyğunsuzluq, düzlük, gərginlik, hafizəkərlilik, kolluq, vəfasızlıq, həssaslıq, narahatlıq və s.

- (ıntı)⁴: sıxıntı, sarsıntı, çöküntü, görüntü və s.

- (ış)⁴: giriş, yağış, ödəniş və s.

- ıq,-ik,-uq,-ük: bölük, oyuq, minik və s.

- (at)²: idxalat, mərhəmət və s.

- (ma)²: yaxma, utanma, bölmə və s.

- aq,-ak: həkkək, yağnaq, yataq və s.

- qı,-qu,-ğı,-ğu,-ki,-gü: basqı, duyğu, asqı, görgü və s.

- (iyyat)²: hərfiyyat, nəşriyyat, muxtariyyat, cümhuriyyət, rəsmiyyət, eyniyyət, müdiriyyət, mədəniyyət və s.

- iyyə: qəməriyyə, təniiyyə, nəzəriyyə və s.

- daş: əməkdaş, vətəndaş və s.

c) Mürəkkəb isimlər: qanağığül, gicitkan, böyürtkən, çoxarvadlılıq və s. Lüğətdəki mürəkkəb sözlərin çox hissəsi I və II növ təyini söz birləşməsi formasında yaranmışdır.

I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olan mürəkkəb sözlər: qırxbüküm, qarağac, qaragilə, bədmüşk, qızılağac,

qarahillə, dəmiryol, yarımada, boşboğaz, təklülə, incəsənət, qızılbalıq, sərlövhə, qızılquş, yelbeyin və s.

II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olan mürəkkəb isimlər: əyriltiotu, zəncirotu, kökəzbağı, novruzgülü, bəngotu, quzuqulağı, dəvədabanı, itburnu, yüzbaşı, onbaşı, balıqqulağı, kətanquşu, gülxətmi, suiti və s.

2) Sifətləri də quruluşuna görə 3 yerə bölmək olar.

a) Sadə sifətlər: fəal, zirək, məlum, şümal, mail, sabit, ləin, gümrah, süni, qonur, mülayim, məşhur, məhrəm, sadə, münbit, qəti, məhdud, müsbət, nəfis, çopur, kobud, məğrur, lovğa, mühüm, qoçaq, nəcib, müftə, müasir, müsəhil, mütəd, müstəqil, mürəkkəb, ciddi, mətin, qəddar, saxta, qəlp, kövrək, aydın, sabiq, şad, yaş, ulu və s.

b) Düzəltmə sifətlər iki yerə bölünür: isimlərdən düzənlər və feillərdən düzənlər.

İsimdən düzənlər aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlmişdir:

- (l¹)⁴: acıqlı, məlumatlı, şanlı, zirehli, kefli, dişli, dəhşətli, görkəmli, kinli, cazibəli, dərrakəli, sərzenişli, yöndəmli, təhrirli, zövqlü və s.

- (s¹)⁴: əxlaqsız, əmsalsız, vəfasız, yöndəmsiz, yersiz və s.

- i: nisbəti, qütbü, cəhənnəmi, əməli, ədəbi və s.

- anə: şahanə.

- ani: cismani və s.

Feildən düzəlmə sifətlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə yaranıb:

- (l¹q)⁴: dolaşiq, yoluq və s.

- (m¹c)⁴: gülünc, qorxunc və s.

- ğın, -ğın, -qun, -gün; -qın, -kin, -ğun, -kün: daşqın, kəskin, coşqun, düşgün və s.

- aq,-ək,: oturaq, yuvarlaq, sallaq, hürkək və s.

- maz,-məz: ayrılmaz, bölünməz, tükənməz və s.

c) Mürəkkəb sifətlər: qaniçici, məmlumatın, dəfolunmaz, qanqaraldıcı, şorgöz, bircinsli, yüngültəbiət və s.

3) Feillər iki yerə bölünür: sadə və düzəltmə feillər .

Sadə feillər: usanmaq, hıçqırmaq, qırpmaq, çökmək, danlamaq, səkmək, hopmaq, çeynəmək, tövşümək, iyrenmək, götürmək, kükrəmək, gəmirmək, yalvarmaq, solmaq, oxşamaq, ayırmaq və s.

Düzəltmə feillər: gücənmək, alqışlamaq, faydalanmaq, tamamlamaq, nazlandırmaq, canlandırmaq, cilalamaq, alaqlamaq, mayalanmaq, pıçıldeşmaq, şitəndirmək, qıdıqlamaq, rəndələmək, zarıldamaq, qorranmaq, közərmək və s.

4. SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Haqqında danışıdığımız “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərdəki söz birləşmələrini iki yerə ayırmaq olar: ismi birləşmələr və feili birləşmələr.

1) İsmi birləşmələrin ən çox yayılmış növlərindən olan təyini söz birləşmələrinin birinci və ikinci növləri lüğətlərdə öz əksini tapmışdır:

Birinci növ təyini söz birləşmələri: incə şələlə, oynaq yer, qoca qarı, sərt fırtına, ibtidai kapital, çolaq quş, əyri qədəh, kiçik körfəz, taqım ada, eyni təbəqə, kəbir il, tuluxlu zurna, nay adam, sumaqı daş, qanlı ishal, sarı irq, qurulu yol, göy daş, arxa qəsr, tük qələm, kərtərəş burun, şıdırğı yağış, sınaq xətt, axta at, uçar yıldız, qeyri-üzvi kimya, üzvi kimya, nəqdi müavinət, təcili məktub, yan dişlə, quyruqlu yol, mənfə üst, bəsit faiz, müvazi xətlər, zühüdud silsilə, qiymətsiz ədəd, adi kəsr, uzun ada, sallama söyüt, müqəddəs yağ və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri: cocuq qundağı, qoşun hissəsi, baş örtüsü bəzəyi, Təbriz bənövşəsi, Ruset alması,

babına çiçəyi, Ruset üzümü, qütb ulduzu, evlilik aləmi, ərkani hərb rəisi, onurğa gəmiyi, ağıl dişi, yemək borusu, sidik tutumu, beyin yarım kürəsi, dağ silsiləsi, dəmiryol xətti, mədən suları, Hacılar yolu, kürə səthi, mələz irqi, mədən yeri, şəkər qamışı, sam yeli, cizriyyə üstü, ədəd silsiləsi, həndəsə silsiləsi, hesab elmi, xaç mərasimi, qələm ucu, bel sümüyü, tənəsül pozğunluğu, dil elmi, dor ağacı, mədən elmi, göy əcsamı, tapança darağı, süngər kağızı, səhmdar cəmiyyəti, bit yumurtası, meydan müharibəsi, yer elmi, qarğa duzu, göz qapağı, səfərət tərcümanı, görk cəzası, istehlak cəmiyyəti, mərzəl elmi, heca vəzni, hava cərəyanı, əndərun ağası, şərbətçi otu, kəpənək qurdu və s.

İsmi birləşmənin az işlənən növlərinə iki yerdə rast gəldik. Bunlardan biri oyun adı olan “əl məndə” birləşməsidir ki, birinci tərəf ismin adlıq, ikinci tərəf isə ismin yerlik halındadır. İkincisi isə “çənəsi boş” söz birləşməsidir. Bu birləşmənin birinci tərəfində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim, ikinci tərəfində isə sifət dayanır.

2) Feili birləşmələrdən “ad+feil” tipli birləşmələrin aşağıdakı növləri lüğətlərdə özünü göstərir:

Yönlük hallı feili birləşmələr: təxirə salmaq, boynuna almaq və s.

Təsirlik hallı feili birləşmələr: göz qıymaq, ürək-dirək vermək, can yaxmaq, bəraət qazanmaq, qürə atmaq, qur yapmaq, dirilik nəş edən, zəndi-zəhlə tökən və s.

Lüğətdəki feili birləşmələrin çoxu “etmək” feilinin köməyi ilə yaranmışdır: icra etmək, cəza etmək, təchiz etmək, təskin etmək, iştirak etmək, ikmal etmək, tərsim etmək, qulluq etmək, təmas etmək, israr etmək, tövsiyə etmək, təqdis etmək, inkar etmək, tətbiq etmək, kəsb etmək, təhdid etmək, məzəmmət etmək, təşyi etmək, rədd etmək, güman etmək,

fəda etmək, davam etmək, nəşr etmək, biabır etmək, əqd etmək, mane etmək, əhya etmək, istifadə etmək, izhar etmək, həkk etmək, fəxr etmək, isbat etmək, təqviyə etmək, təzyiq etmək və s.

“AZƏRBAYCANCA-TÜRKÇƏ” LÜĞƏT

Y.V.Çəmənşəminlinin daha bir ikidilli (“Azərbaycanca-türkçə”) lüğəti vardır. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”¹ kitabında əlavə olaraq verdiyi bu lüğət Osmanlı türkləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin lüğət “Osmanlı oxucuları üçün müxtəsər lüğət” adlanır. Yusif Vəzir bir sıra sözlərin türk dilində qarşılığını, ya da izahını həmin lüğətdə vermişdir. Lüğət ərəb əlifbasında yazılmışdır, bu hərflər üzrə sıralanır:

ا ب پ ت ج چ خ د ر ز س ش ط ق ك ل م ن ه ی

Baş sözlər Azərbaycan dilində, lüğət məqalələri türk dilindədir. Lüğətdə cəmi 132 söz var. Türkiyədə 1921-ci ildə Azərbaycan dilində çıxan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı türklər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır, hətta kitabdakı lüğətə ayrıca məqalə həsr olunmuşdur. Məqalədəki lüğət haqqında rəylə çəmənşəminlişünas professor T.Hüseynoğlunun “Ədəbiyyatla yaşayıram...” adlı kitabında tanış oluruq: “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabının maraqlı doğuran hissələrindən biri də ona əlavə edilmiş “Osmanlı oxucuları üçün müxtəsər lüğət”dir. Kitab İstanbulda Azərbaycan dilində çap edildiyi üçün müəllif belə bir lüğəti ona əlavə etməyi lazım bilmişdir. Kitabın özü kimi, bu “müxtəsər lüğət” də Türkiyə ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. “İləri” qəzetinin 1921-ci il 1 avqust nömrəsində çap

1 يوسف بك وزيروف. أزربايجان ادبياتنه بر نفار. استانبول-مطبعة عمره ١٣٣٧ س ٦٠ . 1

edilmiş “Azərbaycan kitabları” adlı bir məqalə məxsusi bu müxtəsər lüğət haqqındadır. Burada oxuyuruq: “Vəzirov bəyin keçənlərdə intişar edən “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər ünvanlı kitabının sonunda “Osmanlı oxucuları üçün bir müxtəsər lüğət var.” Bu qiymətli lüğətçə yalnız kitabda qollanılan kəlmələrin anlaşılması fikri ilə tərtib edilməmiş. Çünki kitabda bulunmayan bəzi kəlmələri də ehtiva ediyor. Fəqət tam da deyil. Nasıl ki, kitabda qollanılmış olan bir çox kəlmələr də bu lüğətdə mövcud deyil. Bəzi kəlmələr İstanbul şivəsində də o qədər məqbul və mütəhəmmil ki; bunlar heç qeyd olunmaya biliyordu”.¹ Burada müəllif haqlıdır, çünki Azərbaycan dilində verilmiş baş sözlərdən bir neçəsi türk dilində izahsız da anlaşılır. Məsələn; od – atəş, dustaqdutsaq, çağırmaq – bağıрмаq, kürk – içi derili və ya xezli qış elbisesi, gün – güneş və s. “Bəzi kəlmələrdə ixtilafımız var və bunları biz başqa mənayə qollanıyoruz, onlar başqa mənayə. Lakin bu xüsusda da lüğətçə natamam qalmış və kitaba dəlalətlə görüyoruz ki, hər bir kəlmə bizim verdiyimiz başqa mənalarda qollanıyor.”² Yəqin ki, məqalənin müəllifi bu sözləri yazarkən aşağıdakı tərcümələri nəzərdə tutmuşdur: Qoca – ixtiyar (türklərdə “qoca” qadının ərinə deyirlər), kənd – köy (“kendi” sözü türk dilində “özü” sözü əvəzinə işlənir), dimdik – qaqa (qaqa – qardaş sözünün əzizlənmə forması olan “qaqaş” sözü ilə sinonim olub, Azərbaycan dilində işlənir) və s.

Məqalə müəllifi bəzi tərcümələrdə bizim dildə işlənən sinonim sözlərə üstünlük vermişdir: “Bəzən də büsbütün yeni kəlmələr qollanmağa bərabər ixtilaf sızf zahiri qalıyor. Məsələn, ailəyə külfət deyirlərmiş. İstanbullular, əminəm ki,

¹ T.Hüseynoğlu. Ədəbiyyatla yaşayıram... Bakı, Azərənşr, 1993, s.21.

² Yənə orada

“eyi bulmuşlar” deyə Azəri qardaşlarının bu kəlməsindəki doğruluğu təslim edəcəklərdir.”¹ Amma bizcə, bu iki sinonim söz arasında heç bir fərq yoxdur, yəni hər ikisi ərəb dili mənşəlidir.

Y.V.Çəmənəminli bu lüğətində bir neçə sözün tərcüməsi ilə yanaşı, başqalarının da izahını vermişdir. Məsələn, dən – quşlar yemi. Köpekler yemine yal; atlarınkına qormut dinilür;

Çəpər – çit: dikenden örülmüş parmaqlıq. Taşdan olursa: baru; taxtadan olursa: daraba dinilür. Bu növdə çağdirkə taxtaların araları açıq olur;

Banlamaq – xorusun oxumağı; xorus banladı. Bülbül ötdü; serçe civildedi.

Təpəl – qoçun alnındakı beyaz leke. Atın alnındakına qaşqa dinilür .

Dişəmək – tebir etmək; imtahana çekmək. Çaharşenbe dişemek. Ders dişemek. Röya üçün qullanılmaz. Buna aid “yozmaq” var: yuxuyu yozdum.

Qarğı – qamışın növü, incesine “çeten “ dinilür .

Yumaq – yıqamaq. Yumaq – yıqamaq ve çimmək arasında ferq var: paltar ve yüz yumaq; qab yıqamaq. Hamamda ve denizde çimmək.

Lüğətdəki bəzi baş sözlər bizə qətiyyənlə tanış deyil. Məsələn, avan – düşmən, çəşt – məktəbdə ogle yemegi zamanında tetil, kəaliyə – xəfif şikayət, heyzə – mede xəstəliyi, yey – böyük və s.

¹ T.Hüseynoğlu. Ədəbiyyatla yaşayıram... Bakı, Azərənəşr, 1993, s.21.

“DİLİMİZDƏ İKİMƏNALI SÖZ VƏ CÜMLƏLƏR”

Y.V.Çəmənəminlinin yuxarıda təhlillərini verdiyimiz ikidilli lüğətlərindən başqa “Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr” adlanan izahlı frazeoloji lüğətləri vardır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi ona daxil olan sözlərin, zəngin frazeoloji birləşmələrin, adi məişət, mədəniyyət, adamların gündəlik fəaliyyəti ilə bağlı olan ibarə və ifadələrin vasitəsilə hər cür yad təsirlərə, assimilyasiyalara qarşı son dərəcə güclü bir müqavimət göstərir. Bu səbəbdən də ixtiyari bir dilin bu zəngin cəbbəxanasını həm yaşatmaq, həm də oradakı sözlərin hər birinin fonetik, semantik məna çalarlarını izah etmək, onların hamısını geniş xalq kütləsinin malına çevirmək, izahlı lüğətlərin yaradılmasını zəruri edir. İzhahlı lüğət tək-cə ayrı-ayrı adamlar üçün olmayıb, həm də ədəbi dilin dinamikasını, getdikcə zənginləşmə prosesini özündə əks etdirərək gözəl bir mənbə, soğulmaq, tükənmək bilməyən ədəbi bir xəzinə funksiyasını yerinə yetirir. İzhahlı lüğətlər məhdud və bir peşə adamlarının deyil, cəmiyyətin daha geniş dairələrinin düşünən, maraqlanan bütün nümayəndələrinin stolüstü kitabına çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin ən gözəl incəliklərini, onun müxtəlif məna çalarlarını əhatəli oxucu kütlələrinə çatdırmaq, onların ehtiyaclarını, maraq dairələrini ödəmək üçün filoloji baxımdan izahlı lüğətlərə daha çox ehtiyac yaranır. Bu tipli izahlı lüğətlərin ən ümdə məqsədi dilimizin lüğət tərkibinin davamlı və əhatəli sözlərinin məna və məzmununu qorumaqdan, onların hər birinin məna yüklərini adamlara çatdırmaqdan ibarətdir. Deməli, dilimizin izahlı lüğətini yaratmaq, əslində yüksək dövlət səviyyəli, ümumxalq səciyyəli bir işdir. Çünki adamların ünsiyyət vasitəsi olan dil nəinki əsrdən-əsrə, ildən-ilə, gündən-günə, hətta

anbaan dəyişir, zənginləşir, gözəlləşir, canlanır. Bu həm də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri şəklində baş verir. Yəni dildə arınma, durulma prosesi gedir. Bir çox sözlər çıxdaş mal kimi lüğət tərkibindən gedir, bir çoxları isə ərklə haqlı bir müsafir kimi yenidən lüğət tərkibinə daxil olur. Ona görə də dilimizdə baş verən bu dialektik, həmişə hərəkəti vəziyyətdə olan söz yaradıcılıq prosesini bir növ tənzimləmək və onları geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına vermək üçün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətini yaratmaq bir nömrəli vəzifə kimi dilçi və ədəbiyyatşünasların qarşısında dayanır. Hər hansı xalqın dilinin izahlı lüğətinin yaranması, həm də o xalqın intellektual səviyyəsinin, mədəni artmasının, sivilizasiyalı inkişafının başlıca meyarlarından biridir desək, səhv etmərik. Lakin bu ümumxalq əhəmiyyətli problemi həll etmək üçün ana dilinin ən incə məna çalarlarını dərinlən bilən, onları duyan, dilinin hərəkət enerjisini canında, qanında hiss edən, sözün həqiqi mənasında xalq adamı olan, xalqın içərisindən çıxmış mütəxəssislər gərəkdir.

İzahlı lüğətlərin, canlı danışmaq dilinin və ayrı-ayrı ləhcə və dialektlərin əhatə etdiyi sözlərin heç də hamısının etimologiyasını, onların bir-biri ilə müqayisə və paralellərini verməsi bir o qədər də vacib deyildir. Burada əsas məqsəd ədəbi dildə duruş gətirə biləcək, vətəndaşlıq hüququ qazana biləcək söz və ifadələri əhatə etməkdən ibarətdir.

Canlı xalq danışmaq dilinin ən incəliklərini, ayrı-ayrı xalq sözləri, aforizmləri, deyim tərzini çox gözəl bilən Y.V.Çəmənəmənli bunların hamının anlayacağı bir şəkllə düşməsi üçün dərin elmi məntiqi ilə seçilən “Dilimizdə ikimənəli söz və cümlələr” adlı gözəl bir lüğət hazırlamışdır. Bu lüğət indi demək olar ki, bütün ziyalıların, dillə maraqlanan mütəxəssislərin ehtiyacını ödəyə bilər. Hamıya məlum olduğu kimi,

şifahi Azərbaycan ədəbiyyatının toplayıcısı, tədqiqatçısı, onu elmi prinsiplər üzrə təhlil edib ümumiləşdirən, zəngin elmi erudisiyaya malik olan Y.V.Çəmənzəminli bu sahədə də bilavasitə dillə bağlı, lüğətçiliklə səsleşən, bu gün də öz aktuallığını itirməyən bir sıra mülahizələr söyləmişdir.

Yazıçının “Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr” adlanan izahlı lüğəti Azərbaycan dilçiliyi tarixində bu sahəyə aid ilk işdir. Ədib özü də bu məsələni lüğətdə qeyd edir: “İndiyə qədər bu sahədə heç bir tədqiqat yapılmadığı üçün dil və ədəbiyyatımızı tədqiq edənlər, bilxassə türk olmayanlar çətinlik görürlər. Bu çətinliyi yox etmək məqsədi ilə dilimizdəki ikimənalı kəlmə və cümlələrin ən məruflarını qeyd etmək faydasız olmaz”.¹

Göründüyü kimi, Y.V.Çəmənzəminli xalq arasında, danışqda işlənən ikimənalı söz, ifadə və cümlələrin ən çox yayılmışlarını, məşhurlarını vermişdir.

Yusif Vəzirin ərəb əlifbası ilə yazılmış olan “Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr” adlanan frozeoloji izahlı lüğəti 2 dənədir. Hər iki lüğətdəki ikimənalı söz, ifadə və cümlələrin demək olar ki, 95 faizi eynidir, yəni hər ikisində təkrarlanır. Amma bu lüğətlərin fərqli cəhətləri də vardır. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Yazıçının bir lüğətinin əvvəlində verdiyi izahat o birindən xeyli genişdir;

2) Lüğətlərdən birində ikimənalı söz, ifadə və cümlələr nömrələnmişdir, o birində isə yox;

3) Hər iki lüğətdə o birisindəkindən fərqli (yəni o birisində olmayan) ikimənalı söz, ifadə və cümlələr vardır;

4) Lüğətin birində qarşısında ikinci mənası, izahı yazıl-

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-9 (164) 19120, sax. vah. 142.

mayan frazeoloji birləşmələr və cümlələr vardır (Bu baxımdan o biri lüğət daha təkmilləşmiş kimi görünür).

12. ¹²گوزده سو اېيېك - اينا ناياق
13. ¹³سا مان تزلندن سو بورا قاق - ايشتر قه به و بيرك ' اكي يون لي وركت.
14. ¹⁴يار اي بار ما ناي ايشه مېك - ادين تان كو مگ اې مېك
15. ¹⁵ايلانا زهر و بيرن - داي آج آدام ' باشقا خه و ايله انجيه ناي
16. ¹⁶ايشه ك تفتار بير نايي مينا ريشن - فېس
17. ¹⁷سازي سېه برماق - سه اې مېك
18. ¹⁸ايو سو پورگه چلك - او غورلا ماق ' يابوب ' چا چاق
19. ¹⁹نلا كك فرجه و بيرك - مو اې مېك
20. ²⁰بو نماز بېكك - ييه بيليك
21. ²¹تزي و دوز لمز - ^{قالا اوليوي} مېج بر شنه ايله استا انجيه ' منون اوليان آدام.
22. ²²ياش سا نلغو - بيان تغزيتيه
23. ²³ييل بانې اولاق - و سه اې تا مېن اولماق
24. ²⁴چيريشن فرمېن - مېت فرج ' نايله مصرف.
25. ²⁵گوز تېره سو ايشه مېك - طبع كار : تنله
26. ²⁶لوي بيت ما بېن - تزلون و ايشتر

Y.V.Çəmənzəminli. "Dilimizdə ikimənəli söz və cümlələr"

Bu lüğətlərdən biri şagird dəftəri həcmində kəsilmiş 8 vərəqdə yerləşdirilmişdir. Sözlər vərəqin hər iki üzündə yazılmışdır və nömrələnmişdir. Lüğətin əvvəlində yazıçı apardığı tədqiqat haqqında izahat verir: “Hər bir dildə olduğu kibi, bizim azəri ləhcəsində də əsl mənasından başqa ikinci məna ifadə edən bir çox kəlmə və cümlələr var. Məsələ, “göy” – səma, səbzə, müəyyən rəngə oxşar olan kibi, xəsis mənasında da işlənir: filankəs “göy adamdır”, yəni xəsisdir, “qırmızı” hər kəsin bildiyi mənadan başqa bir də xalq arasında “həyasız” yerinə qollanır: “qırmızı adam”, “qırmızı yalan” kibi”¹.

Y.V.Çəmənəminlinin özünün verdiyi bu izahatdan sonra əksəriyyəti, çox hissəsi məcazi ifadə və cümlələrdən ibarət olan (məcazi sözlər çox azdır) lüğəti yazılmışdır. Bu izahlı lüğəti olduğu kimi veririk:

1. Hava bulutdur – yəni məclisdə şübhəli adam var.
2. Əliəyri – oğru.
3. Ayağı sürüçək, suyu yumuşaq – əxlaqsız.
4. Saqqal altından keçmək – səmimi deyil, səthi və zahiri hörmət göstərmək.
5. Biləyi keyik, qolsuz – qeyri təbii eşq tərəfdarı, uşaq-baz, qulamparə.
6. Qulaq asmaq – dinləmək.
7. Qurtdan quş – diqqətli, ifrat ehtiyatlı, pedant.
8. Cibin ağzını kəvər ilə bağlamaq – səxavətli olmaq.
9. Cibi yırtıq – tələfxərc.
10. Ağzı açmaq, gözü yummaq – soyüb-saymaq.
11. Qarnı suya qoymaq – yemək ümidilə gözləmək.

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-7 (129) 19150, sax.vah.141.

12. Göz su içməmək – inanmamaq.
13. Saman altından su buraxmaq – intriqa çevirmək, iki yüzlü hərəkət.
14. Yaralı barmağa işəmək – əldən gələn köməgi eləmək.
15. İlane zəhər verən – dili acı adam, başqasını dili ilə incidən.
16. Ölü eşşək axtarır nalını çıxartsın – xəsis.
17. Sazı sındırmaq – səy eləmək.
18. Evə supurgə çəkmək – oğurlamaq, çalıb, çapmaq.
19. Fələyin xərcinə vermək – məhv etmək.
20. Boğaz biçilmək – yeyə bilməmək.
21. Ağzı duzsuz – heç bir şeyə qane olmayıb, məmnun olmayan adam.
22. Baş sağlığı – bəyan təziyyət.
23. Beli bağı olmaq – vəd ilə təmin olunmaq.
24. Çiriş xərci – əbəs xərc, nafilə məsrəf.
25. Gördüyündən göz kirəsi istəmək – tamahkar, tənbel.
26. Ölü bit qabığı – arıq və çəlimsiz adam.
27. Bığa təkaltı vermək – bir balaca yeyüb içmək.
28. Ürəgi yuxa – rəhmdil.
29. Əli açıq – səxavətli.
30. Qurt yurəgi yemiş – cürətli.
31. Əlbir olmaq – ittifaqa girmək, birləşmək.
32. Əl-yaxa – dalaşma; qovğa.
33. İt ayağı yemiş – gəzinti, avara.
34. Ağza su almaq – sükut etmək.
35. Qara sudan qaymaq dutan – bacarıqlı.
36. Kəsmək – arzu etmək, istəmək

37. İt baxandan da baxmamaq – ər ilə arvadın zövcəlik əlaqəsinin kəsilməsinə işarədir. Filankəs arvadına it baxandan da baxmır.

38. Buynuzun dibi giçikmək – gücsüz tərəfin qovğa salmağa səbəb verməgi.

39. Xala xatirin qalması – rəsmiyyət üçün qeyri-səmi-mi hörmət göstərmək.

40. Hamam suyundan dost dutmaq – başqasının xərcinə iltifatda olmaq.

41. Baş yarub ətəgi qoz ilə doldurmaq – hörmətsizlik ilə bərabər, vaxtından vaxtına səxavət və iltifat göstərmək.

42. Şorgöz – arvadbaz.

43. Çaya susuz aparmaq – susuz gətirmək – hiyləgər, qurnaz, bacarıqlı.

44. Firəng – əqilli, ikiüzlü.

45. Bədsalvar – arvadbazlıqda səliqəsizlik göstərən heyvani hissə malik adam.

46. Başa tənbəki oyunu açmaq – incitmək, əzab çəkdirmək.

47. “Dövşana qaç, tazıya dut” deyən – başqasını fəna işə təhrik edən, ikiüzlü hərəkət.

48. Dil-ağız eləmək – nəzakət üçün xoş sözlər söyləmək.

49. Bitlərini suvaran – kirli və çirkli adam, natəmiz.

50. Köynəgini suya çəkən – özünü doğrularaq kənarda duran adam.

51. Papağı tərs çevirmək – sülhpərvərlikdən çıxıb, qovğa yolunu dutmaq.

52. Dirsək göstərmək – qüvvətini nümayiş etdirmək, zor göstərmək.

53. Gönü suya vermək – səhlənkarlıq sayəsində muvəffəqiyyəti əldən buraxmaq.
54. Sözü ağ demək – qəti bəyanatda olmaq.
55. Ağ günlü – xoşbəxt.
56. Qara günlü – bədbəxt.
57. Qəlbi qara – başqası haqqında fəna fikir bəsləyən; şubhəli.
58. Cəhənnəmdən gözü palçıqlı çıxma – özünü haqlı olmayaraq irəli verib, birincilik iddiasında olmaq.
59. Gözünün pərdəsi yox – səxavətli.
60. Ağzı cırıq – söz saxlaya bilməyən, sirr verən.
61. Qursağı dar -
62. Qaradan baş çıxartmaq – bir az savadlı olmaq.
63. Dişindən-dırnağından kəsən – ifrat qənaət ilə yaşayıb pul artıran.
64. Kölgəsindən hürkmək – qorxaq.
65. Cin atına minmək – hiddətlənmək.
66. Korluq çəkmək – zillət ilə yaşamaq.
67. Gözü yolda qalmaq – bəkləmək, gözləmək.
68. Göz kötəgi vurmaq – tamaşa eləmək.
69. Ağına, qarasına baxmamaq – mulahizəsiz hərəkət.
70. Çəkmək – dərd, qəm çəkmək, переживание.
71. Boğazına korluq çəkdirməmək – yaxşı yeyən.
72. Gözü doymaz – tamahkar.
73. Silmək – qorxmaq.
74. Tüstülətmək – qorxmaq.
75. Duzsuz – adi və bəd hərəkət adam.
76. Qulaq kəsmək – hiylə ilə başqasının pulunu alıb, verməmək.
77. Xəzpuş – adam alladan, dolandırıcı.
78. Vurmaq – içmək, kef eləmək.

79. Qırdı-qaçdı – etibarsız adam; sözünə inanılmaz.
80. Başı ətli – pullu.
81. Özünü dutmaq – qeyri-qanuni surətdə pul ələ gətirib zəngin olmaq.
82. Gül vurmaq – müvəffəqiyyətli hərəkət.
83. Qoltuğunun altı şişmək – fəxr eləmək.
84. Burunlamaq – yola verməmək, hərəkətlə rədd etmək.
85. Dilinin yiyəsi deyil – danışığı ilə başqasını incidən.
86. Ağzı allah yoluna qoymaq – onun-bunun lüzumsuz olaraq sözünü danışmaq, söyüb saymaq.
87. İşi yaş – fəna vəziyyətli.
88. Bitlənmək – işi tənbellik ilə görmək.
89. Üzüyola – sözə baxan, tərbiyəli.
90. Başı aşağı – məhcub, utancaq.
91. Ovqata soğan doğramaq, ruha qaşov çəkmək – fəna və yersiz hərəkət və söz ilə kefi pozmaq.
92. Gözdən düşmək – nüfuz qaib etmək.
93. Diz yeri qayıрмаq – müəyyən mövqe sahibi olmaq.
94. Ala keçinin qıl verəni – lüzum və ehtiyac olmadan kömək vermək.
95. İt-qurd – əclaf adam.
96. Dibindən baltalamaq – məsələni qəti olaraq həll etmək; açıq söyləmək.
97. Götür-qoy – müzakirə.
98. Qəmiş qoymaq, qəmiş bənd eləmək – əngəl olmaq.
99. Gözə kül üfürmək – macal vermək.
100. Duza getmək – əvvəli asan və nəticə etibarını ilə çətin bir işə mülahizə etmədən şüru eləmək.
101. Kəf gəlmək – hiylə ilə allatmaq.
102. Lələk qoymaq – təhrik etmək.

103. Quyruğun altına tikan qoymaq – fəna hərəkətə təhrik etmək.
104. Bata bilmək – qələbə çalmaq, qüvvətə üstün olmaq.
105. Öhdəsindən gəlmək – qorxutmaq, vurmaq, əldə saxlamaq.
106. Nala-mıxa vurmaq – ikiüzlülük göstərmək.
107. Üzü qara – məhcub, bəkrini nikahdan əvvəl qaib etmiş qız.
108. Tərs – inad.
109. Ağzına çullu dovşan sığmır – lovğa, mütəkəbbir, yersiz iftixar.
110. Özündən sökmək – lovğalanmaq. Хвастать.
111. Cəmdəyə döşəmək – boş sönbət ilə məşğul etmək.
112. Nə yemisən – turşulu aş – döymək.
113. Qaraya hürən – boş yerə danışan.
114. Bozarmaq – acıq dutmaq.
115. Yandım dəryası – tamahkar; doymaz.
116. Ciyərli – igit, istiqanlı.
117. Pişik başı bəzəyən – mübaliğəli iş görmək, küyləmək.
118. Kola girdi – utancaq, qorxaq.
119. Qarnının altını bilməz – sirsevən adam; iş bilməz.
120. Qaraqabaq, qaşqabaqlı – acıqlı, мрачное лицо.
121. Qızıışmaq – hiddətlənmək. Увлечься.
122. Dəbbə (ovçunun barut qabı) – bir adamın arzusuzluğuna baxmayaraq yanına düşüb gəzən.
123. Qara qayış, qayış baldır – arıq, lakin salamat adam.
124. Yer altından yola getmək – ikiüzlü.
125. Üz verməmək – soyuqluq göstərmək, etina etməmək.

126. Ağzına vurmaq, burnunu əzmək – etiraz etmək, lüzumsuz.

127. Burnu ovulmaq – lüzumsuz hərəkətdən cəza görüb, həddinə çəkilmək.

128. Qoduqlanmaq – qaba bir halda nazlanmaq.

129. Əzilmək-büzülmək – lüzumsuz yerə naz vermək.

130. Tərəzidə qalmış boyun əti – ortalıqda qalmış adam.

131. Ara dəymək – pozuluşmaq.

132. Üz-göz olmaq – düşmən olmaq.

133. Yanıq – Досада.

134. Gözə girmək – hər bir hərəkəti nümayiş etdirmək; israr etmək.

135. Dili uzun – xəcalət çəkəcək bir hərəkəti olmayan.

136. Dili gödək – xəcalət; danışmağa haqqı olmayan.

137. Uzun ayaq – gəzinti.

138. Sünbülündən su daman – təmiz və pak adam.

Yuxarıdakıların hamısı 6 vərəqdə (hər iki üzündə yazılmışdır) yerləşdirilmişdir. Yeddinci vərəqdən başlayaraq 2 vərəqdə, yəni VII və VIII vərəqlərdə (4 səhifədə) yuxarıdakı ikimənalı söz, ifadə və cümlələr yenidən təkrarlanmış, yerləri dəyişilərək nömrələnmişdir. Ancaq burada əvvəlki 6 vərəqdə getməyən yeni ikimənalı söz, birləşmə və cümlələrə rast gəlirik. Bunların hamısı vərəqlərdə iki, bəzən də üç sütunda yazılaraq yerləşdirilmişdir, cəmi 161 dənədir. 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160 və 161-ci ikimənalı ifadələr vərəqin kənarlarında yazılmışdır. Əlavə olaraq yazılmış ikimənalı sözlərin dördünün qarşısında izahı verilmişdir:

15. Göy – xəsis.

79. Doğmaq – pul bərikdirmək.

117. İstiqanlı – dərban

138. Girdab – batmaq.

İkinci mənası verilməyən birləşmə və cümlələr bunlardır:

- 20. Ölmədik gordan harayçı gəldi –
- 31. Başa su tokmək –
- 45. Papağını qabağına qoymaq –
- 46. Dəgmə mana, dəgməyim sana –
- 65. Pətənəsi balaça –
- 101. Şətələ gəzir –
- 110. Mitilinə vurmaq –
- 121. Baş ucalmaq –
- 127. İt ilə qovmaq –
- 146. Alnın əməgi –

Bunlardan başqa, qarşısında izahı verilməyən bir neçə söz və söz birləşməsi vardır ki, onlar yazıçının o biri lüğətində ikinci mənası ilə birgə yazılmışdır.

Y.V.Çəmənəminlinin eyni adlı ikinci lüğəti¹ uzununa iki hissəyə bölünmüş 14 qrankada yerləşdirilib, karandaşla yazılmışdır. Yazıçı bu lüğətdə ikimənalı söz və cümlələr haqqında izahatla yanaşı, onlardan bir neçəsinin mənşəyi, etimologiyası, haradan yaranması barədə öz qiymətli fikirlərini də qeyd etmişdir ki, biz bu haqda monoqrafiyanın “Etimologiya məsələləri” bölməsində söhbət açmışıq.

Biz qeyd etdik ki, hər iki lüğətdə ikimənalılar eynidir. Haqqında əvvəl danışdığımız izahlı lüğətdə olmayan ikimənalıları bu biri frazeoloji izahlı lüğətdən seçib təqdim edirik:

Gözün odunu almaq – qorxutmaq.

Qırmızı – həyasız.

Qatır satmaq – haqsız tələbdə olmaq.

Qapısı açıq – qonaqsevən, müsafirpərvər.

¹ Bax: Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.-26, Q-9 (164) 19120, sax. vah.142.

Havalanmaq – dəliliyin dərəcəsi artmaq; həddən çıxmaq.

Qan uddurmaq – qorxutmaq; təhlükədə saxlamaq.

Malının qənimi – malını hər yerə dağıdan.

Yuxuya haram qatmaq – uyumamaq.

Başdan çıxmaq – fərsiz hərəkət etmək.

Başa düşmək – anlamaq.

Üzə düşmək – təsirə qapılaraq hərəkət etmək; inad.

Qaz yerışı yerimək – başqasını təqlid, bacarmadığı bir işə yapışmaq.

Kəkili yandan qoymaq – yəni əks ad ilə qabiliyyətsiz bir iş görmək.

Meydan sulamaq – başqasını lüzumsuz bir hərəkətə sövq etmək.

Qarnı otarmaq – yemək üçün ora-bura getmək.

Sınmaq – tənqid olunmaq; iflas etmək.

Dəymək – getmək (bazara dəydi); yetişmək (meyvə dəydi); təhqir etmək.

Balalamaq – həyəcana gəlmək.

Yekəbaş – əqlsiz; tərbiyəsiz.

Başı daşlı – rəhmətlik; vəfat etmiş.

Süzmək – oynamaq, rəqs etmək.

Cırmaq – yavaşcadan, gözə çarpmadan qaçmaq.

Fitil-fitil əsmək – ətraflı danışmaq, xətiblik göstərmək.

Göründüyü kimi, hər iki lüğətdə cəmi 171 ikimənəli söz, birləşmə və cümlə vardır. Bunlardan 11-inin qarşısında ikinci mənası – izahı yazılmamışdır.

Lüğətçi bir neçə sözü müxtəlif frazeoloji birləşmələr tərkibində yaradıcı şəkildə elə işlətmişdir ki, insan Azərbaycan dilinin bu cəhətdən çox zəngin ifadə formalarının rəngarəngliyinə heyran qalmaya bilmir. Məsələn, götürək səxavətli sözünü. Təkcə bu sözün yazıçı 3 variantını vermişdir: 1) cibin

ağzını kəvər ilə bağlamaq; 2) əliaçıq; 3) gözünün pərdəsi yox.

Qeyri-səmimilik sözünün 2 variantına rast gəlirik: 1) saq-qal altından keçmək; 2) xala-xatirin qalması. Utancaq 2 variantdadır: 1) kola girdi; 2) başı aşağı. Qorxaq, qorxmaq sözünün 3 variantı yazılmışdır: 1) kölgəsindən hürkmək; 2) silmək; 3) tüstülətmək. Lüğətdə “ikiüzlülük” bu birləşmələrin qarşısında yazılmışdır: 1) saman altından su buraxmaq; 2) firəng; 3) yer altından yola getmək; 4) nala-mıxa vurmaq; 5) “dovşana qaç, tazıya dut” deyən. Söymək sözü 2 variantdadır: 1) ağzı açmaq, gözü yummaq; 2) ağzı allah yoluna qoymaq. “Hiddətlənmək” də 2 variantda verilmişdir: 1) cin atına minmək; 2) qızışmaq. Qətilik bildirmək belə işlənmişdir: 1) sözü ağ demək; 2) dibindən baltalamaq. Tamahkar sözünün 3 variantına rast gəlirik: 1) gördüyündən göz kirəsi istəmək; 2) gözü doymaz; 3) yandım dəryası. “Başqasını dili ilə incidən adam”ın 2 variantı vardır: 1) ilana zəhər verən; 2) dilinin yiyəsi deyil. Lovğalıq sözü də həmçinin 2 variantda işlənib: 1) ağzına çullu dovşan sığmır; 2) özündən sökmək. 1) Ölü eşşək axtarır nalını çıxartsın; 2) göy – xəsis mənasında getmişdir. 1) Gözün odunu almaq; 2) qan uddurmaq variantları qorxutmaq sözü ilə paralel verilmişdir. 1) Üzə düşmək; 2) tərs sözləri “inad” ilə həmmənalıdır. Gəzinti sözünün 2 variantı işlənmişdir: 1) it ayağı yemiş; 2) uzun ayaq.

“DİLİMİZDƏ İKİMƏNALI SÖZ VƏ CÜMLƏLƏR” ADLI LÜĞƏTLƏRDƏKİ İKİMƏNALI SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1) Sinonimlər

Lüğətdə ikimənalıların qarşısında yazılan, izah kimi verilən sözlərin içərisində bir neçə sinonimə rast gəlmək mümkündür. Həmin sinonim sözlər aşağıdakılardır:

Səxavətli – tələfxərc, acıq dutmaq – hiddətlənmək, cürətli – igit, dalaşmaq – sülhpərvərlikdən çıxıb qovğa yolunu dutmaq və s. Nisbətən yaxın mənalı nisbi sinonimlər də lüğətdə yazılmışdır: pozuluşmaq – düşmən olmaq, qüvvətini nümayiş etdirmək, zor göstərmək – qorxutmaq, təhlükədə saxlamaq və s.

2) Antonimlər

İkimənalıların içərisində bir-biri ilə tamamilə əks olan antonimlər də kifayət qədərdir (X işarəsi ikimənalılar arasında antonimliyi göstərmək üçün qoyulmuşdur). Məsələn; əli açıq-səxavətli X göy-xəsis; əlbir olmaq- ittifaqa girmək, birləşmək X üz-göz olmaq-düşmən olmaq; dili uzun-xəcalət çəkəcək bir hərəkəti olmayan X dili gödək-danışmağa haqqı olmayan; malının qənimi olan-malını hər yerə dağıdan X dişindən, dırnağından kəsən-ifrat qənaət ilə yaşayıb pul artıran; ağza su almaq – sükut etmək X çəmədəyə döşəmək – boş söhbət ilə məşğul etmək; üzüyola – tərbiyəli X yekəbaş – tərbiyəsiz və s.

“DİLİMİZDƏ İKİMƏNALI SÖZ VƏ CÜMLƏLƏR” ADLI LÜĞƏTLƏRDƏKİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR HAQQINDA

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dildə sabit, dəyişməz, heç bir assimilyasiyaya uğramayan, hətta başqa dillərə tərcümə olunarkən xüsusi istedad tələb edən söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələrin yerinə yetirdiyi funksiyaları onların tərkibinə daxil olduğu digər birləşmələrdən ayırmaq qeyri-mümkündür. Çünki onları ayrılıqda götürmək onlardakı müstəqim mənalara saxtalaşdırmaq, zəiflətmək olardı.

Frazeoloji birləşmələr, ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin daha çox tabeli vahidləridir. Bu birləşmələr hər bir dilin aparıcı lüğəvi vahidləri kimi orijinal funksiya daşıyır. Onlar öz müstəqilliyini itirərək ayrılmaz ifadə halına düşmüşlər; ona görə də dilin lüğət tərkibində hazır birləşmələr kimi fəaliyyət göstərirlər. Frazeoloji birləşmələr tərkib etibarilə 2-5 və daha çox sozün sabitləşmiş, kristallaşmış kütləsi rolunda çıxış edir. Bu mənada Y.V.Çəmənəminlinin izahlı frazeoloji lüğətlərində frazeoloji birləşmələrin, bəlkə də Azərbaycanın digər yazıçılarının heç birində bu qədər zəngin, əlvan və yüksək intellekt ifadə edən formalarına rast gəlməmişik.

Bu bir faktdır ki, hər bir xalqın dilində frazeoloji birləşmələr nə qədər çox və rəngarəng olsalar, həmin dil bir o qədər zəngin və möhtəşəm bir səviyyədə durar. Məhz, frazeoloji birləşmələr hər hansı bir mənənin, fikrin daha bədii, daha obrazlı ifadəsi üçün çox geniş imkanlar açır; dilin emosional quvvəsini artırır, onu daha çevik, daha yumşaq, daha manevarlı bir quvvəyə çevirir.

Y.V.Çəmənəminlinin “Dilimizdə ikimənalı söz və

cümlələr” adlanan bu lüğətlərdəki ikimənallılardan bir neçəsi söz birləşməsi şəklində yazılmışdır ki, hal-hazırda bunlar mürəkkəb sözlər hesab olunur. Həmin bu söz birləşmələri təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdir. Bu ismi birləşmələrdə birinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə, ikinci tərəf isə sifətlə ifadə olunmuşdur. “Bu birləşmələr həm forma, həm də mənaca birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər də həmin birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələri ilə eyniləşdirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənəkdədir”.¹ Vaxtilə bu xüsusiyyətləri özündə daşıyan söz birləşmələri müəyyən zaman keçdikcə mürəkkəb sözə çevrilmişdir, hal-hazırda mürəkkəb söz kimi bir yerdə yazılır. Y.V.Çəmən-zəminlinin lüğətlərində gedən həmin söz birləşmələri aşağıdakılardır: əli əgri, ayağı suruçək (hal-hazırda “ayağısuruşkən” kimi işlənir), suyu yumşaq, biləgi keyik, cibi yırtıq, ağız duzsuz, ürəyi yuxa, əli açıq, qəlbi qara, ağız cırıq, qursağı dar, gözü doymaz, başı ətli, işi yaş, başı aşağı, üzü qara, dili uzun, dili gödək, pətənəsi balaca (hal-hazırda “pətənəsidar” kimi işlənir), qapısı açıq, başı daşlı.

“Bu birləşmələrin azlıq təşkil edən ikinci qisminə tərəflər daha sıx birləşir və ikinci tərəf birincini deyil, əksinə, birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir”.² Y.V.Çəmən-zəminlinin lüğətində yazılmış, bu növdən olan ağ günlü və qara günlü birləşmələri də müasir orfoqrafiya qaydalarına

¹ Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, Maarif, 1985, s. 56.

² Yənə orada.

uyğun olaraq, murəkkəb söz kimi hal-hazırda bitişik yazılır.

Lügətdə yazılmış ismi birləşmələr içərisində təyini söz birləşmələri də vardır:

1) I növ təyini söz birləşmələrindən ibarət fraezoloji birləşmələr: qara qayış, bəd şalvar, qayış baldır, uzun ayaq (hal-hazırda bir yerdə yazılırlar);

2) II növ təyini söz birləşmələrindən ibarət fraezoloji birləşmələr: ölü bit qabığı, yandım dəryası, tərəzidə qalmış boyun əti, çiriş xərci, baş sağlığı (hal-hazırda bir yerdə yazılır);

3) III növ təyini söz birləşmələrindən ibarət frazeoloji birləşmələr: alnın əməgi, malının qənimti.

Y.V.Çəmənəminlinin “Dilimizdə ikimənəli söz və cümlələr” adlanan lügətlərindəki feili birləşmələrdən ibarət frazeoloji vahidləri aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1) Adlıq hallı feili birləşmələrdən ibarət olan frazeoloji vahidlər: sünbülündən su daman, ara dəgmək, boğazı biçilmək, qoltuğunun altı şişmək, burnu ovulmaq, başı ucalmaq, buynuzun dibi gicikmək və s.

2) Yönlük hallı feili birləşmələrdən ibarət frazeoloji vahidlər: yaralı barmağa işəmək, fələgin xərcinə vermək, çaya susuz aparmaq, cin atına minmək, ağına, qarasına baxmamaq, üzə düşmək, yer altından yola getmək, gözə girmək, ağzına vurmaq, nala-mıxa vurmaq, ağzını allah yoluna qoymaq, qarnı suya qoymaq və s.

3) Təsirlik hallı feili birləşmələrdən ibarət olan frazeoloji vahidlər. Bunlar özləri də iki yerə bölünür:

a) Müəyyənlik bildirənlər: ağzı açmaq, gözü yummaq, sazı sındırmaq, sözü ağ demək, özünü dutmaq, burnunu əzmək, papağını qabağına qoymaq, gözün odunu almaq, bitlərini suvaran, kəkili yandan qoymaq və s.

b) Qeyri-müəyyənlik bildirənlər: qulaq asmaq, gözü su içməmək, saman altından su buraxmaq, gördüyündən göz kirəsi istəmək, bıça təkəlti vermək, ağza su almaq, hamam suyundan dost dutmaq, dil-ağız eləmək, dirsək göstərmək, korluq çəkmək, göz götəgi vurmaq, it ayağı yemiş, qurt yürəki yemiş, qulaq kəsmək, gül vurmaq, ovqata soğan doğramaq, ruha qaşov çəkmək, qəmiş qoymaq, gözə kül üfürmək, lələk qoymaq, başa su tokmək, qan uddurmaq, baş qırmaq, qatır satmaq, meydan sulamaq, qarın otarmaq və s.

4) Çıxışlıq hallı feili birləşmələrdən ibarət frazeoloji vahidlər: saqqal altından keçmək, dişindən, dırnağından kəsən, it baxandan da baxmamaq, cəhənnəmdən gözü palçıqlı çıxmaq, kölgəsindən hürkmək, gözdən düşmək, öhdəsindən gəlmək, özündən sökmək, başdan çıxmaq və s.

Lüğətdə az da olsa, qoşmalı feili birləşmələr vardır. Bu birləşmələr “ilə” qoşması ilə yaranıb: cibin ağzını kəvər ilə bağlamaq; it ilə qovmaq; baş yarıb, ətəgi qoz ilə doldurmaq.

Y.V.Çəmənəminlinin lüğətlərində bu və ya digər ismin müxtəlif sözlərlə, o cümlədən feillərlə əlaqəyə girib əmələ gətirdiyi frazeoloji rəngarəng birləşmələrdən bir neçəsini nümunə kimi göstərmək olar.

“Göz” sözündən düzələn müxtəlif frazeoloji birləşmələr: göz su içməmək, gördüyündən göz girəsi istəmək, gözünün pərdəsi yox, gözü yolda qalmaq, göz kötəyi vurmaq, gözü doymaz, gözdən düşmək, gözə kül üfürmək, gözə girmək, gözün odunu almaq.

“Baş” sözündən düzələn frazeoloji birləşmələr: baş yarıb, ətəgi qoz ilə doldurmaq, başa tənbəki oyunu açmaq, baş sağlığı, qaradan baş çıxartmaq, başı ətli, başı aşağı, başı ucalmaq, başdan çıxmaq, başa düşmək, baş qırmaq, başı daşlı.

“Ağız” sözü ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: ağız aç-

maq, gözü yummaq, ağza su almaq, dil-ağız eləmək, ağzı cırıq, ağzı allah yoluna qoymaq, ağzına çullu dovşan sığmır.

“Su” sözünün iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: çaya susuz aparmaq-susuz gətirmək, hamam suyundan dost dutmaq, ağza su almaq, köynəyini suya çəkən, gönü suya vermək, sünbülündən su daman, başa su tökmək.

“İt” sözü ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: it baxandan da baxmamaq, it ayağı yemiş, it ilə qovmaq.

“Üz” sözündən düzələn frazeoloji birləşmələr: üz vermək, üz-göz olmaq, üzə düşmək.

“Qulaq” sözündən düzələn frazeoloji birləşmələr: qulaq asmaq, qulaq kəsmək.

“Papaq” sözü ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: papağı tərs çevirmək, papağını qabağına qoymaq.

“Ürək” sözü vasitəsilə düzələn frazeoloji birləşmələr: ürəyi yuxa, qurt ürəyi yemiş.

“Əl” sözünün iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: əli açıq, əlbir olmaq.

“Dil” sözü vasitəsilə düzələn frazeoloji birləşmələr: dilinin yiyəsi deyil, dili uzun, dili gödək.

Lügətdə həmçinin bir feilin bir neçə frazeoloji birləşmə əmələ gətirməsinə də rast gəlmək mümkündür.

“Çəkmək” feilindən düzələn frazeoloji birləşmələr: ruha qaşov çəkmək, korluq çəkmək, evə süpürgə çəkmək.

“Vurmaq” feilindən düzələn frazeoloji birləşmələr: göz kötəgi vurmaq, gül vurmaq, nala-mıxa vurmaq, ağzına vurmaq.

“Olmaq” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: beli bağlı olmaq, üz-göz olmaq, əlbir olmaq.

“Qoymaq” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: ağzı allah yoluna qoymaq, qəmiş qoymaq, qarnı suya qoymaq, lə-

lək qoymaq, quyruğunun altına tikan qoymaq, papağını qabağına qoymaq.

“Dutmaq” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: özünü dutmaq, hamam suyundan dost dutmaq.

“Eləmək” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: dil-ağız eləmək, qəmiş bənd eləmək.

“Gəlmək” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: kəf gəlmək, öhdəsindən gəlmək.

“Vermək” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: fələgin xərcinə vermək, bığa təkaltı vermək, gönü suya vermək.

“Baxmamaq” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələr: it baxandan da baxmamaq, ağına, qarasına baxmamaq.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlərin sayı müxtəlif olur. Bu baxımdan Yusif Vəzirin lüğətlərindəki frazeoloji birləşmələri də tərkibindəki sözlərin sayına görə bir neçə yerə bölmək olar:

İki sözdən ibarət frazeoloji birləşmələr: hava bulutdur, qulaq asmaq, çiriş xərci, boğazı biçilmək, dirsək göstərmək, kölgəsindən hürkmək, korluq çəkmək, bitlərini suvaran, özünü dutmaq, gül vurmaq, duza getmək, bata bilmək, özündən sökmək, cəmdəgə döşəmək, qaraya hürən, üz verməmək, ağına vurmaq, alnın əməgi, başdan çıxmaq, qarnı otarmaq, üzə düşmək, baş qırmaq, qatır satmaq, malının qənimi, meydan sulamaq, qan uddurmaq, şətələ gəzir, qəmiş qoymaq, dibindən baltalamaq, əlbir olmaq, lələk qoymaq və s.

Üç sözdən ibarət frazeoloji birləşmələr: saqqal altından keçmək, qarnı suya qoymaq, gözü su içməmək, ilana zəhər verən, ölü bit qabığı, qurt ürəgi yemiş, it ayağı yemiş, ağza su almaq, beli bağlı olmaq, fələgin xərcinə vermək, papağı tərs çevirmək, gönü suya vermək, sözü ağ demək, gözünün pərdəsi yox, qaradan baş çıxartmaq, dişindən-dırnağından

kəsən, cin atına minmək, gözü yolda qalmaq, göz kötəgi vurmaq, ağına, qarasına baxmamaq, boğazına korluq çəkdirməmək, qoltuğunun altı şişmək, dilinin yiyəsi deyil, ovqata soğan doğramaq, ruha qaşov çəkmək, diz yeri qayıрмаq, qəmiş bənd eləmək, qarnının altını bilməz, pişik başı bəzəyən, üzgöz olmaq, xala-xətrin qalması, nala-mıxa vurmaq, başa su tokmək, yuxuya haram qatmaq, kəkli yandan qoymaq və s.

Dörd sözdən ibarət frazeoloji birləşmələr: ağzı açmaq, gözü yummaq, qara sudan qaymaq dutan, saman altından su buraxmaq, it baxandan da baxmamaq, gördüyündən göz kərəsi istəmək, hamam suyundan dost dutmaq, başa tənbəki oyunu açmaq, cəhənnəmdən gözü palçıqlı çıxmaq, ağzı allah yoluna qoymaq, ala keçinin qıl verəni, ağzına çullu dovşan sığmır, yer altından yola getmək, tərəzidə qalmış boyun əti, ölmədik gordan harayçı gəldi, dəgmə mana, dəgməyim sana, quyruğun altına tikan qoymaq, nə yemisən – turşulu aş.

Beş sözdən ibarət frazeoloji birləşmələr: cibin ağzını kəvər ilə bağlamaq, ölü eşşək axtarır nalını çıxartsın.

“DİLİMİZDƏ İKİMƏNALI SÖZ VƏ CÜMLƏLƏR” DƏKİ SÖZLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

1) İsmlər. Məlum məsələdir ki, “firəng” sözü isimdir və “fransız” sözünün keçmiş zamanlarda işlənən variantıdır. Amma bu lüğətdə Y.V.Çəmənəzəminli bu sözü məcazi mənada sifət kimi götürmüş və əqilli, ikiüzlü sifətləri ilə ekvivalent kimi vermişdir.

Lüğətlərdəki isimləri quruluşuna görə belə qruplaşdırdıq:

a) Sadə isim: dəbbə. Bu söz əslində irad, bəhanə, qərəz

sözləri ilə sinonimdir. İkinci mənası, ikinci variantı tibbi termin olan “qrija” ilə ekvivalentdir. “Dəbbələmək” feili də “dəbbə” ismindən düzəlmişdir; hər hansı bir sazişi, razılaşmanı pozmaq, ondan imtina etmək deməkdir. Qarşısındakı izahda “bir adamın arzusuzluğuna baxmayaraq yanına düşüb gəzən” yazan Y.V.Çəmənəminli “dəbbə” sözünün əsl mənasını yanında, mötərizədə “ovçunun barut qabı” kimi göstərmişdir. Yəni ovçunun barut qabı həmişə yanında olduğu kimi, qarşısındakı izahla eyni mənanı daşıyır;

b) Düzəltmə isim: yanıq. Bu isim yan feilinə -ıq şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlmişdir;

c) Mürəkkəb isim: bir-birinə nisbətən yaxın mənalı olan iki sözün defislə yazılmasından əmələ gələn “it-qurt” sözü və antonim sözlərin yanaşı işlənməsindən yaranan, “mühakimə” sözünün sinonimi olan “götür-qoy” sözü.

2) Sifətlər.

a) Sadə sifət: tərs, göy, qırmızı. Hər üçü lügətdə insan xarakterinin əlamətlərini göstərir;

b) Düzəltmə sifət: hər ikisi isimdən düzəlmişdir; “cigərli” sözü -li şəkilçisi, “duzsuz” sözü isə -suz şəkilçisi artırmaqla yaranmışdır.

c) Mürəkkəb sifət: bir sadə sifət və bir isimdən ibarət olanlar – yekəbaş, şorgöz; bir sadə sifət və bir isimdən düzələn sifətdən yaranmış mürəkkəb sifət – istiqanlı.

3) Feillər

a) Sadə feillər: doğmaq, sınmaq, dəgmək, süzmək, cırmaq, çəkmək, silmək, vurmaq.

b) Düzəltmə feillər: Bunlar isimdən düzələn feillərdir:

- la şəkilçisi ilə: burunlamaq, balalamaq;
- lan, -lən şəkiçiləri ilə: bitlənmək, qoduqlanmaq, havalanmaq;

- lə şəkilçisi+feilin icbar növünü yaradan -t şəkilçisi: tüstülətmək.

Lügətlərdə həmçinin daha bir söz – “xəzpuş” sözü vardır. Xəzpuş ərəb sözü olan “xəzz” və fars sözü olan “puş” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Xəzz-xəz, yəni tüklü dəri, puş-geyən, geyinmiş deməkdir. Yəni xəz geyən. Ümumiyyətlə, “xəzpuş” sözünün iki mənası vardır: 1) xəz geyən, 2) oğru, cib kəsən, cibgir mənasında işlənir.¹ Y.V.Çəmənzmənin lüğətində “xəzpuş” sözünün izahında “adam aldan, dolandırıcı” yazılmışdır.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, lüğətçilik sahəsində çox böyük işlər görmüş – 8 dənə ikidilli (7-si “Rusca-azərbaycanca”, 1-i “Azərbaycanca-türkcə”), 2 ədəd isə izahlı lüğət tərtib edən böyük yazıçı Y.V.Çəmənzməninli bu istiqamətdə də bir professional, canlı danışiq dilinin bütün komponentlərini, frazeoloji birləşmələrin mənə və funksiyasını dərinləndən bilən, hətta hər sözün, kəlmənin mənə variantlarını, sinonim, alternativ funksiyalarını mahir söz bilicisi, söz sərfafi kimi bütün incəlikləri ilə dəyərləndirməyi bacaran bənzərsiz bir lüğətçi kimi diqqəti cəlb edir. Bu da əlamətdardır ki, görkəmli ədib zəngin və sistemli terminologiya, ayrı-ayrı məfhum və ifadələrin işləkliyi, məhsuldarlığı, hansı məqamda hansı vəzifələr daşması, təsir siqləti, sanbalı, xüsusi çəkisi, onların çoxvariantlılığı və s. barədə orijinal, məntiqi fikir və mülahizələr söyləyən həqiqi mütəxəssis bir dilçidir.

¹ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 689.

SON SÖZ

Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik sahəsindəki elmi-nəzəri və əməli praktiki fəaliyyətini aşağıdakı şəkildə xülasə etmək olar:

I. Böyük ədibin qənaətinə görə, canlı xalq danışiq dilini zənginləşdirən, onun daxili imkan və potensialını artıran amillərdən biri kimi, məkan anlayışını ön plana çəkmək lazımdır. O belə hesab edir ki, təbiəti zəngin olan coğrafi ərazinin dili də zəngin və əlvan olmaqla, orada məskunlaşan adamların danışığı, dilə münasibəti, söz, kəlmə və ifadələri, söz birləşmələrini işlətmə məqamında təbiiliyi gözləmələri, hər bir söz və kəlamın sadə, səmimi, konkret tələffüzü bir növ emosionallıq və şairənəliklə müşayiət edilir ki, bu da dildə gözəl intonasiya və ahəngdarlıq yaradır.

Dilin bu əsas komponentini şərtləndirən üslubi mükəmməlliyin, özünə əbədi yurd-yuva salan bakir söz və ifadələrin mənbəyini də məhz xalqın dilində, onun şifahi söz sənətində axtarmaq lazımdır; onun üçün əsil dilçi həmişə xalqın içində olmalıdır. Bununla yanaşı, xalq danışiq dilinin tədqiqi ilə professional şəkildə məşğul olan hər kəs dilin inkişafında ədəbiyyat, teatr, musiqi, incəsənətin bütün növləri kimi vacib və tələyüklü sahələri də daima diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

II. Ana dilinin saflığı, təmizliyi və orijinallığını təmin etmək üçün, lüzumsuz əcnəbi söz və ifadələrə qarşı mübarizəni bir an belə zəiflətmədən, öz doğma sözlərimizin siqlət və sanbal əmsalına nail olmaq və dilin inkişafına şərait yaratmaq daim nəzərə alınmalıdır. Y.V.Çəmənzəminli öz milli tədqiqatlarımızla yanaşı, dünyanın bir sıra alimlərinin bu sahədəki araşdırmalarına, elmi-nəzəri yazı, konseptual məqalə və monoqrafiyalarına yaxından bələd olmaqla, onla-

rın fikir və mülahizələrinə layiqincə qiymət verir, bunlara diqqəti cəlb etməyə çalışırdı. Məsələn, ədib M.Lazarevi “türk dilinin fars və ərəb nüfuzundan qurtarmasının məsləkli tərəfdarı” adlandırmışdır. Əcnəbi dillərin ana dilimizə təsiri məsələsində din və xüsusilə, İran faktorunun rolunu düzgün müəyyənləşdirən yazıçı, məsələn, turkmənlərlə azərbaycanlıların bu təsirlərə məruz qalma dərəcəsini aydınlaşdıraraq belə bir doğru qənaətə gəlir ki, “türkmənlərin din və ümumi mədəniyyətləri” bu cür yad təsirlərə, nisbətən az məruz qalmışdır. Bununla bərabər, o, içimizdəki “öz dilində danışmağa utananların”da olduğunu danmırdı. Gözəl, səlis, aydın, dünyanın ən böyük sənət abidələrinin bu dildə öz yüksək ifadəsini tapmasına dair təkzibedilməz fakt və dəlillərə arxalanan ədib, onu digər türk dilləri arasında əridərək, nə isə yeni qarışıq, eklektik bir şəkllə salmaq istəyənlərin mülahizələri ilə heç vaxt, heç cür razılaşmırdı. Əksinə, Azərbaycan dilinin çoxlu türk dilləri arasında seçilən, parlaq bir mövqe tutduğunu elmi-nəzəri dəlillərlə əsaslandırır.

III. Boyük yazıçı dilin tədqiqi, öyrənilməsi və təbliğində fədakarlığı, milli təəssübkeşliyi və sozün həqiqi mənasında qeyrətli vətəndaşlıq nümunəsi göstərmək cəhdini, özünü xalq dilinin boyük xalq sərvətinin qoruyucusu adlandıranların əsas və başlıca məqsəd və vəzifəsi hesab edirdi. Bu işin uğur qazanmasında ədib jurnalist, ziyalı, bir sözlə, əli qələm tutanların hamısının birgə mübarizə aparmağının zərurətini ön plana çəkir. O, çox haqlı olaraq, belə bir qənaətə gəlir ki, ana dilinin saflıqını, işləkliyini, çevikliyini təmin etmək məqsədi ilə elliklə hamının, bütün kütlənin birgə fəaliyyət meydanına çıxması lazımdır. Çünki dil xalqın mənəvi xəzinəsidir, onun ünsiyyət vasitəsidir, birliyinin, bütövlüyünün, varlığının başlıca meyarıdır. Bununla belə, dilin yayıl-

ması və populyarlaşmasında, saflaşmasında mətbuatın əvəzsiz rolu hamıya aydındır. Bu baxımdan, ədib “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilini, onun bu bərədəki sistemli və ardıcıl mübarizəsini alqışlayır və xüsusilə sadə və aydın, hamının başa düşəcəyi bir dildə bənzərsiz nümunə göstərməsini ürəkdən təqdir edirdi. O, vətəndaş bir yazıçı kimi başqa mətbuat orqanlarını da “Molla Nəsrəddin”in dil sahəsindəki uğurlarından ilham almağa və onun yolu ilə ketməyə çağırırdı. O da maraqlıdır ki, ədib bu sahədəki mübarizəsini bədii əsərləri vasitəsi ilə də davam etdirir; həmin fikirlərini yaratdığı obrazların ruhunda, psixologiyasında, milli təəssübkeşlik duyğularında təsvir edib ədəbiləşdirirdi. Bunun ən aydın və maraqlı nümunələrinə biz onun “Studentlər” əsərində rast gəlirik. O, həmin problemlərin çoxunu da maariflə, savadlanma ilə, məktəblə, əlifba ilə əlaqələndirirdi.

IV. Əlifba məsələsi Y.V.Çəmənəzəminlini hələ lap gənc yaşlarından düşündürmüş və sonralar bu problemlə ədib daha ardıcıl surətdə məşğul olmuşdur. Bütün şüurlu həyatı boyu doğma əlifbamızın olmamağını qeyd edən yazıçını, əldə olanların da qüsurlu, dolaşq və çətinliyi təmin etmirdi. Hürufatın çətinliyi; ərəb əlifbasının törətdiyi əngəllər – ruslaşma, milli dilə, əlifbaya, yazı-pozu məsələlərinə soyuq münasibətlər onu çox düşündürürdü. Ona görə də M.F.Axundovun bir davamçısı kimi, latın qrafikalı əlifbaya xüsusi meyl edirdi. Lakin o, hər halda rus və ərəb əlifbalarından bəhrələnməklə 35 səsədən ibarət bir əlifba da təsis etmişdi. Bu əlifbanın müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də var idi. Hər yeni işdə səhv də olacaqdır, – hökmünə əməl edən yazıçı bu çətinliklərdən qorxmayaraq fəaliyyətini davam etdirirdi. Təsadüfi deyildir ki, ADC dövründə bu problem də bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxmışdı.

V. Y.V.Çəmənzəminli natiqlik sənətinə dilin saflığı uğrunda mübarizəsinin üzvi tərkib hissəsi kimi baxaraq onları birbirindən ayırmırdı. O çox doğru olaraq yazırdı ki, saf, incə, təmiz ədəbi dilə malik olmayan xalq böyük sənət ustaları, bədii söz ifaçıları, alovlu natiqlər yetişdirə bilməz. Y.V.Çəmənzəminli natiqlik sənətinin bir sıra cəhətlərinə, növlərinə, demək olar ki, professional səviyyədə yiyələnə bilmişdi; məhkəmə natiqliyi, ictimai-siyasi natiqlik, akademik natiqlik, ictimai-məişət natiqliyi, habelə bədii söz üzrə ifaçılıq. Bu barədə ədibin “Nitq” hekayəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

VI. Ədibin dil problemləri sistemində etimologiya məsələlərinə dair görüşləri bütöv elmi təlim nəzəriyyəsi kimi diqqətimizi cəlb etməkdədir. Biz buraya aşağıdakıları daxil edə bilərik: toponimlərin etimologiyası; ikimənalı söz və ifadələrin etimologiyası; atalar sözü və məsəllərin etimologiyası; bayatıların etimologiyası; bəzi işlək sözlərin etimologiyası; xalq adət-ənənələri ilə bağlı surətdə yaranan bir sıra söz, kəlmə, ifadə və tərkiblərin etimologiyası.

VII. Atalar sözü və məsəllərə gəlincə, demək lazımdır ki, böyük yazıçı peşəkar dilçi və folklorçu kimi onların çox orijinal və münasib tərifini verdikdən sonra bir sıra nümunələrin öz dövrü üçün də aktual, anlaşılan olduğunu aşkara çıxartmaq məqsədi ilə bilavasitə tətbiqi və müqayisəsinə də ayrıca diqqət yetirmişdir. O bir tədqiqatçı kimi yalnız doğma folklorumuzun çox zəngin atalar sözü və məsəlləri üzərində dayanmaqla kifayətlənməyərək, həm də başqa xalqların atalar sözü və məsəlləri üzərində elmi-nəzəri və praktiki müşahidələr apararaq onların ilk mənşəyi problemi ilə maraqlanır, müqayisə və paralellər aparır, hər birinin mənsub olduğu dil-dəki rolu, funksiyası, məna-məzmun tutumu barədə maraqlı fikirlər söyləyərək ümumi elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr

aparmağa müvəffəq olur. Burada onu da qeyd etməliyik ki, ədib bu sahədəki araşdırmaların nəticəsində özü də bir sıra yeni və orijinal hikmətli sözlər, aforizmlər yaradır, lakin təvazökarlıq edərək onları da “atalar sözləri” adlandırır. Əslində isə həmin söz və ifadə birləşmələri bilavasitə ədibin öz yaradıcılığının məhsuludur və bunlar da, bir sıra klassiklərimizdə olduğu kimi, getdikcə folklorlaşır, xalq dili və ədəbiyyatı məcrasına qovuşur.

VIII. Ədibin rus yazıçılarının dilin mühüm və ümdə problemlərinə münasibəti də diqqəti cəlb edir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, böyük sənətkarımız rus yazıçılarının ən böyük nümayəndələrinin həyatını, yaradıcılığını, üslubunu, sözə münasibətini bütün dərinliyi və incəliyi ilə bilir və onlardan söhbət açır, yeri gəldikcə yaradıcı şəkildə faydalanmağı da bacarırdı. Y.V.Çəmənzməninlinin A.P.Çexov, M.Qorki, A.S.Puşkin, L.N.Tolstoy, İ.Turgenev və başqaları haqqında yazdığı bir sıra konseptual məqalələrdə bədii üslub, dil, yazıçı dilinin ümumi rus dilinin əsası kimi mənalandırılması, bədii əsərlərdə dilin fərdiləşdirilməsi, ümumiyyətlə, dil fərdiliyi, xalq danışığı dilinə münasibət, hətta cümlə quruculuğu, sintaktik məsələlər də təhlil edilir.

IX. Ədibin lüğətçilik fəaliyyəti göstərir ki, o, Azərbaycanda dilçiliyin terminologiya sahəsinin banilərindən biri kimi çox böyük tədqiqat işləri aparmışdır. Onun lüğətçilik fəaliyyəti son dərəcə əhatəli və çoxcəhətlidir.

Müxtəlif zamanlarda 10 lüğət tərtib edən böyük yazıçı bunlardan 8-ni ikidilli lüğət nümunəsi kimi yaratmışdır ki, bunun da yeddisi “Rusca-azərbaycanca”, biri isə “Azərbaycanca-türkcə” lüğətləridir. Bundan başqa, ədibin iki izahlı, frazeoloji lüğəti vardır.

ARXIV MATERIALLARI

1. Vəzirov H. Məktub (Y.V.Çəmənzəminliyə). RƏİ. Arx.-26. Q-14(291) Q-(292).
2. Köçərli F. I məktub (Y.V.Çəmənzəminliyə). RƏİ. Arx.-26. Q-13(271).
3. Köçərli F. II məktub (Y.V.Çəmənzəminliyə). RƏİ. Arx.-26. Q-13(270).
4. Köçərli F. III məktub (Y.V.Çəmənzəminliyə). RƏİ. Arx.-26. Q-13(269).
5. Çəmənzəminli Y.V. Rusca-azərbaycanca sözlük. RƏİ, Arx.-26, Q-15 (305) 19754, sax. vah.396.
6. Çəmənzəminli Y.V. Rusca-azərbaycanca lüğətçə. RƏİ, Arx.-26, Q-4 (81) 19199, sax. vah.397.
7. Çəmənzəminli Y.V. Rusca-azərbaycanca lüğətçə. RƏİ, Arx.-26, İnv.№ 19649, sax. vah.398.
8. Çəmənzəminli Y.V. Rusca-türkcə-latinca lüğətçə. RƏİ, Arx.-26, Q-23 (382)⁷, sax. vah.399.
9. Çəmənzəminli Y.V. Rusca-türkcə lüğət. RƏİ, Arx.-26, İnv. № 19651, sax. vah.400.
10. Çəmənzəminli Y.V. Lüğəti sözlər. RƏİ. Arx-26, Q-1(13)19245, sax.vah.401.
11. Çəmənzəminli Y.V. Русско-тюркско-латинские названия главнейших древесных пород, произрастающих в диком виде в АССР, RƏİ, Arx.-26. Q-23(375), sax.vah.402
12. يوسف بك وزيروف. أذربايجان ادبياتنه بر نظر .
اثنانبول – مطبعة عامره, ۱۳۳۷
13. Çəmənzəminli Y.V. «Azərbaycan» sözü ətrafında. RƏİ, Arx.-26. Q-10 (186)19102: Q-1(3)19235.

14. Çəmənzəminli Y.V. Arvadlarımızın halı. RƏİ. Arx.-26, Q-4(87): Q-10(173); Q-10 (174); Q-20 (355)
15. Çəmənzəminli Y.V. «Arvadlarımızın halı»na əlavə. RƏİ. Arx.-26, Q-6(119, 120)
16. Çəmənzəminli Y.V. Atalar sözü. RƏİ, Arx.-26, Q-2(42) 19274.
17. Çəmənzəminli Y.V. Atalar sözü. RƏİ, Arx.-26, Q-2(33).
18. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycana dair ədəbi və tarixi məlumat. RƏİ, Arx.-26, Q-2(31) 89263.
19. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan və sərhəddi. RƏİ, Arx.-26, Q-1(7).
20. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan tarixinə dair, RƏİ, Arx.-26, Q-2(32).
21. Çəmənzəminli Y.V. Bir neçə söz. RƏİ, Arx.-26, Q-7(123).
22. Çəmənzəminli Y.V. Bir cavanın dəftəri. RƏİ, Arx.-26, Q-7(121); 7-7(122); Q-8(154).
23. Çəmənzəminli Y.V. Qoşa sözlər. RƏİ, Arx.-26, Q-2(34) 19266.
24. Çəmənzəminli Y.V. Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri. RƏİ, Arx.-26, Q-10(174)⁵ 519089.
25. Çəmənzəminli Y.V. İqtibas, təqlid və təsir. RƏİ, Arx.-26, Q-9(156)19112.
26. Çəmənzəminli Y.V. Gənc Puşkin və oxucuları. RƏİ, Arx.-26, Q-9(167) 19123.
27. Çəmənzəminli Y.V. Gündəlik. RƏİ, Arx.-26, Q-9(277).
28. Çəmənzəminli Y.V. M.H.Mirtağiyevə məktub. Gündəlik, RƏİ, Arx.-26, Q-16(324).

29. Çəmənzəminli Y.V. Минута для себя. RƏİ, Arx.-26, Q-13(278)19645; Q-23(382)².
30. Çəmənzəminli Y.V. Nitq. RƏİ, Arx.-26, Q-3(57) 19214.
31. Çəmənzəminli Y.V. Ölkəşünaslıq. RƏİ, Arx.-26, Q-2(48); Q-9(161).
32. Çəmənzəminli Y.V. «Studentlər» romanının cildi üzərində qeydlər. RƏİ, Arx.-26, Q-18 (336).
33. Çəmənzəminli Y.V. Tariximiz ətrafında. RƏİ, Arx.-26, Q-4 (80).
34. Çəmənzəminli Y.V. Həyatım. RƏİ, Arx.-26, Q-5(103).
35. Çəmənzəminli Y.V. Həyatımın 20ili. RƏİ, Arx.-26, Q-15(316).
36. Çəmənzəminli Y.V. Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr. RƏİ, Arx.-26, Q-7 (129) 19150, sax.vah.141.
37. Çəmənzəminli Y.V. Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr. RƏİ, Arx.-26, Q-9(164)19120, sax.vah.142.

MÜNDƏRİCAT

Yazıçı və dil problemi fonunda yeni bir tədqiqat	3
Y.V.Çəmənzəminli dilçi-nəzəriyyəçi kimi	7
Y.V. Çəmənzəminli və Azərbaycan xalq danışıq dili	7
Əcnəbi söz və ifadələrə qarşı mübarizə dilin təmizliyinin başlıca meyarı kimi	12
Sadə, səlis və aydın ifadə tərzində	22
Əlifba məsələsi.....	29
Etimologiya məsələləri	37
1. Toponimlərin etimologiyası	38
2. İkimənəli söz və ifadələrin etimologiyası	48
3. Atalar sözləri və məsəllərin etimologiyası.....	50
4. Bayatıların etimologiyası	55
5. Bəzi işlək sözlərin etimologiyası	59
6. Xalqımızın adət-ənənəsi ilə bağlı yaranan ifadələrin etimologiyası	62
Qoşa sözlər	68
Y.V.Çəmənzəminlinin rus yazıçılarının dilin mühüm problemləri haqqında fikirlərinə münasibəti.....	84
Y.V.Çəmənzəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti	88
“Rusca-azərbaycanca” ikidilli lüğətlərdə Y.V.Çəmən- zəminlinin yaratdığı lüğət məqalələri haqqında.....	153

“Rusca-azərbaycanca” ikidilli lüğətlərdəki lüğət məqalələrinin linqvistik təhlili	159
“Azərbaycanca-türkcə” lüğət	167
“Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr”	170
“Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr” adlı lüğətlərdəki ikimənalı söz və söz birləşmələrinin semantik xüsusiyyətləri ..	184
“Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr” adlı lüğətlərdəki frazeoloji birləşmələr haqqında.....	185
“Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr”dəki sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi	191
Son söz	194
Arxiv materialları.....	199

Abdullayeva Şəlalə Cəlal qızı

“Y.B.Çəmənəminlinin dilçilik görüşləri”

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Yığılmağa verilmişdir: 22.04.2023
Çapa imzalanmışdır: 10.07.2023
Format: 60×84 1/16
Şərti çap vərəqi – 12,75
Sifariş № 329
Tiraj – 150 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69